

SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В СИНЬЦЗЯНЕ

شىنجاڭ جىتەمىي پەنلەر ئىنقىلابى

新疆社会科学

4

2013

«جۇڭگو سەرخىل ژۇرناللار سېپى» گە كىرگەن ژۇرنال
7- نۆۋەتلىك «شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن ژۇرنال
入选“中国期刊方阵”
荣获第七届“新疆期刊奖”

ISSN 1002-9052

9 771002 905136

12

ئاكادېمىيەمىزدىكى نوپۇزلۇق ئاز سانلىق مىللەت مۇتەخەسسسلرى

قاھارمان مۇقان ئوغلى، قازاق، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ژۇرناللار نەشرىياتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، قازاقچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ سابىق مەسئۇل مۇھەررىرى، كۆزگە كۆرۈنگەن تەرجىمان، ژۇرنالىست، تەتقىقاتچى.

ئۇ 1945-يىلى 12-ئاينىڭ 20-كۈنى قورغاس ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1952-يىلى 9-ئايدىن 1960-يىلى 7-ئايغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، 1960-يىلى 9-ئايدىن 1968-يىلى 10-ئايغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل-ئەدەبىيات فاكولتېتىدا ئوقۇغان. 1968-يىلى 2-ئايدىن 1973-يىلى 8-ئايغىچە موڭغۇلكۈرە ناھىيەسىدىكى ئات فېرمىسىغا قايتا تەربىيەگە چۈشكەن. 1973-يىلى 9-ئايدىن 1992-يىلىغىچە مىللەتلەر نەشرىياتىدا تەھرىرلىك، تەرجىمانلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1992-يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، قازاقچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن مەسئۇل مۇھەررىرى، مەسئۇل مۇھەررىرى، 1994-يىلىدىن باشلاپ ژۇرناللار نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاكادېمىيە ئىلمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1987-يىلى كاندىدات ئالىي مۇھەررىر، 1994-يىلى ئالىي مۇھەررىر ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 2001-يىلى 5-ئاينىڭ 21-كۈنى جىددىي خاراكتېرلىك يۈرەك كېسىلى سەۋەبىدىن بەختكە قارشى ۋاپات بولدى.

ئۇ نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە 33 يىل خىزمەت قىلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا مول ئىلمىي نەتىجىلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. 1983-يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ «تاشيارغان»، «خىيال ئۇچقۇنلىرى»، «ھاياتقا گۈزەل شېئىر كېرەك» قاتارلىق شېئىر توپلاملىرى ئارقا-ئارقىدىن نەشر قىلىندى. 2000-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «ئاباي قۇنانباي توغرىسىدا ئەسلىمە» ناملىق ئەسىرى، 2003-يىلى «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نەشرىدىن چىقتى. ئۇ ئۇزاق يىللىق ئىزدىنىش ئارقىلىق، ھەرخىل مەتبۇئاتلاردا «قازاق ئەدەبىي تەرجىمە تارىخى»، «قۇرئان-كەرىم» ۋە ئۇنىڭ باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنىشى، «ھۇن تىلىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى»، «تۈرك مەڭگۈتاش يېزىقلىرىدىكى خەنزۇچە ئاتالغۇلار»، «قازاقلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئات ئوبرازى»، «شىپاگەرلىك بايان» دىكى مېدىتسىنا دىيالېكتىكىسى، «ساك، ھۇن، ياۋچى، تېلى ئېتىمولىرى توغرىسىدا» قاتارلىق 40 قا يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى. «قازاقلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئات ئوبرازى» ناملىق ماقالىسى «2000-يىلىغا يۈزلىنىش» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلۈپ، مۇنەۋۋەر ماقالە بولۇپ باھالاندى. 2011-يىلى «قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلى فونىتىكىسى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق كىتابى نەشرىدىن قىلىندى.

ئۇ مىللەتلەر نەشرىياتىدا خىزمەت قىلغان يىللاردا، ماركىسى، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرىنى ۋە مەركەزنىڭ مۇھىم ھۆججەت-ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمەتلىرىگە قاتناشتى. ئۆزى مۇستەقىل ياكى باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ «جۇدالىق زارى» (داستان)، «خوشتومىر - بىر ئاتنىڭ كەچۈرمىشى» (پوۋېست)، «پادىشاھنىڭ كىيىمى»، «تارىخىي شەخسلەر»، «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرى»، «جۇڭگو-چەت ئەل يازغۇچىلىرىنىڭ مىكرو ھېكايىلىرى توپلىمى»، «ئاباي ۋە ئاباي ئەسەرلىرى»، «سۆز دۇردانىلىرى»، «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرى»، «قازاق خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئاباينىڭ ئەسەرلىرى جۇڭگودا»، «ئىز»، «ئۇلۇغ يول»، «كۆك كەپتەر»، «ئاقساق قۇلان»، «يۈز مىڭلىغان نېمە ئۈچۈن»، «چىيەنلۇڭ زامانىدىكى 100 ھۆججەت» قاتارلىق ئەسەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى تەرجىمە قىلدى.

قاھارمان مۇقان ئوغلى ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ مول بىلىمىنى باشقىلارغا خالىس ئۆتۈنگەن، تىرىشچان، ئاددىي بىر مۇھەررىر ئىدى. ئۇ ئۇزۇن يىل تەھرىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا «قازاق خەلق ناخشىلىرى»، «كۆكلەمدىكى ئويلار»، «تاڭقۇراي»، «ئاخىرقى قار»، «ئاقىلباي بوۋاينىڭ ھېكايىسى»، «قان بىلەن يېزىلغان يېزىق»، «كونان دۇبېل پوۋېستلىرى»، «قۇرئان كەرىم» قاتارلىق نۇرغۇن يىرىك ئەسەرلەرگە مەسئۇل مۇھەررىر بولدى. ئۇ «شىنجاڭ ئىنسىكلوپېدىيەسى»نى تۈزۈشكە قاتناشتى. 1990-يىلى «قۇرئان كەرىم»نىڭ قازاقچە تەرجىمىسىنى مۇستەقىل تەھرىرلەپ، تەرجىمىسىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇنداق چوڭ ئەسەرنىڭ روبايقا چىقىشى ئۈچۈن قان-تەرنىنى سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تەرجىمە قىلىنغان «جۇڭگو تارىخنامىلىرىدىكى قازاقلارغا ئائىت ماتېرىياللار»نىڭ 1-تومى ئاپتونوم رايون بويىچە پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرىنى باھالاشتا 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 2-تومى 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. «ئېيتىشىش ۋە ئېيتىشىش سەنئىتى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسى 1994-يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن نەتىجىلىرىنى باھالاشتا 2-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. «مۇنەۋۋەر ژۇرنالىست»، «مۇنەۋۋەر تەتقىقاتچى» بولۇپ باھالاندى.

ئۇ ھايات ۋاقتىدا جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تەرجىمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تۈركىي تىللار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق قازاق تىل-مەدەنىيەت ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن كاتىپى، تاڭجارق تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئاتالغۇشۇناسلىق كومىتېتى ۋە نەشرىياتچىلىق ئالىي ئۇنۋان باھالاش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئىدى. «ياخشىنىڭ نامى، ئالىمنىڭ خېتى ئۆلمەيدۇ» دېگەندەك قازاق خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى قەلبىمىزدە مەڭگۈ يادلانغۇسى!

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر
ئاكادېمىيەسىنىڭ نەشر ئەپكارى

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تىزىمى

2013 - يىللىق 4 - سان
(ئومۇمىي 129 - سان)

بەسىلىك ئۈنۈمىر سال

ئىلمىي ژۇرنال

2013 - يىللىق 4 - سان

(ئومۇمىي 129 - سان)

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى

ھەر بەسىلىك ئاخىرقى ئېيىنىڭ 30 - كۈنى نەشرىدىن چىقىدۇ

نەزەرىيە تەتقىقاتى

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدىكى

- 1 ئۈچ مۇنازىرە ۋە ئۇلارنىڭ قىممىتى ۋاڭ يۈچېن
- يېڭى قۇرۇلما ئىقتىساد شۇناسلىقى: تەرەققىيات ئىقتىساد شۇناسلىقىنىڭ
- 3- قېتىملىق پىكىر ئېقىمى لىن يىفۇ 14

مىللەت شۇناسلىق تەتقىقاتى

شىنجاڭنىڭ مۇقىم، ئىناق بولغان ئىجتىمائىي

- 24 ۋەزىيىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا ئابابەكرى مەمەت، ئەنۋەر ھېسامدىن
- دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەدىن يىراق تۇرۇپ، قانۇنغا رىئايە
- قىلىدىغان پۇقرالاردىن بولايلى نۇرمۇھەمەد توختى كۈنەستىكىن 30
- شىنجاڭنىڭ قوش تىللىق مائارىپى تەرەققىياتىغا نەزەر ئادالەت ئىمىنجان ئوزغار 36

قانۇن شۇناسلىق تەتقىقاتى

ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر

- 45 ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە قوغداش توغرىسىدا رىشات ھەسەن
- دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئادىل ئايۇپ 51

تارىخ، دىن تەتقىقاتى

- 55 ئۆتمىش ھاجى ۋە ئۇنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا ئەلى غوپۇر
- 61 سوپىزمنىڭ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭغا تارقىلىشى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان جۇ شىيەن

باش مۇھەررىر: ئابدۇرازاق تۆمۈر

مۇئاۋىن مەسئۇل مۇھەررىر: مۇھەممەدجان مۆمىن

بۇ ساننىڭ ئىجرائىي مۇھەررىرى: پەرھات غاپپار

75 ئىسلامىي نۇقتىدىن ھىزبۇت تەھرىرگە نەزەر ئەخمەتجان ھەسەن

مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىكى

81 ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئابدۇقەييۇم مەجىت

ئىرانىي تىلىغا كىرىپ قايتىپ كەلگەن تۈركىيچە

87 تۆت ئاتالغۇ توغرىسىدا غەيرەتجان ئوسمان ئۇتتۇر

تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى

ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخ ۋە تىل ماتېرىيالى —

94 «پادىشاھ لۇغىتى» توغرىسىدا ئابلىكىم ئابدۇرەشىد

112 ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تىپلىرى ئۈستىدە فونولوگىيەلىك تەھلىل ئەھمەد تۇرسۇن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرى

121 ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى قەييۇم مەجىت، رسالەت ئابدۇرېشىت

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

127 ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىدىن ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىغا نەزەر ئىمام موللاخۇن

«يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنىڭ تارقىلىش

133 ۋە ساقلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا تۇرسۇنئاي تۇراق

138 ئۇيغۇر فىلىيە تۈنجىلىقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا ئالىمجان ئابدۇخالق

144 «مۇھەببەتنامە» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە ئابدۇغېنى ئوسمان

تەھرىر ھەيئەتلىرى:

ئابدۇرازاق تۆمۈر، ئابدۇرازاق سايىم، ئازاد رەھىمتۇللا سۇلتان، ئىمىن ئەھمىدى

ئارسلان ئابدۇللا، ئادىل خالىق، ئابىلەت نۇردۇن، ۋەلى بارات

《新疆社会科学》维吾尔文版

目 录

总编: 阿不都热扎克·铁木尔
副主编: 买买提·莫明

理论研究

- 当代生态文明理论的三个争论及其价值 王雨辰 1
新结构经济学: 发展经济学的第三波思潮 林毅夫 14

民族学研究

- 对加强新疆地区社会稳定和谐的思考 阿·买买提、艾·伊沙木丁 24
远离宗教极端思想, 做守法公民 努尔买买提·托合提 30
新疆的双语教育进程概况 阿达来提·伊明江 36

法学研究

- 依法保护维吾尔医典籍的著作权 热夏提·艾山 45
论国家法律与习惯法的关系 阿迪力·阿尤甫 51

历史、宗教研究

- 论乌德米什·哈吉及其“成吉思纳麦”一书 艾力·吾甫尔 55
苏非主义初入新疆述略 周燮藩 61
从伊斯兰角度看伊扎布特 艾合买提江·艾山 75

文化研究

- 论维吾尔族亲属关系中的“代乳”现象 阿不都克尤木·米吉提 81
源自伊朗语的几个突厥语术语 海来提江·奥斯曼 87

语言学研究

- 试论中世纪重要历史语言资料—《国王词典》 阿布里克木·阿不都热西提 94
维吾尔语音节类型的超音段音系学分析 艾合买提·吐尔逊 112
论现代维吾尔语的句子成分及表现形式 克·米吉提、热·阿不都热西提 121

文学研究

- 试论阿布都克力木·阿不力孜小品在维吾尔族小品中的地位 依马木·毛拉洪 127
试论“玉素甫·艾合买提”长诗的流传与保存状况 吐孙阿依·吐拉克 133
初探维吾尔杂文的现状 阿力木江·阿不都哈力克 138
试论“木哈巴特纳麦”长诗 阿不都艾尼·吾斯曼 144

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدىكى ئۈچ مۇنازىرە ۋە ئۇلارنىڭ قىممىتى

ۋاڭ يۈچېن

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنى ئاساسلىقى ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى، ھازىرقى زامان ئىنسانلىرى مەركەز نەزەرىيەسى ۋە ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇلار ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسى، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئېكولوگىيەنى تۈزەش يولىدىن ئىبارەت ئۈچ يادرولۇق نەزەرىيە مەسىلىنى چۆرىدەپ كەسكىن نەزەرىيە تالاش-تارتىشنى قانات يايدۇردى، ئۇلارنىڭ نەزەرىيە تالاش-تارتىشنى ئەسلىپ ئۆتۈش ۋە بۇ نەزەرىيەلەر ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش - ماركسىزىملىق پەلسەپە تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، شۇنىڭدەك دۆلتىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيە تەتقىقاتىنى ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

1

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى ئاساسىغا قارىتا ئوخشىمىغان چۈشەنچە ۋە مۇنازىرە بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ نەزەرىيە قۇرۇلۇشىدىكى ئوخشىمىغان قىممەت مەيدانى ۋە نەزەرىيە خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەچىلىرى «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق - پايدا نەزەرىيەسى» نى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسى قىلىدۇ، ئۇنىڭ يادروسى - ئەنئەنىۋى كىشىلىك ئېتىكىشۇناسلىقى ۋە سۈبېكتىپ قىممەت نەزەرىيەسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئەخلاق كۆڭۈل بۆلىدىغان ئوبيېكتلارنى ئىنسانلاردىن تاشقىرى تەبىئەت دۇنياسىغىچە كېڭەيتىشنى، ئۇلارنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ كېيىنكى زامانىۋىلىق خاراكتېرىنى روشەن گەۋدىلەندۈردى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە كىرىزىسى كېلىپ چىقىشىنىڭ تۈپ مەنبەسى - يېقىنقى زامان ئىنسانلىرى مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىدىن ئىبارەت. دەل يېقىنقى زامان ئىنسانلىرى مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىدىكى ئىنساننى كائىناتنىڭ مەركىزى، ئىنساننى ئىچكى قىممەتكە ئىگە بىردىنبىر مەۋجۇدات، ئىنساندىن تاشقىرى مەۋجۇداتنى ئىنسانلار ئېھتىياجى ۋە مەنپەئەتكە بويسۇنىدىغان قورالدىنلا ئىبارەت دەپ قارايدىغان بۇ خىل سۈبېكتىپلىق قىممەت نەزەرىيەسى ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ جىددىيچىلىكىنى ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ماھىيىتى - ئىنسانلار ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىدىكى كىرىزىس بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنى قايتا تۇرغۇزۇش - ئۇلارنىڭ نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلاندى.

ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسىدىكى ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنى قايتا تۇرغۇزۇشنىڭ يادروسى - «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق - پايدا نەزەرىيەسى» دىن ئىبارەت ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئەگەر ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشى ۋە سۈبېكتىپ قىممەت قارىشى نەزەرىيەسىگىلا ئېسىلۋالسا، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان قورال خاراكتېرلىك پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتكىلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئەخلاق كۆڭۈل بۆلىدىغان ئوبيېكتلارنى تەبىئەتكىمۇ كېڭەيتكىلى بولمايدۇ، بۇ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار مەنپەئەتپەرەسلىك ئېتىكىسى، مەنئۇيەت نەزەرىيەسى ۋە ئېكولوگىيە شۇناسلىق ئېچىپ بەرگەن ئومۇمىي خاراكتېرلىق قانۇنىيەتكە تايىنىپ، بىر

تەرەپتىن ئەنئەنىۋى كىشىلىك ئېتىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئەخلاق جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشنى ئىنسانلار سىرتىدىكى تەبىئەتكىچە كېڭەيتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن تەبىئەت ئادەمىنىڭ ئېھتىياجىغا تايانمايدىغان ئىچكى قىممەتكە ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ھوقۇقى - مەنپەئەتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار كائىناتتىكى بىردىنبىر باھالىغۇچى ئەمەس، تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئايرىلسا، يەنىلا ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان ئىچكى قىممىتىگە ئىگە بولۇپرىدۇ. ئېكولوگىيە شۇناسلىق ئېچىپ بەرگەن ئېكولوگىيەنىڭ بىر پۈتۈنلۈك قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا، ئىنسانلار ئېكولوگىيە ئورتاق گەۋدىسى ۋە ئېكولوگىيە سىستېمىسىدىكى ئاددىي بىر ئەزالا خالاس، بۇ ئىنسانلارنىڭ باشقا مەۋجۇتلاردىن تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق - پايدىغا ئىگە ئەمەسلىكىدىن دېرەك بەرگەچكە، ئەلۋەتتە تەبىئەتنىمۇ ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداشنىڭ بىردىنبىر قورالى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق - پايدا نەزەرىيەسى» دىن ئىبارەت ئېكولوگىيە قىممەت قارىشى تۇرغۇزۇلغاندىلا، ئىنسانلار ئاندىن تەبىئەتكە بولغان ھۆرمەت - ئىكرامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسىنىڭ ئەيىبلەشكە قارىتا، ھازىرقى زامان ئىنسانلىرى مەركەز نەزەرىيەچىلىرى بىر تەرەپتىن ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئاقلانسا، يەنە بىر تەرەپتىن يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنىڭ ئىچكى كەمتۈكلۈكىنى قايتا ئويلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزىدە مەسىلە يوق، چۈنكى ھەرقانداق مەۋجۇدات ھەمىشە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى مەركەز قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېكولوگىيە پائالىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى - ئىنسانلارنىڭ بىر پۈتۈن مەنپەئەتى بىلەن كەلگۈسى مەنپەئەتنى قوغداشتا بولۇپ، ئىنسانلار مەركەز قىممەت قارىشىنى ئىنكار قىلغان ۋە چۆرۈپ تاشلىغاندا، ئېكولوگىيە ھەرىكىتى ئۆزىنىڭ ئىچكى ھەرىكەتلىنىدۈرگۈچ ئىقتىدارىدىن ئايرىلىپ مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ. شۇڭا، قايتا ئويلىنىشقا ۋە تەنقىدلىشكە تېگىشلىكى، ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىدۇر. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىدىكى مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەرقانداق ھېسسى ئارزۇ تەلەپلىرىنى ئورۇنلۇق ۋە قاندىرۇشقا تېگىشلىك دەپ قارايدۇ، بۇ تەبىئەتتىن قالايمىقان پايدىلىنىشنى ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، شۇڭا يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئۆزگەرتىش، ئۇنىڭدا دېيىلگەن «ھېسسى ئارزۇ» نى «ئەقلى ئارزۇ» غا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، تەبىئەتتىن قالايمىقان پايدىلىنىش ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتىن ساقلىنىش لازىم.

گەرچە ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەلىرىدە ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشى بىلەن ئېكولوگىيە كىرىزىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قانداق قاراش مەسىلىسىدە قارىمۇقارشىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىكى ئورتاق نۇقتا - ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى قىممەت قاراش مەسىلىسى دەپ تونۇيدۇ، ھەر ئىككىلىسى ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنى مۇۋاپىق تەڭشىگەندىلا، ئاندىن ئېكولوگىيە مەسىلىسى ئۆزلۈكىدىن ھەل بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭغا ئېكولوگىيە ماركسىزمچىلىرى ئېنىق قارشىلىق بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىش يولى ئۈستىدىكى ئاساسلىق ئويى: ئادەم بىلەن تەبىئەت مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرى ئادەم بىلەن ئادەم مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشى تەڭشىگەندىلا، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ھەقىقىي ياخشى تەڭشىگىلى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. شۇڭا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم تارىخىي ماتېرىيالنى ئېنىق ھالدا ئۆزىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيەسى ئاساسى قىلدى. ئۇلار تارىخىي ماتېرىيالنى ئېنىق نەزەرىيەلىك ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئەۋزەللىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق تەكىتلىدى: بۇ نەزەرىيە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتى ۋە تەبىئەتتىكى ماددا بىلەن ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇش

مۇناسىۋىتىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ نەزەرىيە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان كۆز قارىشى ۋە پوزىتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئوخشاشلا مۇئەييەن جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆردى. يۇقىرىقى چۈشەنچىلەردە، ئېكولوگىيە ماركىسىزىمچىلىرى كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئېكولوگىيە كىرىزىسى پەيدا بولۇشىنىڭ تۈپ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە، «كاپىتالىستىك تۈزۈم خاراكتېر جەھەتتە ئېكولوگىيەگە قارشى» دېگەن تېمىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىللە، ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئاقلاشقا باشلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا يېڭىچە مەزمۇن بەردى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى تەشەببۇس قىلغان تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى بىلەن تەبىئەت ھوقۇق-مەنپەئەت نەزەرىيەسىنى نەزەرىيە جەھەتتە ئىنچىكە، ئىلمىي دەلىللىگىلى، تەبىئەت سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىلىپلا قالماي، بەلكى ئەمەلىيەت داۋامىدا ئىنسانپەرۋەرلىككە، پەن-تېخنىكىغا ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىغا قارشى تۇرۇشتەك ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى، بۇ ئېكولوگىيەنى قوغداش ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىغا پايدىسىز بولۇپلا قالماي، ئەكسىچە كىشىلەرنى تەبىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاشقا ئېلىپ كەلدى. شۇڭا، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىدا چوقۇم ئانتروپولوگىيە ۋە ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك، ئۇلار ئېيتقان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشى كاپىتال ئاساسىدا تۇرغۇزۇلغان بولماستىن، بەلكى ئېكولوگىيە سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئاساسىدا تۇرغۇزۇلغان، ئۇنىڭ يادروسى - ئىشلەپچىقىرىش چوقۇم نامراتلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئاساس قىلىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت.

ھازىرقى زامان ئۈچ خىل ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى ئاساسىنى چۆرىدەپ ئېلىپ بارغان مۇنازىرىسى ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان قىممەت مەيدانى ۋە نەزەرىيە خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. بىرىسى، قىممەت مەيدانىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى غەرب مەركەزچىلىكى بىلەن غەرب مەركەزچىلىكىگە قارشى ئېقىمىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىدىن ئىبارەت. ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى گەرچە كونكرېت نەزەرىيە نۇقتىئىنەزەر جەھەتتە پەرقلىنىشىمۇ، لېكىن ھەر ئىككىلىسى ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىدىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ تۈپ مەنبەسى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش يوللىرىنى كۆپ تەرەپتىن مۇھاكىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن كاپىتال ۋە كاپىتالىزمنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشىنى كۆرەلمىدى، ئوبىيېكتىپ جەھەتتە كاپىتال ئۈچۈن ھازىرقى زامان مۇھىتىنى تۈزەش مەسئۇلىيىتىدىن قېچىش رولىنى ئويناپ، قىممەت مەيدانى جەھەتتە غەرب مەركەزچىلىك خاھىشىغا ئىگە بولدى. ئېكولوگىيەلىك ماركىسىزم كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپىتال يېتەكچىلىكىدىكى يەر شارى ھوقۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى پەيدا قىلغان تۈپ سەۋەب ئىكەنلىكى، كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە يەر شارىدىكى ھوقۇق مۇناسىۋىتىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئېكولوگىيەلىك سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرغاندىلا، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈپتىن ھەل قىلغىلى بولۇدىغانلىقىنى ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈردى، شۇڭا ئۇلار قىممەت مەيدانىدا روشەن غەرب مەركەزچىلىكىگە قارشى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى. ئىككىنچى بىرىسى، نەزەرىيە خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن مودېرنىزم ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ نۇقتىدا، ئېكولوگىيەلىك ماركىسىزم ئۆزىنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسىگە قارىتا مودېرنىزملىق تەنقىد ئىكەنلىكىنى ئېنىق جاكارلىدى. «ئېكولوگىيەچىلىككە نۇرغۇنلىغان ھۆكۈمەتسىزلىك ئامىللىرى يۇغۇرۇلغان، ئۇ بىر خىل كونا سىياسىي پەلسەپە بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەتسىزلىك بىلەن كېيىنكى مودېرنىزم ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن بىردەكلىك بار. ئېكولوگىيەچىلىكتىكى قىزىل تەنقىد - ئۇنى تېخىمۇ مودېرنىزملىق نەزەرگە ئىگە قىلىشقا ئۇرۇنۇشتۇر». ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق-مەنپەئەت نەزەرىيەسى» نى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى

نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن ئۇلار ياكى ئېكولوگىيە ئىلمىنىڭ ياردىمىدە ئېچىپ بېرىلگەن ئېكولوگىيەنىڭ بىر پۈتۈنلۈك قانۇنىيىتىنى ياكى ئادەمنىڭ سەزگۈسى ۋە ئەخلاق مەنزىلىنىڭ ياردىمىدە تاكامۇللىشىشنى نەزەرىيەسى ئىسپات قىلىدۇ، بۇنىڭدا «ياكىتلىق ھۆكۈم» دىن «قىممەتلىك ھۆكۈم» نى بىۋاسىتە چىقىرىشتەك نەزەرىيەسى قىيىن مەسىلە مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نىسپىيچىلىك بىلەن سىرلىقلاشتۇرۇش خاھىشى مەۋجۇت، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى يەر شارى ئەۋزەللىكىنى تەكىتلەيدىغان بولغاچقا، ئىنسانپەرۋەرلىككە، ماددىچىلىققا ۋە پەنگە قارشى ئالاھىدىلىككە ئىگە، بۇ كېيىنكى مودېرنىزىملىق ئېقىم بىلەن روشەن بىردەكلىككە ئىگە، شۇڭا، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى نەزەرىيەسى خاراكتېر جەھەتتە كېيىنكى مودېرنىزىملىق مەيداندا ناھايىتى ۋارىسلىق قىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم باشتىن - ئاخىر ئىنسانلار مەنپەئەتىنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى، بۇ ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى ۋارىسلىق قىلغان كېيىنكى مودېرنىزىملىق مەيدانغا قارىتا كەسكىن تەنقىدىي پوزىتسىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشىمايدىغىنى، ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىدە ئېيتىلغان ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى كاپىتال بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، ماھىيەتتە يەنىلا «كاپىتال مەركەزچىلىكى»، «سېنىپ مەركەزچىلىكى»، «رايون مەركەزچىلىكى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمدا ئېيتىلغان «ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى» دەل كاپىتال ۋە ئۇنىڭ يەر شارىدىكى ھوقۇق مۇناسىۋىتىنى بىت - چىت قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىشتۇر، كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ماركسىزم تەلىماتىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي ۋە كەلگۈسى مەنپەئەتىدۇر.

2

ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى قانداق چۈشىنىش - ھازىرقى زامان ئۈچ چوڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدە تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان يەنە بىر يادرولۇق مەسىلە، بۇ خىل مۇنازىرە ماھىيەتتە تەبىئەتچىلىكنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش ياكى ئادەمنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇشتىكى پەرقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسىدىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى گەرچە ئورگانىك نەزەرىيەدىكى دۇنيا قاراش بىلەن تەبىئەت قارىشىنى تەشەببۇس قىلىشىمۇ، لېكىن ئۇ «يەر شارى ئەۋزەللىكى» بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى، پەن - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى پەيدا قىلدى، ئاندىن ئىنسانلار مەدەنىيىتى بىلەن ئېكولوگىيەنى مۇھاپىزەت قىلىشنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويدى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىيات ھوقۇق - مەنپەئەتىنى ئېكولوگىيەنى مۇھاپىزەت قىلىش بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ قويدى دەپ قارىدى، شۇڭا، ئېكولوگىيە مەركەزچىلىكى نەزەرىيەسىدە «تەبىئەت» «بىر خىل بۇلغانمىغان، ئىنسانلارنىڭ قولى تەگمىگەن، شەھەردىن يىراق نەرسە» دەپ چۈشىنىلدى. يەنى «تەبىئەت» ئەمەلىيەتتە ناھايىتى زور دەرىجىدىكى «چۆل - جەزىرە» دەپ چۈشىنىلگەچكە، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە ماسلىشىشىدىكى بىر خىل تەبىئەتچىلىكتىكى مەۋجۇتلۇق ھالەت دەپ چۈشىنىلدى، شۇڭا ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن بىر خىل قارشىلىق قورالنىڭ ئەقلىيلىقى بىلەن قاپلانغان رومانىزىملىق ھېسسىياتلا خالاس. بۇ خىل ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشىنىش بىر خىل رادىكال مۇھىتنى قوغداش ھەرىكىتىگە سەۋەبچى بولدى، بۇ خىل رادىكال مۇھىتنى قوغداش ھەرىكىتى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش ۋە تېخنىكىنى قوللىنىشقا قارشى تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش پائالىيىتىنىمۇ تەبىئىي مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىق دەپ قارىدى، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان چاغدا، مۇقەررەر ھالدا مۇھىتنى بۇزۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرى ۋە ئېكولوگىيە ماركسىزمچىلىرى ئېكولوگىيە

مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي ۋە تۈپ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىشى كېرەك دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىغا بولغان چۈشەنچىسىدە پەرق مەۋجۇت. كۈنكىرىت ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرى گەرچە ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ياشاش ھالىتىگە قايتىش دەپ چۈشىنىشكە قارشى تۇرسىمۇ، لېكىن يېقىنقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلىش، ئېكولوگىيە ھەرىكىتى ۋە ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى ۋە كەلگۈسى مەنپەئەتى ئاساسىغا قۇرۇش لازىملىقىنى تەكىتلەش ئارقىلىق، سىجىل تەرەققىيات نەزەرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن، مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۇلار ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ تۈزۈم دېمونىسىيەسىنى ئاساس قىلىش ئارقىلىق، ھازىرقى كاپىتالىستىك تۈزۈم رامكىسى ۋە كاپىتال كونتروللۇقىدىكى يەر شارى ھوقۇق سىستېمىسى ئاستىدا، ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق، سىجىل تەرەققىياتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇ خىل سىجىل تەرەققىيات ماھىيەتتە يەنىلا سانائەت مەدەنىيىتىدىكى مېخانىكىلىق تەبىئەت قارىشى ئاساسىدا قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دېيىشىۋاتقان ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى بىلەن كەلگۈسى مەنپەئەت يەنىلا مۇقەررەر ئابستىراكت بولىدۇ، ئەمەلگە ئاشمايدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، ئۇلار كاپىتالىستىك تۈزۈم رامكىسى ئىچىدە ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى مۇھاكىمە قىلغانلىقتىن، بۇ ئۇلار ئېيتقان ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەزچىلىك ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىنىڭ يەنىلا كاپىتال ۋە سانائەت مەدەنىيىتى ئاساسىدا تۇرغۇزۇلغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ، ئىنسانلارنىڭ «ئومۇمىي مەنپەئەتى» ۋە «كەلگۈسى مەنپەئەتى» ماھىيەتتە كاپىتالنىڭ مەنپەئەتى، سىجىل تەرەققىيات ماھىيەتتە كاپىتالىستىك سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىغا خالاس. ئىككىنچىدىن، ئۇلار ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى سانائەت مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى سىجىل تەرەققىيات دەپ چۈشەندى، لېكىن سانائەت مەدەنىيىتىگە تىرەك بولىدىغىنى مېخانىكا نەزەرىيەسىدىكى پەلسەپىۋى دۇنيا قاراش ۋە تەبىئەت قارىشىدۇر، ئۇنىڭ يادروسى ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى كونترول قىلىدىغان ۋە كونترول قىلىنىدىغان، پايدىلىنىدىغان ۋە پايدىلىنىلىدىغان قورال خاراكتېرلىك مۇناسىۋەتكە يېغىنچاقلاشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە كاپىتالدا پايدا قوغلىشىش ۋە قىسقا مۇددەتلىك پايدىغا ئېرىشىشكە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تۈرتكىسىدە، «تەبىئەت» مۇقەررەر ھالدا كاپىتال ۋە شەخسنىڭ پايدا قوغلىشىشىدىكى قورال ۋە ۋاسىتە دەپلا قارىلىدۇ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى كاپىتالنى ئاساس قىلغان سانائەت مەدەنىيىتىگە كېرەكلىك بولغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى قوغداش ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان مۇھىتنى قوغداشتىنلا ئىبارەت، ئۇ ھەقىقىي مەنىدىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى ئەمەس. ئۈچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ «ئومۇمىي مەنپەئەتى» ۋە «كەلگۈسى مەنپەئەتى» دېگەن كۆز قارىشىدا گەرچە يەر شارىلىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتقان تەرەققىيات يۈزلىنىشى نەزەرگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەر شارىلىشى مۇساپىسىدىكى كاپىتالنىڭ مەنپەئەتىنى نەزەرگە ئالمىغاچقا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى مىللەتلەر مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ بارغانسېرى گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. بۇ ئاساسلىقى كاپىتالنىڭ بوشلۇقتا ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئادىل بولمىغان خەلقئارا سىياسىي-ئىقتىسادىي تەرتىپ ئارقىلىق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بايلىق مەنبەلىرىنى تالان-تاراج قىلىشى ۋە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى دۆڭگەپ قويۇش ھەمدە ئاتالمىش ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى باھانە قىلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات ۋە مۇھىت ھوقۇقىنى ئىنكار قىلىشتا ئىپادىلەندى. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە كاپىتاللار ئارا ئېكولوگىيە بايلىقلىرى جەھەتتىكى مەنپەئەت توقۇنۇشى كۈچەيتىۋېتىلدى، بۇ ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىدە ئېيتىلغان ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى ۋە كەلگۈسى مەنپەئەتىنىڭ مۇقەررەر ئابستىراكت بولۇدىغانلىقىنى، بۇنى ئاساس قىلغان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىمۇ قۇرۇق سۆز بولۇپ، رېئال تۇرمۇشتا ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار ھەم ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەچىلىرىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ياشاش ھالىتىگە قايتىشى دېگەن كۆز قارىشىنى ھەم ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى تەنقىد قىلىدۇ، ئۇلار سانائەت مەدەنىيىتىدىكى مۇھىتنى قوغداشنى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىدىكى ئۇسۇل بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنىنى ئالاھىدە شەرھلەيدۇ. ئۇلار، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى ئۇنداق نامرات - يوقسۇللۇقتا ياشايدىغان ھالەتكە قايتىش ئەمەس دەپ قارايدۇ، بۇ خىل ياشاش ھالىتىدە ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ زىددىيىتى ھەقىقىي مەنىدە ھەل بولىدۇ دەپمۇ قارىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ مۇھىتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇلار، ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ مۇھىتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىشىدە ئاساسلىقى ئىككى سەۋەب بار: بىرىنچىسى، كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا كېرەكلىك تەبىئىي شارائىتقا كاپالەتلىك قىلىش؛ ئىككىنچىسى، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارغا «يېشىللىق» قالىپىنى كىيگۈزۈپ تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئارقىلىق، مۇھىتنى قوغداش تەننەرخىنى ئىستېمالچىلارغا ئارتىش، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ مۇھىتنى قوغدىشى كاپىتالىستىك پايدا قوغلىشىش مەقسىتىگە بويىسۇنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ماھىيەتتە بىر خىل سانائەت مەدەنىيىتىدىن ھالقىغان يېڭىچە مەدەنىيەت فورمىسى، ئۇ بىر تەرەپتىن سانائەت مەدەنىيىتىدىكى تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىنى تەرەققىي قىلدۇردى، بۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسلىقى ئۈچ تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىگە قانداق قاراش مەسىلىسىدە، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن سانائەت مەدەنىيىتى ۋارىسلىق قىلغان دۇنيا قاراش ئوخشىمايدۇ. سانائەت مەدەنىيىتى مېخانىكا نەزەرىيەسىدىكى دۇنيا قاراشقا ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى كونترول قىلىش بىلەن كونترول قىلىنىش، ئىدارە قىلىش بىلەن ئىدارە قىلىنىش مۇناسىۋىتىگە يىغىنچاقلىنىدۇ، تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىنىلا قاندۇرىدىغان پاسسىپ سۇبىستانسىيە دەپ قارىلىدۇ. ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ئورگانىك نەزەرىيەسىدىكى دۇنيا قاراشقا ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزئارا باغلانغان، ئۆزئارا رول ئوينىيدىغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ يەر شارىدىكى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى ئورتاق بەرپا قىلغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش جەريانىدا، تەبىئەتتىن ھالقىغان چەكتە تەبىئەتنى تالان - تاراج قىلىش شەكلىدە ئاچماي ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانماي، بەلكى تەبىئەتنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىگە ھۆرمەت قىلىشى، تەبىئەتتىن ئەيىمىشى لازىم. ئىككىنچى، تەرەققىيات ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. سانائەت مەدەنىيىتى قايتا ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان بايلىقلار ۋە ئادەم كۈچىنى كۆپلەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ، شۇڭا، سانائەت مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان مۇھىتنى قوغداش - «ئاۋۋال بۇلغاپ، كېيىن تۈزەيدىغان» سانائەتلىشىش تەرەققىيات ئەندىزىسى شۇنىڭدەك «ئېشىش بىرىنچى» دەيدىغان تەرەققىيات قىممەت قارىشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق، ئۇنىڭ مەقسىتى - سانائەت مەدەنىيىتىگە كېرەكلىك بولغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىغا كاپالەتلىك قىلىش بولۇپ، بۇ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى بەلگىلىك دەرىجىدە پەسەيتەلەيدۇكى، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈپتىن تۈگىتەلمەيدۇ. ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قايتىلانمايدىغان بايلىقلاردىن پايدىلىنىشتىن قايتىلىنىدىغان بايلىقلاردىن پايدىلىنىشقا ئۆزگەرتىشنى، يەنى قۇياش ئېنېرگىيەسى، شامال ئېنېرگىيەسىدىن پايدىلىنىشنى ھەمدە ئايلىما ئىقتىسادتىكى سىجىل تەرەققىيات ئەندىزىسىنى قوللىنىپ، يېشىل ئېشىشقا ئىنتىلىشنى، ئىنسانلار جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئەپ ئۆتۈپ ئورتاق تەرەققىي قىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۈچىنچى، تەشەببۇس قىلغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىنى ئاساس قىلغان سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتى - ئىنسانلارنىڭ ئىستېمال قىممەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى كاپىتالنىڭ پايدا قوغلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر، شۇڭا ئۇ يۇقىرى ئىستېماللىق تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تەرەققىيات ئەندىزىسىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. سانائەت مەدەنىيىتى تەشەببۇس قىلغان «يۇقىرى ئىستېمال» كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئېھتىياجىنى ئاساس قىلماستىن، بەلكى ئۇ كۆپىنچە جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئورنى ۋە بەختلىك «سۈيۈپكىتىپ ئارزۇسى» ۋە «ساختا ئىستېمال»نى ئىسپاتلاشقا ئىشلىتىلىدۇ؛ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتىدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر، ئۇ تۆۋەن كاربونلۇق تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىستېمال پائالىيىتىنى كىشىلەرنىڭ قانائەت ۋە بەختكە ئېرىشىشىدىكى بىردىنبىر ئۇسۇل ۋە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى قىلىۋېلىشقا قارشى تۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىنى ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئېھتىياجى ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، كىشىلەرنىڭ يېشىل ئىستېمال ۋە بۇلغانمىغان تۇرمۇشقا ئىنتىلىش، ئاكتىپ ئىجادىي پائالىيەت جەريانىدا قانائەت ۋە بەختكە ئىنتىلىش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار تەشەببۇس قىلغان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى ھەم ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قارشى تۇرمايدۇ ھەم تېخنىكىي يۈكسەلدۈرۈش ۋە قوللىنىشقىمۇ قارشى تۇرمايدۇ، بەلكى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش، تېخنىكىنى يۈكسەلدۈرۈش بىلەن ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتى ۋە تەبىئەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرىدۇ.

يۇقىرىقى مۇنازىرىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى تەبىئەتچىلىكنى ئاساس قىلىپ، تەبىئەتنى ئىنسانلاردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويدۇ، ئۇلار ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ياشاش ھالىتىگە قايتىشى دەپ چۈشىنىۋالدى، بۇ ئېنىقكى بىر خىل رومانىزىملىق ئۇتۇپىيەدۇر. ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم ئىنسانىيلىق ئارقىلىق تەبىئەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتا چىڭ تۇرىدۇ، ئىككىسىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى: ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنى سانائەت مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى مۇھىتنى قوغداش بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزم بولسا ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ سانائەت مەدەنىيىتىدىن ھالقىغان يېڭىچە مەدەنىيەت فورماتسىيەسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

3

ئېكولوگىيەنى تۈزەپ، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى قانداق تۈگىتىش ھەققىدە ھازىرقى زامان ئۈچ چوڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەچىلىرى كەسكىن مۇنازىرىنى قانات يايدۇردى، بۇ خىل مۇنازىرە ماھىيەتتە ھۆكۈمەتسىزلىك، لېبىراللىزم ۋە ماركسىزم ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەچىلىرى ئېكولوگىيەنى تۈزەش مەسىلىسىدە ئاساسلىق ئېكولوگىيەچىلىك ۋە ئېكولوگىيە ھۆكۈمەتسىزلىكىدىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەرنى شەكىللەندۈردى. ئېكولوگىيەچىلىك نەزەرىيەسى ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىدىكى ئۆزگىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق - مەنپەئەت نەزەرىيەسى»نى تىكلەشنىڭ ھازىرقى زاماندىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى يوقىتىشنىڭ ئاچقۇچى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. ئېكولوگىيە ئاپتونومىيەچىلىكى بولسا ئېكولوگىيە پائالىيىتى، ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە سوتسىيالىزمنى بىرلەشتۈرۈپ، مەھەللىۋى ئېكولوگىيەلىك ئاپتونومىيە قاتارلىق يەرلىك خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەرنى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى دەپ قارىدى. ئۇلاردىكى ئوخشاشلىق، كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىن ئايرىلىپ، قىممەت قاراش بىلەن شەخسنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىش ئارقىلىق ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىش يوللىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئىبارەت. ئوخشىمايدىغىنى، ئېكولوگىيەچىلىك ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە

كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ سەۋەب دەپ قارايدىغان بولغاچقا، ئۇلار ئاساسلىقى ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيەلىك قىممەت قارىشىدىكى ئۆزگىرىشنى قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى مۇھاكىمە قىلدى. ئېكولوگىيە ئاپتونومىيەچىلىرى بولسا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن تەبىئىيچىلىك تۈزۈمىدىكى ھوقۇق مۇناسىۋىتى، شۇنىڭدەك مۇشۇ ئاساستا شەكىللەنگەن ھۆكۈمرانلىق ئېگى كىشىلەرنىڭ بۇ خىل ھۆكۈمرانلىق ئېگىنى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش خاراكتېرلىك ھۆكۈمرانلىققا كېڭەيتىشكە سەۋەبچى بولۇپ، ئېكولوگىيە كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، دەپ قارىدى. شۇڭا، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئېكولوگىيە مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئېتىراپ قىلىپ، جانلىقلار چەمبىرىكىدىكى باراۋەرلىك قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پەن - تېخنىكا ۋە ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قارشى تۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار رادىكال سىنىپىي ھەرىكەت ئارقىلىق ئېكولوگىيە كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، ئۈلگە خاراكتېرلىك ئېكولوگىيە مەھەللە قۇرۇلۇشى ۋە شەخسنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى تەدرىجىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق، مىللىي دۆلەتتىن ھالقىغان، تارقاق، يەرلىك ئاپتونومىيە ۋە بىۋاسىتە دېموكراتىيەنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلغان ئىنسانلار جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت ئېپ ئۆتىدىغان بۇلغانمىغان جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئېكولوگىيە ئۈلگە مەھەللىسى قۇرۇش، قىممەت قاراش ۋە شەخسنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشنىڭ ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە كىرىزىسنى ھەل قىلىشتىكى مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. ئومۇمەن، ئۇلاردىكى ئورتاقلىق - «ھازىرقى زاماندىكى چوڭ كۆلەملىك تېخنىكا، تېخنىكا بىلەن بىيوروكرات سەرخىللارغا بولغان ئىشىنىش كەمچىل ھەم ئۇلار ھوقۇقنىڭ مەركەزگە يىغىۋېلىنىشى بىلەن ماددىيچىلىققا نەپرەتلىنىدۇ».

ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرىنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى ئاساسلىقى لېبېرالزىمى ئاساس قىلغان مۇھىتچىلىق ئېكولوگىيەسىنى تۈزەش نەزەرىيەسىدۇر. مۇھىتچىلىق «مۇھىت مەسىلىسىگە قارىتا باشقۇرۇش خاراكتېرلىك بىر خىل چارە بارلىقىغا، ئۇلارنى نۆۋەتتىكى قىممەت ياكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى تۈپتىن ھەل قىلمايمۇ ھەل قىلغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ». ئۇلارنىڭ قارىشىچە، نوپۇسنىڭ بەك تېز كۆپىيىشى ۋە تېخنىكىنىڭ كونترولسىز ئىشلىتىلىشى، بولۇپمۇ «تەبىئەت» نى خۇدانىڭ ھەقسىز ئىلتىپاتى دەيدىغان كۆز قاراش ھازىرقى زاماندىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ سەۋەبئۇر. يۇقىرىقى سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلار ھازىرقى تۈزۈم رامكىسى دائىرىسىدە نوپۇسنىڭ ئېشىشىنى چەكلەش، تېخنىمۇ ياخشى يېڭى تېخنىكىلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تەبىئىي بايلىقلارنى بازارلاشتۇرۇش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز تەلپاتىدىكى ئېكولوگىيەنى تۈزەش نەزەرىيەسىنى لېبېرالزىملىق نەزەرىيە سىستېمىسىغا يىغىنچاقلاشتىكى سەۋەب شۇكى، ئۇلار كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئېكولوگىيە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت، توقۇنۇش مەۋجۇت دەپ قاراپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نەزەرىيەسىنىڭ مەقسىتى - كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ سىجىل تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر.

ئېكولوگىيە ماركسىزمچىلىرى ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىدىكى ئېكولوگىيەنى تۈزەش نەزەرىيەسىنى تەنقىدلىدى، مۇشۇ ئاساستا ئۆزىنىڭ ئېكولوگىيەنى تۈزەش نەزەرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلارنىڭ ئېكولوگىيە مەركەزچىلىك نەزەرىيەسىگە بولغان تەنقىدى ئاساسلىقى ئۈچ تەرەپكە يىغىنچاقلىنىدۇ: بىرىنچى، ئېكولوگىيە كىرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشى گەرچە ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيە قىممەت قارىشىدىكى كەمتۈكلۈك بىلەن باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئېكولوگىيە كىرىزىسنىڭ ماھىيىتى ئىنسانلار جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى ماددا ۋە ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈرۈلۈپ قالغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ، ئەمما ئىنسانلار جەمئىيىتى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ماددا ۋە ئېنېرگىيە ئالماشتۇرۇش جەريانى ھەمىشە مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاساسىدىكى ئەمگەك جەريانىدا تاماملاندى. شۇڭا، تۈزۈم دېمونسىيونالىدىن

ئايرىلىپ ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغىلى بولمايدۇ. ئىككىنچى، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى تەشەببۇس قىلغان «تەبىئەت قىممەت نەزەرىيەسى» بىلەن «تەبىئەت ھوقۇق مەنبەئەت نەزەرىيەسى» نەزەرىيەسى جەھەتتە ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي دەلىللەنمەيلا قالماستىن، ئۇلاردىكى ئاتالمىش تەبىئەت ئەخلاقى تەبىئەتنى سىرلىقلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ياشاش ھوقۇقى بىلەن ئېكولوگىيەنى قوغداشنى مۇتلەق قارىمۇقارشى قىلىپ قويدى، بۇ خىل ئىنسانپەرۋەرلىككە قارشى ئۇسۇل بىلەن ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەقىقىي ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئۈچىنچى، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ئېكولوگىيەلىك مەھەللىۋى ئاپتونومىيە قاتارلىق يەرلىك خاراكتېردىكى ئېكولوگىيە پائالىيىتى ئارقىلىق ھازىرقى زاماندىكى ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى، يەرلىك خاراكتېردىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ماھىيىتى بىلەن كاپىتالنىڭ يەر شارلىشىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى مۇناسىۋەتنى تونۇپ يەتمىدى، كاپىتال يېتەكچىلىكىدىكى يەر شارى سىستېمىسىنى ئۆزگەرتىشتىن ئايرىلىپ قالغاندا، يەرلىك خاراكتېردىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەقىقىي ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرىنىڭ ئېكولوگىيەنى تۈزەش نەزەرىيەسىگە قارىتا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار ئۇلارنى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ تۈپ مەنبەسىنى خاتا ئىزدەپلا قالماستىن، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ھەل قىلىشنىڭ رېتسىپىنىمۇ خاتا كېسىۋالدى دەپ تەنقىد قىلدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ تۈپ مەنبەسى، لېكىن بۇنىڭدىكى مەسىلە - نوپۇسنىڭ «شىددەتلىك كۆپىيىشى» ئاساسلىقى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە بولسىمۇ، لېكىن ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تۈپ مەنبە ئاساسلىقى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە دەپ قارىدى. چۈنكى، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر ھازىرقى دۇنيادا تەبىئىي بايلىقلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىستېمالچىلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار يەنە ئۆزلىرى ئورناتقان ئادالەتسىز خەلقئارا سىياسىي-ئىقتىسادىي تەرتىپتىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مۇھىت مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تېخنىكىنىڭ ئۆزىدە ئېكولوگىيە مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس، مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدىغان ئىجتىمائىي ئاساس بىلەن قىممەت قاراشنىڭ خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىدە. ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان تۈزۈم رامكىسىنى ئۆزگەرتەي تۇرۇپمۇ تېخنىكىنى يەنىلا پايدا قوغلىشىشنى ئۆزىنىڭ خاراكتېرى قىلغان كاپىتال ئاساسىدا قوللانغىلى بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلدى، بۇ - ئۇلارنىڭ تېخنىكا ئىسلاھاتى ئارقىلىق تېخنىمۇ ياخشى تېخنىكىلارنى قوللانغاندىمۇ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈپتىن ھەل قىلغىلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالنىڭ تەبىئەتنى تالان-تاراج قىلىشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەچىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەبىئەتنى بازارلاشتۇرۇش تەشەببۇسىغا قارىتا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار بىر تەرەپتىن بىرقىسىم تەبىئەت بۇيۇملىرىنى بازار باھاسى بىلەن ئۆلچىگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ كاپىتال ۋە پۇلنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان قىممەت كۆز قارىشىنىڭ گەۋدىلىنىشى، ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەككە ھالدىكى ئىگىلىۋېلىش مۇناسىۋىتى دەپ قارايدىغان كۆز قاراش، ئەلۋەتتە بۇ ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىمۇ ھەل قىلالمايدۇ، دەپ تەنقىد قىلدى.

ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىنى تەنقىد قىلىش ئارقىلىق، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار ئۆزىنىڭ ئېكولوگىيەنى تۈزەش نەزەرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ نەزەرىيەنىڭ يادروسى - تۈزۈم ۋە قىممەت كۆز قارىشىدىكى قوش ئىسلاھاتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. بۇ يەردىكى تۈزۈم ئىسلاھاتى - ئاساسلىقى كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ،

ئۇنىڭ ئورنىغا ئېكولوگىيەلىك سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى دەستىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، تۈزۈم ئىسلاھاتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش - ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى تۈگىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئۇلارنىڭ بۇ كۆز قاراشقا ئېسىلىۋېلىشىدىكى سەۋەب، ئۇلار كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ماھىيەتتە ئېكولوگىيەگە قارشى بولۇپ، ھازىرقى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۈپ مەنبە، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ داۋىلىسى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىستېمال قىممىتىدە ئەمەس، بەلكى ئالماشتۇرۇش قىممىتىدە، ئۇ تۈپ جەھەتتىن ئېيتقاندا كاپىتالىستىك پايدا قوغلىشىش تەلپىگە بويسۇنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كاپىتالىستىك پايدا قوغلىشىش خاراكتېرىنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى مۇقەررەر ھالدا ئۈزلۈكسىز كېڭىيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چەكلىك بولغان تەبىئەت مۇناسىۋەتداشلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر زىددىيەت، توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. ئىككىنچى، كاپىتالىستىك مۇجەسسەملەنگەن ئىقتىسادىي ئاقىلانلىك ئاساسىدىكى ماددىي ھەۋەس ھەممىدىن ئۈستىن تۇرىدىغان قىممەت قارشى بولۇپ، ئۇ كاپىتال بىلەن پايدا قوغلىشىش خاراكتېرى جەھەتتە بىرلىككە ئىگە. بۇ خىل قىممەت قارشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مۇقەررەر تېخنىكىنىڭ ئەقىلسىزلاشچە قوللىنىلىشى ۋە يامراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا تىرەك بولۇش، كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانۇنىي خاراكتېرىنى ساقلاش ئۈچۈن، كاپىتال مۇقەررەر ھالدا ئىستېمالچىلىق قىممەت قارشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى ئىستېمال ساھەسىگە يېتەكلەپ، ئۇلارنى قانائەت ۋە بەختكە ئىنتىلدۇرىدۇ، بۇ ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ھازىرقى زاماندا ئۈزلۈكسىز كۈچىيىشىگە يۈزلەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۈچىنچى، كاپىتالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش تارىخى - كاپىتالىستىك ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرنى مۇستەملىكە قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىش تارىخى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرمۇ كاپىتال ئۆزى ئورناتقان خەلقئارا سىياسىي-ئىقتىسادىي تەرتىپتىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنى تالان-تاراج قىلماقتا ھەمدە ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى خەلقئارالىق ئىش تەقسىماتى ۋە كەسىپلەرنى يۆتكەش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە دۆڭگەپ، يەر شارى خاراكتېرلىق ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار ئېكولوگىيە پائالىيىتىنى كاپىتالىستىك تۈزۈم ۋە يەر شارى سىستېمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتەك رادىكال سىنىپىي ھەرىكەتكە يۆتكەپ، ئېكولوگىيەلىك سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. چۈنكى، ئېكولوگىيەلىك سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى - ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق ياشاش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر، ئۇنىڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىسادىي ئاقىلانلىقنى ئاساس قىلىش ئەمەس، بەلكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئەپ ئۆتۈشىدە ئېكولوگىيەلىك ئاقىلانلىققا رىئايە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن قىممەت كۆز قارىشىنى ئىسلاھ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قىممەت كۆز قارىشىدىكى ئىسلاھات ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلارنىڭ نەزىرىدە ئاساسلىق ئۈچ مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنى ئاقلاش ئاساسىدا ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنى يېڭىدىن شەرھلەيدۇ. ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار ئېيتقان ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشىنىڭ يادروسى كوللېكتىپنىڭ كەلگۈسى مەنبەئەتنى، بولۇپمۇ نامراتلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىدۇ، شۇڭا، بۇ خىل ئىنسانلار مەركەزچىلىك قىممەت قارىشى بىلەن ئېكولوگىيە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ھاسىل بولمايدۇ، ئەكسىچە ئۇنىڭ مەقسىتى تەبىئەت تەرەققىياتى بىلەن ئادەمنىڭ ھاياتى ۋە تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىككىنچى، بىر خىل يېڭى تېخنىكا ئېتىكىسىنى ئورنىتىش كېرەك. يېقىنقى دەۋردىن بۇيان پەن-تېخنىكىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي يۈكسىلىش قارىشى تېخنىكىنى تەبىئەتنى كونترول قىلىپ، ئادەمنىڭ ئارزۇ-ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ قورالى دەپ تونۇدى، نەتىجىدە تېخنىكىنىڭ قالايمىقان قوللىنىلىشىنى ۋە ئادەم بىلەن تەبىئەت مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكىلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئېكولوگىيەلىك ماركسىزمچىلار تېخنىكىنى

قوللىنىشنىڭ ئاكتىپ رولىنى تەكىتلىگەن چاغدا، تېخنىكىنى چەكلەش كېرەك دەپ قارىدى. بۇ خىل چەكلەش تېخنىكىنى چەتكە قېقىش ئەمەس، بەلكى تېخنىكىنى تەبىئەتنى ئادەمگە بويسۇندۇرۇشتىكى ئەقىلىمىز ئارزۇ-ھەۋەسنىڭ قورالى دەپ قاراشنى تېخنىكىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئادەمنىڭ ئەقىلىمىز ئارزۇ-ھەۋەسلىرىنى كونترول قىلىشقا يۆتكەپ، تېخنىكا يۈكسىلىشى بىلەن ئادەمنىڭ ئەخلاق يۈكسىلىشى ۋە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى بىردەكلىككە ئىگە قىلىش ئارقىلىق، ئىسراپچىلىق خاراكتېرلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتىن ساقلىنىشتۇر. ئۈچىنچى، بىر خىل جانلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق ئېتنىكىسىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. ئېكولوگىيەلىك ماركىسىزىمچىلار تەشەببۇس قىلغان جانلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق ئېتنىكىسىنى تۇرغۇزۇش — تەبىئەتكە ئەخلاق ئورنى بېرىپ، تەبىئەتنى سىزىقلاشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئىنسانلاردىن تېخنىكىنى قوللىنىش جەريانىدا تار ئىنسانلار مەركەزچىلىكىدىن ھالقىپ، تەبىئەتنىڭ چەكلىمىسى ۋە تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى خېيىم-خەتىرىنى تولۇق ئويلىشىپ، تەبىئەتنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىگە ھۆرمەت قىلىش ئارقىلىق، تەبىئەتتىن ھېقىقىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجى بىلەن تەبىئەتنىڭ ئورتاق تەرەققىياتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتۇر.

4

ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيە ئاساسى، ماھىيىتى ۋە ئېكولوگىيەنى تۈزەشنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مەملىكىتىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتىغا ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە قارىتا قانداق قىممىتى بار، بۇ بىز ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە. بۇ ماقالىدە ئۇنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا ئۈچ تەرەپتىن مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

بىرىنچى، غەرب ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنىڭ زومىگەرلىكىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، جۇڭگونىڭ زامانىۋىلىشىش تەرەققىيات ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، كېيىن تەرەققىي قىلغان دۆلەتنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنى تۇرغۇزۇش - مەملىكىتىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتىدا ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، غەربنىڭ ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى ھازىرقى زامان غەرب ئەللىرىدە يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇش بىلەن بىللە، مەملىكىتىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. لېكىن، ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدىكى مۇنازىرىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسى نەزەرىيەسى ئابستىراكتلىققا ۋە مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى بەلگىلەش نەزەرىيەسىدەك كەمتۈكلۈككە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قىممەت مەيدانىدا يەنە غەرب مەركەز نەزەرىيەسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، ئۇنىڭدىن زامانىمىزدىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ ھەقىقىي چىقىش يولىنى تاپقىلى بولمايدۇ. نۆۋەتتە يەر شارى ئېكولوگىيەسىنى تۈزەشنى چۆرىدەپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ يەر شارى ئېكولوگىيەسىنى تەرتىپكە سېلىش مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىش مەسىلىسىدە كەسكىن مۇنازىرە بولۇۋاتىدۇ، بۇ مۇنازىرە ھازىرقى زامان يەر شارىدىكى ئېكولوگىيە مەسىلىسىنىڭ تۈپ مەنبەسىگە ۋە ئۇنى تۈزەش يوللىرىغا قانداق قاراش مەسىلىسى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ ھازىرقى ئادىل بولمىغان خەلقئارالىق سىياسىي-ئىقتىسادىي تەرتىپنى ئىسلاھ قىلىش كېرەكمۇ-يوق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھوقۇقى بىلەن مۇھىت ھوقۇقى مەسىلىسىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەكمۇ-يوق دېگەن مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ، بۇ مۇنازىرە ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى بىلەن مىللىي دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدىكى، كاپىتال بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ھازىرقى زاماندىكى ئېكولوگىيە كىرىزىسىنىڭ تۈپ مەنبەسىنى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا دۆڭەپ قويدى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ

ئومۇمىي مەنپەئەتنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھوقۇقى ۋە مۇھىت ھوقۇقىغا ئارىلاشتى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى كاپىتالىنىڭ ھازىرقى زامان يەر شارى ئېكولوگىيەسىنى تەرتىپكە سېلىشتا ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك تارىخىي مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتىدىن ئۆزىنى قاجۇرۇپ، كاپىتالىنىڭ پايدىسىنى قوغداشتىن ئىبارەت. ئەمما، ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن ھازىرقى زامان ئىنسانلار مەركەز نەزەرىيەسىدىكى ئېكولوگىيە مەركەز نەزەرىيەسىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ئابستراكت بولغان ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتى بىلەن كەلگۈسى مەنپەئەتتە بولۇۋاتىدۇ، بۇ نەزەرىيەلەر گەرچە بىز ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىشىمىزنىڭ ئاقىۋىتىگە قارىتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن مەملىكىتىمىزنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولالمايدۇ، بۇ دەل ئېكولوگىيەلىك ماركسىزىم نەزەرىيەنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. چۈنكى، ئېكولوگىيەلىك ماركسىزىم تارىخىي ماتېرىياللىق سىنىپىي ئانالىز مېتودى ۋە تارىخىي ئانالىز مېتودى ئارقىلىق ئېكولوگىيە مەسلىسىنى مۇھاكىمە قىلىشتا ئاڭلىق چىڭ تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتال لوگىكىسى بىلەن ئېكولوگىيە كىرىزىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ئۈستىدە چوڭقۇر ئانالىز يۈرگۈزۈپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنىڭ تۈزۈم دېمونىستىپونالى ۋە پەلسەپىۋى قىممەت قاراش دېمونىستىپونالىنى ئورگانىك بىرلەشتۈردى، بۇ بىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق ئاساس قىلغان كېيىن تەرەققىي قىلغان دۆلەتنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنى تۇرغۇزۇشىمىزنىڭ مۇھىم نەزەرىيە مەنبەسىدۇر.

ئىككىنچى، سانائەت مەدەنىيىتى بىلەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش - ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتى ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىدە دۇچ كېلىدىغان مۇھىم مەسىلە. سانائەت مەدەنىيىتى بىلەن ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋەت مەسلىسىگە قانداق قاراشتا، ئىككى خىل خاتا تونۇش مەۋجۇت. بىرى، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن سانائەت مەدەنىيىتىنى مۇتلەق قارىمۇ-قارشىلاشتۇرۇپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيەتتە سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئىكەنلىكىنى، ئىككىسىنىڭ ماھىيەتتە مۇتلەق قارىمۇ-قارشى مۇناسىۋەتتە ئەمەس، بەلكى ئۆزئارا مېخانىزىم قوبۇل قىلىشىپ شاكىلىنى تاشلىۋېتىش مۇناسىۋىتىدە ئىكەنلىكىنى ئۇقماستىن. بۇ خاتا تونۇشنىڭ يېتەكلىشىدە، بەزى نەزەرىيەچىلەر ياكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى قارىمۇ-قارشىلاشتۇرۇپ قويدى؛ ياكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىنى ھازىرقى زامان تېخنىكىسىنى چەتكە قېقىش، ئىنكار قىلىش بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىي ھالەتكە قايتىشى دەپ چۈشەندى. نەزەرىيە تەتقىقاتىدا، ھەتتا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى كۆڭۈلچىلىق، بۇددا، تەرىقەتچىلىك تەلىماتلىرىدا ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى سىستېمىلىق شەرھىلىنىپ بولغان، دەپ قارالدى. ئىككىنچىسى، سانائەت مەدەنىيىتىدىكى مۇھىتنى تەرتىپكە سېلىشنى ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىگە تەڭلەشتۈرۈپ قويۇپ، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئۇسۇلىدا ساقلانغان ماھىيەتلىك پەرقنى يوققا چىقاردى. ئەمەلىيەتتە، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى غەرب مەركەز نەزەرىيەسىدە ئېيتىلغاندەك تېخنىكىنى يۈكسەلدۈرۈش، تېخنىكىنى قوللىنىش ۋە ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشنى قەتئىي چەتكە قېقىش ئەمەس، ئۇلار تەشەببۇس قىلغان تەبىئىي ھالەتكە قايتىشىمۇ ئەمەس. دەل ئەكسىچە، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتىدە سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش تەكىتلىنىدۇ، ئۇ تېخنىكىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە تېخنىكىنى قوللىنىشقا قارشى تۇرمايدۇ، ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قارشى تۇرمايدۇ، ھەتتا تېخنىكا يۈكسەلمەسە ۋە ئىقتىساد ئاشمىسا ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدا كاپىتالىنى ئاساس قىلغان سانائەت مەدەنىيىتىدىكى تېخنىكىنى قوللىنىش ۋە ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشنىڭ ئەقىللىرىغا چە تەبىئەتنى كونترول قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئەمەس، بەلكى چەكسىز ھالدا كىشىلەرنىڭ ئارزۇ-ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان تەرەققىيات ئۇسۇلى ۋە

ياشاش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇلدى. ئۇنىڭدا تېخنىكىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشنى ئارزۇ - ھەۋەسنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتقا ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ تۈپ ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىشقا بويسۇندۇرۇش كېرەكلىكى تەكىتلىنىدۇ. ئوخشاشلا، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى بىلەن سانائەت مەدەنىيىتىدىكى مۇھىت قوغداش ئوتتۇرىسىدىمۇ ماھىيەتلىك پەرق بار. سانائەت مەدەنىيىتىدىكى مۇھىتنى قوغداشنىڭ گەرچە ئېكولوگىيە كىرىزىسىنى پەسەيتىش جەھەتتە ئىجابىي ئەھمىيىتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماھىيەتتە مېخانىكىلىق دۇنيا قاراش ۋە تەبىئەت قارشى، ئاشۇرۇش بىرىنچى، ماددىي ھەۋەس ھەممىدىن ئەلا دەيدىغان تەرەققىيات قىممەت قارشى ۋە «ئاۋۋال بۇلغاپ، ئاندىن تۈزەش» تەك تەرەققىيات ئۇسۇلى بىلەن چېتىشلىق بولغاچقا، ئېكولوگىيە مەسىلىسىنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىۋالدى. ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى پەلسەپىۋى دۇنيا قاراش ۋە تەبىئەت قارشى، تەرەققىيات قىممەت قارشى ۋە تەرەققىيات ئۇسۇلى جەھەتتە سانائەت مەدەنىيىتىدىن تۈپتىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ سانائەت مەدەنىيىتىدىن كېيىنكى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىچە فورمىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان غەرب ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدە غەرب مەركەز نەزەرىيەسى بىلەن غەربىي غەرب مەركەز نەزەرىيەسى، ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن تەبىئەتچىلىك، لېبرالىزم بىلەن ماركسىزم ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە گىرەلىشىپ كەتكەن، ئەگەر بىز تارىخىي ماتېرىيالنى ئاساسىدا ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنى تۇرغۇزۇشتەك تەپەككۈر يولىنى ئېتىراپ قىلساق، ئۇ ھالدا جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيە تەتقىقاتىدا كاپىتال لوگىكىسى بىلەن ئېكولوگىيە كىرىزىسى، تېخنىكا، نوپۇس بىلەن تەبىئەتنىڭ چەكلىكلىكى قاتارلىق نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن بىللە، ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيە تەتقىقاتىدىكى يەر شارى خاراكتېرلىك دېمونىستىئونال بىلەن يەرلىك خاراكتېرلىك دېمونىستىئونال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش زۆرۈر. يەر شارى خاراكتېرلىك دېمونىستىئونال - ئاساسلىقى جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىنى يەر شارىلىشىشتىن ئىبارەت ماركولۇق تارىخىي نەزەر بويىچە ئېلىپ بېرىشنى، شۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدە يەر شارى مەنپەئەتى بىلەن ئىنسانلار مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەخلاق جەھەتتە تەشەببۇسكارلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. يەرلىك خاراكتېرلىك دېمونىستىئونال - ئاساسلىقى جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىنى جۇڭگونىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەلىيىتىگە قويۇپ، جۇڭگونىڭ تەرەققىيات ھوقۇقى بىلەن مۇھىت ھوقۇقىنى كۈچىمىزنىڭ بارىچە قوغداپ، جۇڭگونىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىنى ھەقىقىي ئىلگىرى سۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. يەر شارى خاراكتېرلىك دېمونىستىئونال بىلەن يەرلىك دېمونىستىئونال ماھىيەتتە ئىنسانلار مەنپەئەتى بىلەن مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، مەنپەئەت مۇناسىۋىتىدۇر، شۇنىڭ بىلەن يەنە مىللىي دۆلەتلەرنىڭ يەر شارى مۇھىتىنى تەرتىپكە سېلىشتىكى مەسئۇلىيىتى، مەجبۇرىيىتى ۋە ھوقۇق - مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەتلەرگە دىققەت قىلغان ۋە ئۇلارنى ياخشى بىر تەرەپ قىلغاندىلا، ئاندىن غەربنىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنىڭ زومىگەرلىك ئورنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، مۇھىتتىكى ھەقىقەتنى تۇرغۇزغىلى، جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىنىڭ زامانىۋىلىقىنى تۈپتىن گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ.

(«شىنخۇا تەرمىلىرى» نىڭ 2012 - يىللىق 23 - سانىدىن ئېلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: مۇھەممەدجان مۆمىن

تەرجىمە مۇھەررىرى: ئابدۇرازاق تۆمۈر

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقى: تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ 3 - قېتىملىق پىكىر ئېقىمى

لىن يىفۇ

تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى نېمە ئۈچۈن قايتىدىن ئويلىنىشىمىز كېرەك؟

تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى ھازىرقى زامان ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىچىدىكى بىر قەدەر يېڭىراق بولغان تارماق ساھەدۇر. 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كۆپلىگەن مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتلەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئېرىشىپ، ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇشقا باشلىدى. بۇ ئېھتىياج تۈپەيلى ھازىرقى زامان ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن بىر تارماق ساھە بۆلۈنۈپ چىقىپ تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى بولۇپ قالدى. تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تۇنجى قېتىملىق پىكىر ئېقىمى قۇرۇلمىچىلىق دەپ ئاتالدى. ئەينى ۋاقىتتىكى تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كىرىمى ۋە دۆلەت كۈچىنى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە ئوخشاش ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بار بولۇش، شۇنداقلا كەسىپلەردە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە يېتىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش سەۋىيەدىكى زامانىۋى كاپىتال ۋە تېخنىكىنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان كەسىپكە ئىگە بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. بىراق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر نېمە ئۈچۈن شۇ خىلدىكى زامانىۋى چوڭ كەسىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرالمىدۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا بازار كاسات بولغانلىقتىن، بازارغا بايلىق تەقسىملىگەندىمۇ ئۇنداق كەسىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان. شۇڭلاشقا، قۇرۇلمىچىلىق ھۆكۈمەت رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، بايلىق مەنبەسىنى بىۋاسىتە ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە بايلىق مەنبەسىنى تەقسىملەش ئارقىلىق بازار كاساتچىلىقىنى تۈگىتىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە تېز سۈرئەتتە زامانىۋىلاشقان چوڭ كەسىپلەرنى بەرپا قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئۆتمۈشتە بۇ خىل زامانىۋى ياسىمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىمپورت قىلىنىدىغان بولۇپ، بۇ سىياسەتنىڭ نىشانى دۆلەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىپ قايتا ئىمپورت قىلماسلىق، بۇ خىل تەرەققىيات سىياسىتى «ئىمپورتنىڭ ئورنىغا دەستىش ئىسرائىپىگىيەسى» بولدى. قۇرۇلمىچىلىق يەتەكچى بولغان نىشان يۈكسەك بولۇپ، تەھلىل قىلىشتىكى لوگىكىسى ئەستايىدىللىق ۋە ئېھتىياتچانلىقتۇر. بىراق، مەسىلە شۇكى، ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە مەبلەغ سېلىشقا تۈرتكە بولىدىغان ئىقتىساد تېز سۈرئەتتە ئاشقاندىن كېيىن، ئىقتىساد توختاپ قېلىپ، كېيىن كىرىزىس توختىمايدۇ. شۇنداقلا تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرق كىچىكلىمەستىن، بەلكى بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قۇرۇلمىچىلىق تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قارىتا قايتا ئويلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە يېڭى لىبېراللىزم ئۆزىگە خاس بولغان تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى ئۈچۈن 2-قېتىملىق پىكىر ئېقىمىنى پەيدا قىلىدۇ.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرى بايلىق تەقسىملىنىش ئۈنۈمى ئىنتايىن تۆۋەن، پۈتكۈل گەۋدىنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسىنىڭ تولىمۇ ناچار بولۇشىغا كۆپلەپ ئارىلىشىۋالغان. ئەكسىچە، ئەينى ۋاقىتتىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىۋېلىشى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، بازارنىڭ ھەرىكەتلىنىشى بىر قەدەر ئۈنۈملۈك بولغان. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ياخشى بولماسلىقتىكى سەۋەب، ھۆكۈمەت رولىنى يوقىتىپ، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرگە ئوخشاش مۇكەممەل

بولغان زامانىۋى بازار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئورناتىدىغان دېگەن قاراش ئومۇملاشقان. شۇنىڭ بىلەن، تەرەققىيات ئىقتىسادىي شۇناسلىقىنىڭ 2- قېتىملىق پىكىر ئېقىمى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە شۇ تۈردىكى مۇكەممەل بولغان بازار ئىقتىسادىي سىستېمىسى قۇرۇپ چىقىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرقنى كىچىكلىتىش تەكلىپىنى بەرگەن، بۇ بايانلارنىڭ لوگىكىسىمۇ ئەستايىدىل ۋە ئېھتىياتچان بولغان.

بىر مۇكەممەل بولغان بازار ئىقتىسادىي سىستېمىسى قۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا «ۋاشىنگتون ئورتاق قارىشى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، خۇسۇسىيلاشتۇرۇش، مۈلۈك ھوقۇقى ئېنىق بولۇش، ھۆكۈمەت پەقەت رېپىرلا بولۇش، تەنھەرىكەتچى بولماسلىق؛ ئىككىنچى، بازارلاشتۇرۇش، ھۆكۈمەت باھانىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئارىلاشماسلىق، باھا بازاردىكى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج ئەھۋالىغا ئاساسەن بېكىتىلىش؛ ئۈچىنچى، ھۆكۈمەت خامچوتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، مالىيەدە قىزىل رەقەم كۆرۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئەگەر مالىيە قىزىل رەقەم بەك كۆپ بولۇپ كەتسە، پۇلنى كۆپ تارقىتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈپ، پۇل پاخاللىشىش كېلىپ چىقىدۇ؛ تۆتىنچى، ئەركىنلەشتۈرۈش، بازارنىڭ ھەرىكەتتىگە ئارىلىشىۋالماي، بازاردا بىرقەدەر ئەۋزەل خەلقئارا سودا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. بۇ سىياسەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن يوللۇق، ھالقىسىمان تۇتۇشۇپ كەتكەندەك تۇرسىمۇ، بىراق ئاقىۋىتى قانداق بولار؟ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80-، 90- يىللىرى «ۋاشىنگتون ئورتاق قارىشى» ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىقتىسادىي ئېشىش نىسبىتى قۇرۇلمىچىلىقنى 60- يىللاردىن 70- يىللارغىچە ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىغاندا تۆۋەن بولغان ھەمدە ئىقتىسادىي كىرىزىس يۈز بېرىش قېتىمى يۇقىرىلاپ كەتكەن. تەرەققىيات ئىقتىسادىي شۇناسلىقىنىڭ 2- قېتىملىق پىكىر ئېقىمى - يېڭى لىبېرالنىمۇ ئوخشاشلا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە ياردەم قىلىپ، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بولغان پەرقنى كىچىكلىتىش ئارزۇسىغا يېتەلمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە پەرقى يەنىلا بارغانسېرى چوڭىيىپ كەتكەن.

مۇقەررەركى، بۇ جەرياندا ئاز ساندىكى بىر قانچە ئىقتىسادىي تۈرلەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولۇپ، بۇلار ياپونىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «تۆت كىچىك ئەجدىھا» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بىر قانچە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئىقتىسادىي تۈرلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى «ئېكسپورتقا يۈزلەندۈرۈش ئىستراتېگىيەسى» نى توپلاش بولۇپ، ئەنئەنىۋى، كىچىك، ئەمگەك كۈچى زىچ، ئېغىزغا ئالغۇچىلىكى يوق كەسىپلەرنىمۇ راۋاجلاندۇرۇشنى باشلاپ، ئېكسپورتقا تايىنىپ تاشقى پېرېۋوتتىن پايدا ئېلىش، كاپىتال يىغىپ، بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن كەسىپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50- يىللىرى ۋە 60- يىللىرى خاتا دەپ قارالغان بۇ خىل سىياسەت ئاخىرىدا يەنىلا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن.

بىز ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80- يىللىرى ۋە 90- يىللىرىدىكى ئەھۋالغا قايتىدىن نەزەر سېلىپ باقايلى. ئەينى ۋاقىتتا مەيلى خەلقئارادا ياكى دۆلىتىمىزدە بولسۇن، نۇرغۇنلىغان ئالىملار پىلانلىق ئىگىلىك بازار ئىگىلىكىگە يەتمىگەن ئەھۋالدا پىلانلىق ئىگىلىكنى بازار ئىگىلىكىگە يەتكۈزۈمەكچى بولىدىكەنمىز، ئۇنداقتا شوكلاندۇرۇپ داۋالاش ئارقىلىق «ۋاشىنگتون ئورتاق قارىشى» نىڭ خۇسۇسىيلاشتۇرۇش، بازارلاشتۇرۇش، ئەركىنلەشتۈرۈش قاتارلىق تەكلىپلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ھۆكۈمەت قول تىقىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇرۇلۇشلارنى بىر قېتىمىدىلا ئۈزۈل - كېسىل يوقۇتۇپ، پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ بۇ قىرغىقىدىن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئۇ قىرغىقىغا ئاتلاپ ئۆتۈشىمىز كېرەك دېگەن كۆز قاراشنى قوبۇل قىلغان. ئەينى ۋاقىتتىكى قاراشقا ئاساسلانغاندا، ئەگەر ئىككى - ئۈچ قېتىمغا بۆلۈپ ئاتلايدىكەنمىز، ئۇنداقتا چوقۇم مەغلۇب بولىمىز. بولۇپمۇ جۇڭگو ئومۇملاشتۇرغان قوش رېلىسلىق تەدرىجىي ئىلگىرىلەش ئىسلاھاتى ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ ناچار ئۆزگىرىش ئىستراتېگىيەسى دەپ قارالغان، چۈنكى، بۇ خىل رېلىس ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بىر تەرەپتىن داۋاملىق ئەسلىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەم بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن

بازار ئىجازىتىنى قويىۋەتكەن. كۆپلىگەن كىشىلەر ھۆكۈمەتنىڭ مۇھاپىزىتى ۋە ئىقتىسادىي ياردىمىگە قوشۇپ بازار ئىجازىتىنى قويىۋەتكەندە، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش پۇرسىتىنى كۆپلەپ يارىتىپ بېرىپ، خىيائەتچىلىك قىلىپ چىرىكلىشىشتەك بىرقاتار مەسىلىلەر كېلىپ چىقىدۇ دەپ قارىغان. لېكىن، ھازىر قاراپ باقساق، ئىقتىسادنىڭ مۇقىملىقى ۋە تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىۋاتقان جۇڭگو، ۋېيتنام، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە قوش رېلىسلىق تەدرىجىي ئىلگىرىلەش ئىسلاھاتىنى ئومۇملاشتۇرۇشتەك ئىقتىسادىي تۈرلەر ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ خىل قوش رېلىسلىق تەدرىجىي ئىلگىرىلەش تۈزۈمىنى ئەڭ بالدۇر ئۆزگەرتكەن دۆلەت - ھىندى ئوكياندىكى ئارال دۆلىتى - ماۋرىتئۇستىن ئىبارەت. ئىسلاھات شەكلىمۇ جۇڭگو كېيىنچە توپلىغان شەكىل، يەنى بىر تەرەپتىن داۋاملىق ئىلگىرىكى ئىستراتېگىيەلىك كەسىپلەرگە قوغداش خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ياردەم بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭىدىن قۇرۇلغان ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئالاھىدە رايونىدا ئومۇميۈزلۈك ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. 60-يىللارنىڭ باشلىرى، دۇنيا بانكىسى كېيىنچە نوبېل مۇكاپاتىغا نائىل بولغان جامىس مىلېرنى بۇ دۆلەتكە بېرىپ «دىئاگنوز» قويۇشقا تەكلىپ قىلغان بولۇپ، «دىئاگنوز» دا بۇ بىر قىلچىلىك ئۈمىد يوق دۆلەت دەپ نەتىجە چىقىرىلغان. نېمە ئۈچۈن؟ ئالدى بىلەن ئۇنىڭدىكى دۆلەت بازىرىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن كىچىك، پەقەت 500 نەچچە مىڭ نوپۇسى بار، شۇنداقلا ھىندى ئوكياندا يەككە - يېگانە بولۇپ، ھېچقانداق ئاساسلىق بازار بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق؛ ئۇنىڭدىن قالسا ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەرىيەسىدە دۆلەت مەغلۇب بولۇش ئامىللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدا بار، مەسىلەن، ئىرقىلار زىددىيىتى، ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىشىۋېلىشى، نوقۇل شېكەر ئېكسپورت مەھسۇلاتى قاتارلىقلار. بىراق، ھازىر ئۇ (ماۋرىتئۇس) ئافرىقىدىكى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەت بولۇپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 10 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئىسلاھات ئىستراتېگىيەسى ئەكسىچە قوش رېلىسلىق تەدرىجىي ئىلگىرىلەشنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلىدۇر. بۇمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، يېڭى لىبېرالنىزم نەزەرىيەسى ئۆزگەرتىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتەك ئەمەلىيەتنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

يۇقىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئىقتىسادىي تۈرلەرنىڭ يەنە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بازار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئومۇملاشتۇرغان ياكى نىشانىنى ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى بىرلا ۋاقىتتا ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرغان بولۇپ، قۇرۇلمىچىلىققا ئوخشاش ھۆكۈمەت بازارنىڭ رولىغا سەل قاراشنى ياكى لىبېرالنىزغا ئوخشاش بازار ھۆكۈمەتنىڭ رولىغا سەل قاراشنى تەكىتلىمىگەن.

شۇڭلاشقا، مېنىڭ يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ 3-قېتىملىق پىكىر ئېقىمى دەپ ھېسابلاشنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى مەقسىتىم، مەلۇم بىر يېڭى نەزەرىيە سىستېمىسى ئارقىلىق دۇنيانى تونۇشىمىز ۋە ئۆزگەرتىشىمىزگە ياردەم بېرىشتۇر. بۇ يېڭى نەزەرىيە سىستېمىسى يۇقىرىدا دېيىلگەن بىر قانچە مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلىشى كېرەك: نېمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئېكسپورتقا يۈزلەنگەن بولىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەتلەردە ھۆكۈمەت بازار بىلەن ئورتاق رول ئوينايدۇ؟

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقى دېگەن نېمە؟

ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان ھادىسىسى بولۇپ، 18-ئەسىردىن كېيىنلا پەيدا بولغان. تارىخشۇناس مادىسوننىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمىنىڭ 18-ئەسىردىن ئىلگىرىكى يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى پەقەت %0.05 بولۇپ، 1400 يىل سەرپ قىلغاندىلا ئاندىن بۇنى بىر ھەسسە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ھازىرغىچە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان

ئوتتۇرىچە كىرىمىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى %2 بولۇپ، بىر ھەسسە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 35 يىل ۋاقىت كەتكەن. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب، 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن سانائەت ئىنقىلابى، پەن-تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش ۋە كەسىپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى تېزلىتىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ ماھىيىتى - ئەمەلىيەتتە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى سەۋىيەسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش جەريانىدۇر. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، تېخنىكىدا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىش، كەسىپلەردە تۆۋەن قوشۇمچە قىممەتتىن يۇقىرى قوشۇمچە قىممەتكە قاراپ ئۈزلۈكسىز ئالمىشىش جەريانىدىن ئىبارەت. ئەگەر، تېخنىكا ۋە كەسىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش دەيدىكەنسىز، سىزدە چوقۇم بىرقەدەر ياخشىراق قاتتىق ئۇل ئەسلىھەلەر بولۇشى كېرەك، شۇ چاغدا مەھسۇلاتلىرىڭىزنى دۆلەت ئىچىدىكى كەڭ بازارلاردا، ھەتتا خەلقئارا بازارلاردا ساتالايسىز. ھازىر سودا دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سودىغا قاتناشقۇچى كۆپلىگەن كىشىلەر ئۆزئارا تونۇشمايدىغان ھالەتكە ئۆزگىرىپ، توختام ۋە مۇناسىۋەتلىك قانۇنىي سىستېمىلار تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالدى. مەبلەغ سېلىش كۆلىمى ۋە خېيىم-خەتىرى تېخنىكا ۋە كەسىپ دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ چوڭىيىپ كېتىدىكەن، پۇل مۇئامىلە قۇرۇلمىسىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، يەنى بۇ يۇمشاق ئۇل ئەسلىھەلەر (تۈزۈم قۇرۇلمىسى) چوقۇم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. شۇڭلاشقا، ھازىرقى زامان ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ ماھىيەتتىكى ئىپادىلىنىشى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىدۇر، ئۇنىڭ ئەكسى ئەتتۈرۈپ بېرىدىغىنى تېخنىكا، كەسىپ، يۇمشاق، قاتتىق ئۇل ئەسلىھە قاتارلىق قۇرۇلمىلارنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش جەريانى، مانا بۇ ھازىرقى زامان ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ ماھىيىتىدۇر.

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ يادرولۇق پەرىزى شۇكى: بىر دۆلەت، بىر جەمئىيەتنىڭ ھەر بىر پەيتتىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى - ئۇنىڭ ئاشۇ پەيتتىكى زۆرۈر تەبىئىي ئامىلى ۋە قۇرۇلمىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، كاپىتال، ئەمگەك، تەبىئىي بايلىق مەنبەسى قاتارلىقلار ئادەتتە تەبىئىي زۆرۈر ئامىل دېيىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات سەۋىيەسىدە تۇرۇۋاتقان ئوخشىمىغان دۆلەتلەردىكى زۆرۈر تەبىئىي ئامىللارنىڭ نىسبىي موللۇقى ئوخشاش بولمايدۇ. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە دائىملا كاپىتال بىرقەدەر كەمچىل، ئەمما ئەمگەك بايلىقى ۋە تەبىئىي بايلىقلار نىسبەتەن مول؛ تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە ئادەتتە كاپىتال نىسبەتەن كۆپ، ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولىدۇ. ھەر قايسى ئىقتىسادىي تۈرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار ھەر قايسى پەيتلەردە تەمىنلىنىدىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. مەنمۇ مۇشۇ يەرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ھەر قانداق ئىقتىسادىي تۈرنىڭ ھەر قايسى پەيتلەردىكى زۆرۈر تەبىئىي ئامىلى ئەمەلىيەتتە شۇ ئىقتىسادىي تۈرنىڭ ئاشۇ پەيتتىكى ئومۇمىي خام چوتى بولۇپ، زۆرۈر تەبىئىي ئامىلنىڭ قۇرۇلمىسى ئامىللارنىڭ نىسبىي باھاسىنى بەلگىلەيدۇ. نىسبىي كۆپ بولغان ئامىللارنىڭ باھاسىمۇ نىسبەتەن ئەرزان بولىدۇ؛ نىسبىي ئاز بولغان ئامىللارنىڭ باھاسىمۇ نىسبەتەن قىممەت بولىدۇ. دېمەك، ئوخشىمىغان تەرەققىيات سەۋىيەسىدە تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەردىكى كاپىتال، ئەمگەك بايلىقى، تەبىئىي بايلىقلارنىڭ نىسبىي باھاسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

قىسقىسى، زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار ۋە باشقا قۇرۇلمىلار بىرلا ۋاقىتتا بىر دۆلەت، بىر جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي خام چوتىنى ۋە ھەرخىل ئامىللارنىڭ نىسبىي باھاسىنى بەلگىلەيدۇ. ئوخشىمىغان ئامىللارنىڭ نىسبىي باھاسىمۇ شۇ ئىقتىسادنىڭ سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەمگەك كۈچى نىسبەتەن مول، كاپىتال بىرقەدەر كەمچىل دۆلەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپلىرى دەل ئەمگەك كۈچى زىچ توپلاشقان كەسىپلەردۇر. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى

ئەمگەك كۈچى نىسبەتەن كەمچىل ۋە بىرقەدەر قىممەت بولغان دۆلەتلەردىكى مۇشۇ كەسىپنىڭ تەننەرخى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆۋەن بولغاچقا، ئۇ كەسىپ رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا، رىقابەت ئەۋزەللىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكتۇر. ئەگەر، بىر ئىقتىسادىي تۈرنىڭ بارلىق كەسىپلىرى مۇشۇ ئىقتىسادىي تۈرنىڭ سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىگە ئاساسەن تەرەققىي قىلسا، بۇ ئىقتىسادىي تۈر چوقۇم ئەڭ زور رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولىدۇ.

ھازىر كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى «تۆۋەن كىرىم تۈزۈمى»، «ئوتتۇرا كىرىم تۈزۈمى» مەسىلىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتىدۇ. ئوتتۇرا كىرىم تۈزۈمى ۋە تۆۋەن كىرىم تۈزۈمىدىن ئۆتۈپ كېتىمىز دەيدىكەنمىز، يېڭى كەسىپ ۋە يېڭى تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈشىمىز كېرەك. بىز ھازىر كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىكى، قانداق قىلىپ كىرىم سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش بولۇپ، بۇ دەل تەرەققىياتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانىدۇر؛ ئارىلىقتىكى نىشان بولسا كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشتۇرۇش؛ ئەگەر كەسىپ قۇرۇلمىسى ياخشىلانسا، ئۇل ئەسلىھەلەر ۋە تۈزۈمنى ئورۇنلاشتۇرۇشۇمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ياخشىلىنىدۇ؛ بىراق ئالدىنقى شەرت شۇكى، ئاۋۋال زۆرۈر تەبىئىي ئامىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھەر بىر ئەمگەكچىنى تېخىمۇ كۆپ كاپىتالغا ئىگە قىلىش كېرەك. قانداق قىلغاندا ھەر بىر ئەمگەكچى تېخىمۇ كۆپ كاپىتالدىن پايدىلىنالايدۇ؟ كاپىتال قوشۇمچە جۇغلانمىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھەر بىر ئەمگەكچى پايدىلىنالايدىغان كاپىتالنى تېز سۈرئەتتە ئاشۇرۇشتىكى ئەڭ ياخشى ئۇسۇل — ھەر بىر پەيتتە ئەينى ۋاقىتتا ئىگە بولغان بارلىق زۆرۈر تەبىئىي ئامىللاردىن تولۇق پايدىلىنىش ئارقىلىق، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپلەرنى تەرەققىياتقا ماسلاشتۇرۇش كېرەك. ئەگەر، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسلانغاندا، رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولغىلى، مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلارنى ئىگىلىۋالغىلى، مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور پايدا ئالغىلى، مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور ئېشىنچە يارىتىش ئارقىلىق جۇغلانمىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك تەرەققىياتىغا ئاساسلانغاندا، مەبلەغنىڭ قايتىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، كاپىتال توپلايدىغانلارمۇ ئەڭ كۆپ بولىدۇ. مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور ئېشىنچە، ھەم مۇمكىنچىلىكى ئەڭ زور بولغان كاپىتال توپلىغۇچىلار بولغاندىلا، كاپىتالنىڭ جۇغلانمىسى ۋە زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتىمۇ ئەڭ تېز بولىدۇ. زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆسۈشىنى، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ساقلىساق، كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنىڭ دەرىجىسىمۇ تەبىئىي ھالدا ئېھتىياجقا قاراپ ئۆسىدۇ، قاتتىق ئۇل ئەسلىھەلەر ۋە يۇمشاق تۈزۈم ئورۇنلاشتۇرۇشۇمۇ مۇناسىپ دەرىجىدە ياخشىلىنىدۇ.

قانداق قىلغاندا كارخانىچىلارغا ئۆز مەنپەئەتىنى قوغلاشقان ۋاقىتتا ئۈزلۈكسىز سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىگە ئاساسلىنىش ئارقىلىق تېخنىكا ۋە كەسىپ تاللانمىسى بولىدۇ؟ بۇ يەردە بىر تۈزۈم ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىقتىسادتىكى ھەر خىل ئامىللارنىڭ نىسبىي كەمچىللىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان باھا سىستېمىسى بولۇشى زۆرۈر: ئەگەر، كاپىتال نىسبەتەن كەمچىل بولىدىكەن، كاپىتالنىڭ باھاسىمۇ نىسبەتەن قىممەت بولىدۇ؛ ئەگەر، ئەمگەك كۈچى نىسبەتەن كەمچىل بولىدىكەن، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى يەنى مائاشمۇ نىسبەتەن يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، كارخانىچىلار ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەڭ چوڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، نىسبەتەن ئەرزان ئامىللارنى نىسبەتەن قىممەت ئامىللارنىڭ ئورنىغا قويۇش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، نىسبەتەن ئەرزان ئامىللارنى كۆپرەك ئىشلىتىپ، نىسبەتەن قىممەت ئامىللىق كەسىپلەرنى ئازراق ئىشلىتىدۇ. بۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بازار سىستېمىسى پەقەت رىقابەتلىك بازارلاردا شەكىللەنەلەيدۇ، مانا بۇ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەتلەرنىڭ بازار ئىگىلىكىدىكى دۆلەت ۋە ياكى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەنگەن دۆلەت بولۇشىنىڭ سەۋەبىدۇر.

ئەگەر بازار شۇقەدەر مۇھىم بولىدىكەن، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن يەنىلا ھۆكۈمەتكە ئېھتىياج بولىمىز؟ چۈنكى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات تېخنىكا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىدىغان، كەسىپ دەرىجىسى ئۈزلۈكسىز

ئۆسدىغان، ئۇل ئەسلىھەلەر ۋە تۈزۈم ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىدىغان بىر خىل قۇرۇلما ئۆزگىرىش جەريانى بولۇپ، زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار ئۆزگەرگەندىن كېيىن، باشلامچىلار زۆرۈر تەبىئىي ئامىللارنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ماس كېلىدىغان يېڭى تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ماس كېلىدىغان يېڭى كەسىپلەرنى كىرگۈزۈشى كېرەك. باشلامچىلار ئەمەلىيەتتە ئەڭ زور خېيىم-خەتەرگە تەۋەككۈل قىلغۇچىلار بولۇپ، مەغلۇب بولسا بارلىق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازانسا باشقا كارخانىلار دەرھال ئەگىشىپ ئىلگىرىلەپ رىقابەت پەيدا قىلىپ، مونوپول پايدىغىمۇ ئېرىشتۈرمەيدۇ. باشلامچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەغلۇبىيەتنىڭ تەننەرخى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتنىڭ پايدىسى سىمپىترىك بولمىغاچقا، مەيلى مەغلۇبىيەتنى ياكى مۇۋەپپەقىيەتنى بولسۇن، ھەممىسى كېيىنكىلەرنى پايدىلىق ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا، ھۆكۈمەت «تەۋەككۈلچىلەر» نى مەلۇم دەرىجىدە رىغبەتلەندۈرۈپ، باشلامچىلار بارلىققا كەلتۈرگەن سىرتقى خاراكتېرلىك ئۇچۇرلارغا تولۇقلىما بېرىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا، تەۋەككۈلچى كارخانىلار ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ-دە، تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش ۋە كەسىپ دەرىجىسىدە ئۆسۈش بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، باشلامچىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتنى ۋە مەغلۇبىيەتنى يەنە يېڭى كەسىپلەر ئېھتىياجلىق بولغان ئۇل ئەسلىھە ۋە تۈزۈم ئورۇنلاشتۇرۇشقا قارىتا مۇۋاپىق ياخشىلاش ئېلىپ بېرىش-بارماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ، بۇ ئىككى تەرەپنى ياخشىلاش باشلامچى كارخانىلارنىڭ ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتكەندە، ھۆكۈمەت يەنە ئوخشىمىغان كارخانىلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ساھەلەرگە مەبلەغ سېلىشنى ماسلاشتۇرۇشتەك ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. قۇرۇلما ئۆزگىرىشى جەھەتتە يالغۇز كارخانىنىڭ ئىستېخىيەلىك ھەرىكىتىگىلا تايانغاندا، مەغلۇب بولۇشۇمۇ ئىنتايىن كۆپ بولۇپ كېتىدۇ ۋە كەسىپ دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش سۈرئىتىمۇ ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ. پەقەت ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ مەسلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەيدىغان ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، ئاندىن ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ.

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن چىقىپ تۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، قۇرۇلمىچىلىقنىڭ مەغلۇب بولۇشى بازار كاساتچىلىقنىڭ سەۋەبىگە بولغان تونۇشقا باغلىق بولىدۇ. ئىمپورت قىلىشنىڭ ئورنىغا دەستىلىگەن يېتىشىۋېلىپ ئۆتۈپ كېتىش ئىستراتېگىيەسى ئارقىلىق ھۆكۈمەت ھەممىدىن ئاۋۋال تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولغان كاپىتال، تېخنىكا زىچ توپلاشقان زامانىۋى چوڭ كەسىپلەر تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى كاپىتال نىسبەتەن كەمچىل بولۇشنىڭ سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ماس كەلمەيدۇ. بۇ خىل كەسىپتىكى كارخانىلارمۇ ئوچۇق رىقابەتلىك بازارلاردا ئۆزۈلۈكىدىن پەيدا بولالمايدۇ، كارخانىچىلارمۇ ئۆزۈلۈكىدىن بۇ خىل بازار رىقابىتىدىكى جەزمەن زىيان تارتىدىغان كەسىپلەرگە مەبلەغ سالمايدۇ. پەقەت ھۆكۈمەت ھەر خىل قوغداش، تولۇقلىما بىلەن تەمىنلىگەندىلا، ئاندىن بۇ خىل كەسىپلەر تەرەققىي قىلالايدۇ. شۇڭا، قۇرۇلمىچىلىق تەكىتلەۋاتقان بازار كاساتچىلىقى ئەمەلىيەتتە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى كاپىتال زىچ توپلانغان ئىلغار كەسىپلەرنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئىستېخىيەلىك ھالدا تەرەققىي قىلالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى توغرىسىدىكى خاتا ھۆكۈمدۇر.

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن چىقىپ تۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، يېڭى لىبېرالزىمنىڭ مەغلۇب بولۇشى ھۆكۈمەتنىڭ رولىنى يوقىتىپ قويۇش سەۋەبىگە قارىتا توغرا قاراش كەمچىل بولغانلىقتىندۇر. ئەگەر، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بارلىق قوغداش تولۇقلىمىلىرىنى بىكار قىلىۋەتسە، تەبىئىي ئىقتىدارى ئاجىز كارخانىلار ۋەيران بولىدۇ. شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان ئىشىمىز ۋە ئىجتىمائىي-سىياسىي داۋالغۇشلار پەيدا بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئاشۇ ئىلغار كارخانىلار ئۈچۈن يەنىلا ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئۇلتىشى دەپ قارىشىمىز كېرەك. ئىقتىسادىي تېپى ئۆزگەرگەن دۆلەتلەر ئەسلىدىكى قوغداش تولۇقلىمىسىنى بىكار قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ھەر خىل يېڭى ۋە يوشۇرۇن بولغان قوغداش تولۇقىمىسى تەۋسىيە قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنۇمى ئەسلىدىكى قوغداش تولۇقلىمىسىغا قارىغاندا تۆۋەن بولدى، بۇ ئىلگىرى رۇسىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدە كۆرۈلگەن

ئەھۋالدۇر. يېڭى لىبېرالزىمنىڭ مەغلۇب بولۇشى «شاكىلى بىلەن قوشۇپ مېغىزنىمۇ تاشلىۋېتىش» كە باغلىق بولۇپ، ئەگرىنى تۈز قىلىمەن دەپ چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، ھۆكۈمەت قۇرۇلما ئۆزگىرىشى جەريانىدا ئوينىغان مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكچىلىك قىلىش رولىمۇ بىراقلا قارشى تۇرغان. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى چىلى دۆلىتى بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80- يىللىرى «ۋاشىنگتون ئورتاق قارشى» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىسلاھات ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئارىلىشىپ شەكىللەندۈرگەن ھەر خىل قوغداش تولۇقلىمىسىنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلىۋەتكەن. بىراق، 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى يېڭى كەسىپ پەيدا بولمىغان، ئىشسىزلىق مەسىلىسى ئېغىر، كىرىم تەقسىماتى ناچار، ئوتتۇرا كىرىم تۈزىتىش چوڭقۇر پېتىپ قېلىپ، چىقىپ كېتىش قىيىن بولۇپ قالغان.

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ ناچار دەپ قارىغان قوش رېئاللىق تەدرىجىي ئىلگىرىلەش ئىسلاھات يولىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقىغا چۈشەندۈرۈش بېرەلمىگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش شەكلى ئەسلىدىكى ھەممىدىن ئاۋۋال تەرەققىي قىلغان ئورۇنلاردىكى تەبىئىي ئىقتىدارى كەمچىل بولغان كارخانىلارنىڭ ئۆزگىرىش دەۋرىنى قوغداپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، ئىلگىرى چەكلەشكە ئۇچرىغان، سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ماس كېلىدىغان ئورۇنلارغا ئىجازەت بېرىپ، مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەپ، ئىقتىسادنىڭ ھەرىكەتچان ۋە سىجىل ئېشىشىنى قولغا كەلتۈرگەن، كېيىنكىلەر بولسا ئىقتىسادنى تېز سۈرئەتتە ئاشۇرۇش ئارقىلىق كاپىتال توپلاپ، ئەسلىدىكى تەبىئىي ئىقتىدارى كەمچىل بولغان كارخانىلارنى تەبىئىي ئىقتىدارغا ئېرىشتۈرگەن. شۇنداقلا كېيىنكىلەر يەنە ئىقتىسادنى تېز سۈرئەتتە ئاشۇرۇش ئارقىلىق كۆپ مىقداردا ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يارىتىپ، تەبىئىي ئىقتىدارى كەمچىل بولغان ئاز ساندىكى كارخانىلارنى ۋەيران بولۇشتىن ساقلاش ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى قايتا ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئېتىپ، جەمئىيەتنى داۋالغۇشلاردىن ساقلىغان. شۇڭلاشقا، ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان كارخانىلار تەبىئىي ئىقتىدارغا ئىگە بولغان چاغدا، ئەسلىدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىش دەۋرلىرىدىكى قوغداش تولۇقلىمىلىرىنى بىكار قىلىۋەتكىلى بولۇپلا قالماي، بازار ئىقتىسادىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىنىمۇ ئوڭۇشلۇق تاماملىغان.

يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەمەلىي قىممىتى

ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھۆكۈمەت ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تېگىشلىك كەسىپلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، كەسىپ تاللاشقا ئاساسەن ئۈنۈملۈك ھالدا بايلىق تەقسىملىشىنى بىلگەندىلا، ئاندىن چەكلىك بايلىقنىڭ «ئاز مەبلەغ ئارقىلىق يۇقىرى پايدا يارىتىش» رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى، دۇنيادىكى كۆپ قىسىم دۆلەتلەرنىڭ كەسىپلەر سىياسىتى مەغلۇب بولۇش قىسمىتىگە دۇچار بولغانلىقتىن، ھازىرقىدەك ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىشىۋېلىشىغا، كەسىپلەر سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ ئاساسىي ئېقىمدىكى ئىقتىساد ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئورتاق قارىشىغا قارشى تۇرۇشقا سەۋەب بولدى. بىراق، ھۆكۈمەت مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەشتەك رولىنى جارى قىلدۇرمايدىكەن، چىلىغا ئوخشاش 30 يىلغىچە ھېچقانداق يېڭى كەسىپلەر پەيدا بولماسلىقى مۇمكىن، يېڭى كەسىپلەر بولمىسا ئىقتىسادنى قانداقمۇ تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولسۇن؟ شۇڭلاشقا، ھۆكۈمەت ئارىلىشىۋالغۇچقا مەغلۇب بولۇشتەك ۋەزىيەت كۆرۈلدى، بۇنىڭدىن ئەمدى ھۆكۈمەتنىڭ كېرىكى قالمىدى دېيىشكە بولمايدۇ.

ھۆكۈمەتنىڭ كەسىپلەر سىياسىتى مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەشتەك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، «يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكلەر» گە ئىگە كەسىپلەرنىڭ رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپلەرگە ئۆزگىرىشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك. يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە دەپ قارىلىۋاتقان كەسىپلەرگە ئامىللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىدىن قارىغىنىمىزدا، بۇ كەسىپلەر خەلقئارادا ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەدە تۇرۇۋاتقان، رىقابەت كۈچىگە ئىگە كەسىپلەر بولۇپ، بۇ خىل تەننەرخ

ئەۋزەللىكى زۆرۈر تەبىئىي ئامىلىنىڭ قۇرۇلمىسى، يەنى سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، كەسىپلەر سىياسىتى مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەشتەك رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، چوقۇم قاراتمىلىق ھالدا ئۇل ئەسلىھەلەرنى، پۇل مۇئامىلە شارائىتىنى، قانۇن - تۈزۈم شارائىتىنى ياخشىلاپ سودا چىقىمىنى كېمەيتىش، يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە كەسىپلەرنى شۇ خىل ئىقتىسادنىڭ رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپلەرگە ئايلاندۇرۇش كېرەك. بىراق، يوشۇرۇن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە كەسىپلەرنى قانداق تاللايمىز؟ بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز تارىخىي تەرەققىياتتىن توپلىغان مۇناسىۋەتلىك تەجرىبىلەرنى ئۈگەنسەك بولىدۇ.

16 - ، 17 - ئەسىرلەردىن بېرى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەتلەردە مۇنداق بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك كۆرۈلدى، يەنى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنى قوغلىشىۋاتقان باسقۇچتا، ھۆكۈمەتنىڭ كەسىپلەر سىياسىتى بۇ دۆلەتتىكى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات دەرىجە پەرقى ئۈزىدىن چوڭ بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ كەسىپلىرى قاتارىغا كىرىشىگە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، 16 - ، 17 - ئەسىرلەردە، گوللاندىيە دۇنيادىكى ئەڭ تەرەققىي قىلغان دۆلەت بولۇپ، يۇڭ توقۇمىچىلىق كەسىپى ئىنتايىن ئىلغار ئىدى، ئەنگىلىيەنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق كەسىپى بىر قەدەر كەينىدە قالغان بولغاچقا، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى نۇرغۇن سىياسەتلەرنى تۈزۈش ئارقىلىق بۇ كەسىپنى رىغبەتلەندۈرگەن، گوللاندىيەدىن ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى كىرگۈزگەن، تېخنىكا ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلغان، شۇنداق قىلىپ بۇ سىياسەت مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. بىراق، ئەينى ۋاقىتتا ئەنگىلىيەنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى گوللاندىيەنىڭ 70% گىلا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، بۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زۆرۈر تەبىئىي ئامىللار پەرقى ۋە سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك پەرقىنىڭ چوڭ بولمايدىغانلىقىغا ۋەكىللىك قىلغان. كېيىنچە، سانائەت ئىنقىلابى پارتلاپ، ئەنگىلىيە ئەينى ۋاقىتتا دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار دۆلەتكە ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئامېرىكا، گېرمانىيە، فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلارمۇ ئەنگىلىيەنى قوغلاشتى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سىياسەت - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى ئەنگىلىيەنىڭ 60% - 70% گە توغرا كېلىدىغان بولۇپ، پەرق چوڭ ئەمەس ئىدى. ئاشۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان دۆلەتلەرنىڭمۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى ئامېرىكىنىڭ 20% گىمۇ يەتمىگەن، ھەتتا 10% گىمۇ يەتمىگەن، بەزىلىرى ئاران 5% بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئامېرىكىنى بىۋاسىتە ئۆگىنىش ۋە دوراش ئوبيېكتى قىلغان.

مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بۇ دۆلەتلەرنىڭ تەجرىبىسى ۋە سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك نەزەرىيەسىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىگە ئاساسەن، مەن تاللاشنى تېزلىتىدىغان ۋە ھۆكۈمەت مەسىلىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ يېتەكلەيدىغان ئالتە باسقۇچلۇق ئاساسىي رامكىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1 - باسقۇچ: تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر كەسىپلەر سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ، بايلىق تىپىدا بولمىغان ياسىمىچىلىق كەسىپىنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشنى تېزلىتىشتە نۆۋەتتىكى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىمى ئۆزىدىن بىر ھەسسە، كۆپ بولغاندا ئىككى ھەسسە يۇقىرى بولغان، ئىقتىسادتا تېز ئېشىشنى 20-30 يىل داۋاملاشتۇرالمىغان دۆلەتتىن بىرنى تېپىپ، ئۇنى تەقلىد قىلىش ۋە ئۆگىنىش ئۈلگىسى قىلىش كېرەك. تارىختا ئومۇمەن ئۆزىدىن بىر ھەسسە يۇقىرى دۆلەت پايدىلىنىش سىستېمىسى قىلىپ تاللىنىدىغان بولسىمۇ، بىراق ھازىر تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە كەسىپ دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى بىرقەدەر تېز بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدەمنى چوڭراق ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ دۆلەتلەردىكى سودا قىلىشقا بولىدىغان ئورۇنلارنى تېپىشىمىز كېرەك، ئۇلارنىڭ سودا قىلىشقا بولىدىغان رايونلىرى بەلكىم سىزنىڭ يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىگە ئىگە ئورنىڭىز بولۇشى مۇمكىن. بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بىر دۆلەت 20-30 يىل ئىقتىسادنىڭ تېز ئېشىشىنى داۋاملاشتۇرالمىغان بولسا، بۇ دۆلەتتىكى سودا قىلىشقا بولىدىغان ئورۇنلارنىڭ كەسىپلىرى چوقۇم ماس كېلىدۇ ۋە بىر قەدەر

ئەۋزەللىككە ئىگە بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ دۆلەتنىڭ مائاشى تېز سۈرئەتتە ئۆسۈپ كېتىپ، ئىلگىرىكى سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ئىگە كەسىپلەر ئۇزۇن ئۆتمەيلا سېلىشتۇرما ئەۋزەللىكىنى يوقىتىپ قويدۇ. كىرىم سەۋىيە پەرقىنىڭ چوڭ بولماسلىقى زۆرۈر تەبىئىي ئامىللارنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك پەرقىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، پايدىلىنىش سىستېمىسى بولىدىغان دۆلەتلەر يوقىتىپ قويغان سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ئىگە خاراكتېرلىك كەسىپلەر - دەل تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ئىگە گۈللەنگەن كەسىپلەردۇر. سېلىشتۇرما ئەۋزەللىك سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقئارادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ.

2- باسقۇچ، ئۆز دۆلىتىگە ماس كېلىش ئېھتىماللىقى بار يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ئىگە بەزى كەسىپلەرنى تاپقاندىن كېيىن، دۆلەت ئىچىدە ئۆزۈڭدىن ئاشۇ كەسىپلەرنى ئەكىرگەن كارخانىلارنىڭ بار- يوقلۇقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئەگەر ئەكىرگەن كارخانىلار بار بولسا، بۇ كارخانىلار نېمە ئۈچۈن مائاشى بىر قەدەر تۆۋەن بولۇشتەك ئەۋزەللىكى بىلەن پايدىلىنىش سىستېمىسى قىلىدىغان ئاشۇ دۆلەتلەرنىڭ كارخانىلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدۇ؟ ئادەتتە سودا چىقىمى بىر قەدەر يۇقىرى بولغانلىقتىن رىقابەتلىشەلمەيدۇ. ئۇنداقتا، سودا چىقىمى نېمە ئۈچۈن يۇقىرى، ئۇل ئەسلىھەلەر ياخشى ئەمەسمۇ ياكى ئەشيا ئوبوروتى ياخشى ئەمەسمۇ ۋە ياكى مالىيە ئىشلىرىدىكى قوللاش يېتەرلىك ئەمەسمۇ؟ دېگەنلەرنى تەھلىل قىلىپ بېقىشىمىز كېرەك. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت سودا چىقىمى يۇقىرى بولۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىشى كېرەك.

3- باسقۇچ، بەزى كەسىپلەر پۈتۈنلەي يېڭى بولۇشى، دۆلەت ئىچىدە بۇ كەسىپكە كىرىدىغان بىر مۇكارخانا يوق بولۇشى مۇمكىن. ئۇ كەسىپلەر پايدىلىنىش سىستېمىسى بولىدىغان دۆلەتلەرنىڭ خاراكتېرلىك كەسىپلىرى تۇرۇقلۇق مائاشى داۋاملىق ئۆسۈپ كېتىدىكەن، ئۇنداقتا بۇ دۆلەتنىڭ كارخانىچىلىرى چوقۇم پائال ئۆزى بىلەن تەرەققىيات پەرقى چوڭ بولمىغان، مائاشى نىسبەتەن تۆۋەن دۆلەتنى تېپىپ، كارخانىنى شۇ يەرگە يۆتكەپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىپىسى ھەر خىل ئۇل ئەسلىھەلەرنى ۋە ئاساسلىق شارائىتلارنى ياخشىلاپ، خېرىدار چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈپ، ئاشۇ كارخانىلارنى ئۆزىگە تارتىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت ئىچىدىكى كارخانىلارنى تەربىيەلەش ئارقىلىق كەسىپ كىرگۈزۈش بولىدۇ.

4- باسقۇچ، ھازىر تېخنىكا ئۆزگىرىش سۈرئىتى ۋە يېڭىلىق يارىتىش سۈرئىتى ئىنتايىن تېز بولۇپ، بەزى يېڭى كەسىپلەر 20 يىل بۇرۇن مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، بىراق تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىلغاچقا، بۇ كەسىپلەر پەيدا بولدى. دۆلەت ئىچىدىكى يېڭىلىق يارىتىش قابىلىتىگە ئىگە بەزى كارخانىچىلار بۇ پۇرسەتنى بايقاپ، ئاشۇ كەسىپلەرنى كىرگۈزدى ھەمدە پايدا ئالالايدىغان قابىلىيەتنى نامايان قىلدى. مەسىلەن، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ھىندىستان ئۇچۇر مۇلازىمىتى كەسىپى باشلىغان ۋاقىتتا، ھىندىستان كارخانىلىرى ئامېرىكىغا سىرتقى ھۆددىلىك ئۇچۇر مۇلازىمىتى قىلىشتا سۈنئىي ھەمراھلىق ئالاقىلىشىشقا تايانغان بولۇپ، تەننەرخى بىر قەدەر يۇقىرى ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان ھۆكۈمىتى ئوپتىك تالالىق ئالاقە ئورنىتىپ، كارخانىلارنىڭ تەننەرخى تۆۋەنلىتىشكە ياردەم بېرىپ، ھىندىستاننىڭ ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى بۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارادىكى رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپكە ئايلاندۇرغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يېڭىلانغان تېخنىكا يېڭىچە پۇرسەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، ئەگەر كارخانىلار بۇ پۇرسەتنى بايقىغان چاغدا، ھۆكۈمەت كارخانىلارنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلىمىنى تۈگىتىپ، سودا چىقىمىنى ئازايتىپ، تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ياردەم بېرىشى كېرەك.

5- باسقۇچ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە قاتتىق ئۇل ئەسلىھەلەر ۋە يۇمشاق تۈزۈم مۇھىتى ئومۇميۈزلۈك ياخشى ئەمەس. شۇڭلاشقا، ھۆكۈمەت سانائەت رايونى، پىششىقلاپ ئېكسپورت قىلىش رايونى، ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ، يۇمشاق ئۇل ئەسلىھەلەرنى ياخشىلاش ئارقىلىق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كارخانىلارنى يوشۇرۇن سېلىشتۇرما ئەۋزەللىككە ئىگە كەسىپلەرگە

مەبلەغ سېلىشقا جەلپ قىلىشى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا ھۆكۈمەتنىڭ چەكلىك بايلىق مەنبەسىنىڭ پىشاڭلىق رولىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇشى كېرەك. ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچ، ھۆكۈمەت ئاشۇ باشلامچىلارنى بەلگىلىك تولۇقلىما بىلەن تەمىنلىشى كېرەك، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان تولۇقلىما يېتىشىۋېلىپ ئۆتۈپ كېتىش ئىستراتېگىيەسى يولغا قويۇلغان بۇرۇنقى ۋاقىتتىكىگە ئوخشىمايدۇ: بۇرۇنقى يېتىشىۋېلىپ ئۆتۈپ كېتىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ تۈرتكىسىدە تولۇقلىما كارخانىلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدار ھازىرلىماسلىق مەسىلىسىنى تۈگىتىش ئۈچۈن تەمىنلەنگەن بولسا؛ ھازىر تولۇقلىما سىرتقى خاراكتېرلىك مەسىلە بولۇپ، كارخانىنىڭ ئۆزىدە تەبىئىي ئىقتىدارى بار بولسا، يۇمشاق- قاتتىق ئۇل ئەسلىھەلەرنى ياخشىلاپ، كارخانىنىڭ سودا چىقىمىنى ئازايتىشىغا ياردەم بەرگەندىن كېيىن، كارخانا ئۆزىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاشقا تايىنىپ پايدىغا ئېرىشىدۇ. ھۆكۈمەت پەقەت باجدا ئېتىبار بەرسە، پۇل مۇئامىلە ياكى كاپىتال ئىسچوتى تىزگىنلەنگەن مۇھىت ئاستىدا، كارخانىغا پۇل مۇئامىلە مۇلازىمىتىدىن ئالدىن بەھرىمەن بولۇپ، بەلگىلىك تاشقى پېرېۋوت بەرسىلا بولىدۇ.

خاتىمە

ھازىرقى دۇنيادا تەخمىنەن %85 كىشى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە ياشاۋاتىدۇ. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە شۇكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئالىملىرى ئۆزىدىكى مەسىلىنى ئەڭ ياخشى چۈشىنىدىغانلار بولۇپ، تېخىمۇ چوڭ ئېھتىماللىق «چالا بىلىش» جەريانىدا تېخىمۇ كۆپىنى بىلىۋېلىشتۇر. ئەكسىچە، رەڭلىك كۆزەينەك تاقىۋالغاندا، نۇرغۇن ئۇچۇرلار سۈزۈلۈپ قېلىپ، قىسمەن يەرلەرلا چېلىقىدۇ. يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقى بىر ئالتۇن كان، مەن كۆپچىلىكنىڭ بۇ ئالتۇن كاننى ئورتاق قېزىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئۆتمۈشتىكى تەرەققىيات نەزەرىيەسىدە ئومۇمەن بىر ئەجەللىك كەمچىللىك بار، يەنى ئۇ ئىزچىل تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنى پايدىلىنىش سىستېمىسى قىلغاچقا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۇنى قارىغۇلارچە تەقلىد قىلىپ، نەتىجىدە يولۋاسنى سىزىمەن دەپ ئۇنى ئىتقا ئوخشىتىپ قويغان. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى گۈللەندۈرىمىز دەيدىكەنمىز، بىز ئۆز دۆلىتىمىزنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ مەسىلىسى، ئۆزىمىزنىڭ شارائىتى، ئۆزىمىزنىڭ پۇرسىتىنى تونۇپ يېتىشىمىز، بۇ مەسىلىلەرنى پەيدا قىلغان سەۋەبلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشىمىز، يەنە بىزدە قايسى شارائىتلارنىڭ بارلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز، بۇ شارائىتلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق مەسىلىلىرىمىزنى ھەل قىلىشىمىز كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن نەزەرىيەدە يېڭىلىق يارىتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. مەن يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقىنى جۇڭگولۇق ئىقتىسادشۇناسلار ئوتتۇرىغا قويغان ئىقتىساد نەزەرىيەسى دەپ قارايمەن، شۇنداقلا بىزنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىمىز ئارقىلىق بىر يېڭى تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ئايلىنىپ، كەلگۈسىدە ماڭىدىغان يولنى تېپىشىمىزغا ياردەم بېرىشىنى ۋە باشقا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭمۇ گۈزەل ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن ئورتاق تىرىشىپ گۈزەل كېلەچەك يارىتىشىمىز كېرەك.

«شىنخۇا تەرمىلىرى» نىڭ 2013 - يىللىق 17 - سانىدىن ئېلىندى

تەرجىمە قىلغۇچى: مۇھەممەتئېلى ئەنۋەر

تەرجىمە مۇھەررىرى: ئابدۇرازاق تۆمۈر

شىنجاڭنىڭ مۇقىم، ئىناق ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا

ئابابەكرى مەمەت، ئەنۋەر ھېسامدىن

مۇھىم مەزمۇنى: مىللىي رايونلارنىڭ مۇقىملىقىنى كۈچەيتىش ئىناق شىنجاڭ قۇرۇش، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ناھايىتى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن، نۆۋەتتە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭدا يەنىلا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بىرقىسىم ئامىللار مەۋجۇت. بۇ ئامىللار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئېغىر خىرىسقا ئۇچراتماقتا. بۇ ماقالىدە ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنىڭ مۇھىملىقى ۋە بۇ مۇقىملىققا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئاساسلىق ئامىللار مۇلاھىزە قىلىنىش بىلەن بىللە، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: مىللى مەسىلە؛ ئىجتىمائىي مۇقىملىق؛ شىنجاڭ

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھەمدە مىللەتلەرنىڭ پەرقى بىرقەدەر چوڭ بولغان رايونلارنىڭ بىرى. شىنجاڭدا جەمئىي 47 ئاز سانلىق مىللەت بار بولۇپ، ئۇلار پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن 60% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ نىسبەت پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا شىنجاڭ ئاپتونوم رايونىدىن قالسىلا 2-ئورۇندا تۇرىدۇ. شىنجاڭدا نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ بولغان مىللەتلەردىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، تاجىك، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق 13 مىللەت بار. شىنجاڭنىڭ تېررىتورىيەسى پۈتۈن مەملىكەت تېررىتورىيەسىنىڭ 61% نى ئىگىلەيدۇ، ھازىر شىنجاڭدا يەتتە ۋىلايەت، بەش ئوبلاست، بىر ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون، ئىككى رايون دەرىجىلىك شەھەر (بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر)، 88 ناھىيە (شەھەر) بار. بۇنىڭ ئىچىدە 32 ناھىيە (شەھەر) چېگرا بويىغا جايلاشقان. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرلۇش بىڭتۇەنى شىنجاڭنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. گەرچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ، نامرات ئاھالىلەرنى ئۈزلۈكسىز ئازايتقان بولسىمۇ، ئەمما بىرقىسىم ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ تېرىلغۇ يەر بايلىقىنىڭ كەمچىل بولۇشى، جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ ناچار بولۇشى، تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ قالغان مەسىلىلەرنىڭ بىرقەدەر كۆپلۈكى سەۋەبىدىن، نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىز ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇش، مۇھىتنى ياخشىلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە جەمئىيەت مۇقىملىقىنى كۈچەيتىش جەھەتلەردە زور خىرىسلارغا دۇچ كەلمەكتە.

1. شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى

دۆلىتىمىزدە ئىسلاھات-ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ساھەلەردە زور تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىللە، جەمئىيەت قىياپىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىدىمۇ زور ياخشىلىنىشلار بولدى. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىز سىياسىي جەھەتتە ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم، مىللەتلەر ئىتتىپاقى ۋە ئورتاق گۈللەنگەن يېڭى تىپتىكى سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈردى. كەڭ ئاز سانلىق مىللەت خەلقى قەددى كۆتۈرۈلگەن ھالدا زامانىۋىلىشىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. شۇنداقسىمۇ نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بىرقىسىم

ئامىللار يەنىلا مەجۇت بولۇپ تۇرماقتا. نۆۋەتتە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھەرخىل مەسىلىلەرنى توغرا تونۇش ۋە قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھالقىما تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. (1) شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى كۈچەيتىش - سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش،

مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئوتتۇرغا قويۇلۇشى پارتىيەنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىيات جەريانىدىكى يېڭى بۆسۈش بولۇپ، بۇ مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇشقا پايدىلىق. ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك سىياسىي دېموكراتىيەنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ سىياسىي كاپالىتى، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىشنىڭ مەنبەئى تۈۋرۈكى. شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش، باراۋەر، ئىتتىپاق، ئۆزئارا ياردەم بېرىدىغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى.

(2) شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىنى كۈچەيتىش - شىنجاڭدىكى تۈرلۈك زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى

ئىدىيە ۋە تۈزۈم جەھەتتە كاپىتالىزىمدىن ئىلغارلىقى ئاساسلىقى ئادىللىقتا ئىپادىلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ نىسبەتەن ئارقىدا قېلىشى، ئىقتىسادىي ئاساسىنىڭ ئاجىز بولۇشى ۋە ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلارنىڭ پاسسىپ تەسىرىنىڭ چوڭقۇر بولۇشى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ بازار ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى پاسسىپ ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە ھەمدە ئىچكىرىدىكى باشقا تەرەققىي قىلغان ئۆلكە، شەھەرلەر بىلەن بولغان پەرقى بارغانسېرى زورايماقتا. ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ ناچار بولۇشى، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ كۆپ يۈز بېرىشى، بايلىقلاردىن نامۇۋاپىق پايدىلىنىش ئىقتىسادىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى. شۇڭا، پايدا-مەنپەئەتنى چىقىش قىلىپ، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش، ئىقتىسادىي ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈش، رايونلار ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەرقىنى كىچىكلىتىش ۋە ئادىللىقنى نامايان قىلىش - ئاپتونوم رايونىمىزدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان ھەرخىل زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى.

(3) شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى - دۆلىتىمىز زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ بىر چوڭ يۈزلىنىشى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك

ئاپتونوم رايونىمىز ماددىي بايلىقى مول، يوشۇرۇن بازىرى كەڭ بولۇش قاتارلىق ئەۋزەللىكى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى شەرقىي قىسىمدا باشلىنىپ، غەربىي قىسىمدا تاماملىنىدۇ. غەربىي رايونلار ئىجتىمائىي جەھەتتە مۇقىم بولغاندىلا، ئاندىن شەرقىي قىسىمنىڭ تەرەققىياتىنى كەڭ بازار ۋە كۆپلىگەن بايلىق بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ. غەربىي رايونلار ئىجتىمائىي جەھەتتە مۇقىم بولغاندىلا، شەرقىي رايونلار ئاندىن ئۆزىنىڭ رايون ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى بىر گەۋدە قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشىنى بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ.

(4) شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سىياسىي مۇقىملىقىغا نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە

جەمئىيەت مالىمانچىلىقى تارقىلىشچانلىق ۋە كېڭىيىشچانلىقتىن ئىبارەت ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. نۆۋەتتە، دۆلىتىمىز سىرتقا قارىتا ئىسلاھات-ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ ھالقىلىق باسقۇچقا قەدەم قويغان بولۇپ،

مەنپەئەتلەر توپى تېز سۈرئەتتە بۆلۈنمەكتە ھەمدە ھەرقايسى مەنپەئەت توپى ئارىسىدا پايدا-مەنپەئەت زىددىيىتى ۋە توقۇنۇشنىڭ كەسكىن بولۇشى ئاممىۋى خاراكتېرلىق ھادىسىلەرنى ئۈزلۈكسىز كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئەگەر، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ياخشى بولمىسا، يۇقىرىقى زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى كەڭ دائىرىدىكى جەمئىيەت مالىمانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2. شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇھىم ئامىللار

(1) ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مىللىي مەسىلە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا سەۋەبچى بولۇۋاتقان ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى

ئىسلاھات-سېرىقتا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا زور يۈكسەلىشلەر بولدى. كۆپلىگەن رايونلار نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، نۇرغۇنلىغان خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ھاللىق سەۋىيەگە يەتتى. ئەمما، بىز شۇنى ئېنىق تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، ئىچكىرىدىكى تەرەققىي قىلغان ئۆلكە-ئاپتونوم رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىياتى يەنىلا ئارقىدا بولۇپ، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئوبلاست، ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەرلەردىكى ھاللىق جەمئىيەت پەقەتلا تۆۋەن سەۋىيەدىكى ھاللىق جەمئىيەتتۇر، خالاس. بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر قىسىم ئوبلاست، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىنىڭ ناچار، ئىقتىسادىي ئاساسىنىڭ ئاجىز بولۇشى سەۋەبىدىن، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىرقەدەر ئاستا بولماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە خېلى كۆپ ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى نامراتلىق ھالىتىدە تۇرماقتا. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى نامرات نوپوس بىرقەدەر كۆپ سانلىقنى ئىگىلىمەكتە. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مىللىي مەسىلە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئاساسلىق ئامىل بولۇپ كەلمەكتە. نۆۋەتتە، شىنجاڭ ئىقتىسادىدا زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ھالىتى يەنىلا نىسبەتەن ئارقىدا ھەمدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى تەرەققىي قىلغان ئۆلكە شەھەرلەر بىلەن بولغان پەرقى يەنىلا چوڭ بولماقتا.

(2) دىنىي ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرق شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆپ خىل دىن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسلىق دىنلاردىن ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى قاتارلىق دىنلار بار. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ كەڭ بولۇپ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دىن مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقىتىن قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت سىستېمىسىنى ياراتقان. سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندا، مىللىي مەدەنىيەتنى ساقلاش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىسلاھ قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، شۇنداقلا مىللىي مەدەنىيەتتىكى بىر قىسىم قالاق، پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بولغان سەلبىي تەسىرىنى قانداق تۈگىتىش مەسىلىسى، نۆۋەتتە جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ئەگەر، دىنىي مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئېھتىياتچان بولمىساق، دىنغا ئىشىنىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي ھېسسىياتىغا تەسىر يېتىپلا قالماستىن، بەلكى مىللىي ئارزۇلىق كېلىپ چىقىپ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىشى مۇمكىن. بۇ مەسىلىلەرنىڭ ياخشى بىر تەرەپ قىلىنىشى-قىلىنالمىلىقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

(3) بايلىقلارنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش كەلتۈرۈپ چىقارغان زىددىيەت ۋە مەسىلىلەر - شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان يوشۇرۇن ئامىللارنىڭ بىرى

غەربىي رايوننى ئېچىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، بىر تەرەپتىن مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەنپەئەت

مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىشكە پايدىلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي رايوننى ئېچىش جەريانىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنى تەڭشەش مەسىلىسىگە دۇچ كەلمەكتە. پايدا-مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى تەڭشەشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تەبىئەت ۋە ئېكولوگىيەلىك بايلىقنى قوغداش، ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش جەريانىدا يەرلىك ئاممىنىڭ يوللۇق ھوقۇق-مەنپەئەتىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە يېتەرلىك ھەم ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈش مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەربىي رايوننى ئېچىۋېتىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئەمەلىيلەشىگە ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەت گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەمدە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش كۈچەيمەكتە. چۈنكى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ماھىيەتتە بايلىق، ئېكولوگىيە، دىن، مەدەنىيەتكە چېتىشلىق قاتارلىق مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئوخشاش بولمىغان پايدا-مەنپەئەت مۇناسىۋىتىدىكى گۇرۇھلار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ئۈزلۈكسىز كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. غەربىي رايوننى ئېچىۋېتىش شىنجاڭ ئىقتىسادىي پۈتۈن مەملىكەت ئىقتىسادى بىلەن بىر گەۋدە قىلىدۇ. ئەگەر، يەرلىك خەلقنىڭ ھوقۇق-مەنپەئەتىگە ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار زىددىيەتلەرنى تەڭشەش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا سەل قارىساق، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر تەسىر يېتىدۇ.

4) شىنجاڭدىكى بىرقىسىم كادىرلارنىڭ خىزمەت ئۇسۇلىدىكى يېتەرسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامما بىلەن قارىشىلىشىش - شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى

شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك كادىرلار پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ سىياسىتىنى ئىجرا قىلغۇچىلار، پارتىيە-ھۆكۈمەتنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىشىدىكى كۆۋرۈك. ئۇلار خەلق ئاممىسىنى يېتەكلەپ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك كادىرلار قوشۇنىنىڭ ساپاسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن بولۇشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ئومۇمىي جەھەتتىن ياخشى، ئەمما ئاز بىرقىسىم كادىرلارنىڭ ساپاسىنىڭ نىسبەتەن تۆۋەن، سىياسىي سەۋىيەسى، خىزمەت ئۇسۇلى، خىزمەت ئىقتىدارىنىڭ كەمچىل بولۇشى سەۋەبىدىن، خىزمەت جەريانىدا ئامما بىلەن زىددىيەتلىشىپ قېلىش ۋە بەزى مەسىلىلەرنى يەيدا قىلىش ھەم ئۇنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالمايلىق، ئاخىرىدا دۆلەت بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزۈشتەك بىرقاتار مەسىلىلەر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزمەكتە.

3. شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئاساسلىق تەدبىرلەر

1) ئىلمىي تەرەققىيات قەۋىلىتىنى تېزلىتىش شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىدىكى ئاساس. ئىلمىي تەرەققىيات كۆز قارىشىنىڭ 1-تەلپى - تەرەققىيات، يادروسى - ئادەمنى ئاساس قىلىش. ئاساسىي تەلپى - ئومۇميۈزلۈك سىجىل تەرەققىي قىلىش. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئىقتىسادىي تەرەققىيات بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي تەرەققىياتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمىنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى - سىياسىي، مەدەنىيەت، جەمئىيەت تەرەققىياتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، جەمئىيەت مۇقىملىقى شۇنداقلا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش - دۆلىتىمىزنىڭ كەلگۈسىدە روناق تېپىشى ۋە ئۇزۇن مۇددەت ئەمىن بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە چوقۇم ئىلمىي تەرەققىيات كۆز قارىشىنى يېتەكچى قىلىپ، يەرلىكنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. شىنجاڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسلىق بايلىق مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تەبىئىي بايلىقلىرىنىڭ تۈزى كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى زاپاس مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى، پايدىلىنىش قىممىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى جەھەتتە ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە.

ھازىرغىچە شىنجاڭدا بايقالغان كان بايلىقلىرىنىڭ تۈرى 138 خىل بولۇپ، زاپاس ساقلانغان كان

بايلىقلىرىنىڭ سانىمۇ 96 خىلغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغانلىرىدىن بەش خىل، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 3-ئورۇندا تۇرىدىغىنىدىن 41 خىلى بار.

شىنجاڭ - دۆلىتىمىزنىڭ چوڭ ساياھەت رايونلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ساياھەت بايلىقى ئىنتايىن مول ھەم ياخشى ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. شىنجاڭدا قەدىمىي قۇرۇلۇش، دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان يادىكارلىقلار ئىنتايىن كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شىنجاڭدا دۆلەت A دەرىجىلىك ساياھەت رايونىدىن 285ى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 5A دەرىجىدىن يۇقىرى ساياھەت رايونىدىن 53ى، 3A دەرىجىلىك ساياھەت رايونىدىن 94ى بار. كەسىپى قۇرۇلمىلارنى تەكشۈپ، شىنجاڭچە رايون ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولغان سانائەت، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ساياھەت قاتارلىق كەسىپلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش - شىنجاڭ ئىقتىسادىنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرۈشتىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ تەڭپۇڭلۇقى يەرلىك خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشى ۋە سىجىل تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايونلارنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداش ۋە قۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، يەرلىك خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. بايلىقلاردىن ئۈنۈپرسال ئېچىپ پايدىلىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىللە، ئاز مەبلەغ، يۇقىرى ئۈنۈملۈك بولغان سىجىل تەرەققىيات يولىغا قاراپ ئىلگىرىلىشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق بىلەن شىنجاڭنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكىنى ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلىتىش ئارقىلىق، شىنجاڭدا مۇقىم، ئىناق بولغان جەمئىيەت بەرپا قىلىش كېرەك.

(2) ئىچكىرىدىكى تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولغان ئۆلكە - شەھەرلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى قوللىشى - شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى كۈچەيتىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىشقا ئاشۇرۇش نىسبەتەن تەسكە توختايدۇ. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىش بىلەن بىللە، دۆلەت ۋە تەرەققىي قىلغان ئۆلكە - شەھەرلەرنىڭ مالىيە ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتتىن قوللىشى ۋە ياردىمىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نۇقتىلىق پىلان ۋە مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مالىيە، باج كىرىمى، نامراتلارنى يۆلەش، يەر سىياسىتىنى بېكىتىش قاتارلىق تەرەپلەردە شىنجاڭغا ياردەم بېرىشى - شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ سىجىل تەرەققىي قىلىشىدىكى تاشقى ئامىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ «قان ئىشلەپچىقىرىش فونكىسىيەسى» ۋە رىقابەت ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش - ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى ئېشىقلا ئاشۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ تېخىمۇ ئىناق، ئىتتىپاق بولۇشىنى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

(3) دىنىي مەسىلىنى مۇۋاپىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش - شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم

دىنىي مەسىلە دائىم مىللىي مەسىلە بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، دىنىي مەسىلىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلمىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى شۇنداقلا دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنلۇق دىنىي ئەركىنلىكى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، دىننىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن يېتەكچىلىك قىلىپ، دىننىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنى ئاكتىپلىق بىلەن جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

(4) دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇش - شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنىڭ سىياسىي كاپالىتى

دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇشتا، ئالدى بىلەن پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى، جەمئىيەتنىڭ تىنچ - ئامان بولۇشى، دېموكراتىيەنىڭ تەرەققىياتى، دۆلەتنىڭ بىرلىكى، پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىستراتېگىيەسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم. قانۇن بولمىسا دۆلەتنى ئىدارە قىلغىلى

بولمايدۇ. خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلۈك بىخەتەرلىكى قانۇندىن مۇستەسنا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ. دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىش - قانۇن تۈزۈم جەھەتتە پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەن، فاڭجېنلىرىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا پايدىلىق بولۇپ، ئۇ پارتىيەنىڭ باشتىن-ئاخىر ئومۇميۈزلۈك رەھبەرلىكىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ كاپالىتى. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىز ئىسلاھات-تەرەققىياتنىڭ مۇھىم باسقۇچىدا تۇرماقتا. ئاپتونوم رايونىمىزدا دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللەتلەر سىياسىتى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، ئاندىن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى سىياسىي جەھەتتە كاپالەتلەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

(5) شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتقان قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارغا قانۇن بويىچە قاتتىق

زەربە بېرىش - شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداشتىكى مۇھىم تەدبىر يېڭى دەۋردە شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ھەمدە جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى بارغانسېرى كەسكىنلەشمەكتە، بولۇپمۇ ئۇچىغا چىققان قانۇنسىز دىنىي ئۇنسۇرلار، مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە خەلقئارا تېررورچىلار مىللىي مۇستەقىللىقنى تەرغىپ قىلىپ، يوشۇرۇن ياكى ئوچۇق ئاشكارا ھالدا بىر تەرەپتىن ئاممىنى قايىمۇقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەتنىڭ تىنچ-ئامانلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى پەيدا قىلماقتا. كەسكىن ۋەزىيەتتە، بىز چوقۇم دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن-تۈزۈملىرىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ ۋە كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، قانۇنلۇق ۋاسىتە بىلەن قانۇنسىز قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بېرىشىمىز لازىم. بۇنىڭدا، بىرىنچىدىن، قانۇننىڭ ئەمەللىشىشىنى كۈچەيتىش لازىم. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ھەر بىر ئادەمگە قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشقا يول قويۇلمايدىغانلىقىنى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ قانۇننىڭ جازاسىغا ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قانۇن-تۈزۈم كۆز قارىشى بىرقەدەر تۆۋەن، شۇڭا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇن-تۈزۈم ئېڭىنى كۈچەيتىش - ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىناق، مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتىنى بەرپا قىلىشتىكى مەنبەئىي بايلىق. ئۈچىنچىدىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى زور كۈچ بىلەن قوغدايدىغان جەمئىيەت مۇھىتى يارىتىش لازىم. نورمال كۆز قاراشلارنىڭ ئەكسىيەتچىل تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى توسۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەتنى ئېتىراپ قىلىش، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىش، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يولىنى ئېتىراپ قىلىش كۆز قارىشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش لازىم.

پايدىلانمىلار:

1. 《江泽民文选》(第三卷), 人民出版社, 2006 年.
2. 《邓小平文选》(第三卷), 人民出版社, 1994 年.
3. 《科学发展观的理论与实践》, 人民出版社, 2010 年.

ئاپتورلار: شەرقىي شىمال پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي-قانۇن ئىنستىتۇتىنىڭ 2011 - ، 2012 - يىللىق ئاسپىرانتلىرى
جاۋابكار مۇھەررىرى: پەرھات غاپپار

دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەدىن يىراق تۇرۇپ، قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان پۇقرالاردىن بولايلى

نۇرمۇھەممەد توختى كۈنەستىكىن

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ ئەكسىيەتچىل شوئارى، ئالاھىدىلىكى، ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى، ئېغىر زىيىنى ھەم ئۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەن بىللە، قانداق قىلغاندا قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان ياخشى پۇقرا بولغىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىسلام دىنى؛ دىنىي ئەسەبىي ئىدىيە؛ پۇقرا ۋە قانۇن

بۇ يىل مارالبېشى ناھىيەسىنىڭ سېرىقئۆيى بازىرىدا يۈز بەرگەن «23-ئاپرىل» ۋە پىچان ناھىيەسىنىڭ لۈكچۈن بازىرىدا يۈز بەرگەن «26-ئىيۇن» زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋە قەلەرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلكىگە ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۈزدى. بۇ ۋەقەلەرنى پەيدا قىلغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى قەبىھ بولۇپ، ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرۈشتە مىللەت ئايرىمىدى. بۇ ئەر، ئۇ ئايال ئىكەن دەپ ئولتۇرمىدى. ئۇلارنىڭ قەبىھ ھەرىكەتلىرى ھەممىمىزنى چۆچۈتتى، زادى قانداق كۈچ ئۇلارنىڭ شۇ خىل ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا تۈرتكە بولدى؟ جاۋاب شۇكى، بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى نەرسە دىنىي ئەسەبىي كۈچتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدا تەسىرى زور بولۇۋاتقان دىنىي ئەسەبىي ئىدىيە - ئىسلام دىنىنى يېپىنچا قىلىپ، تېررورلۇق ئۇسۇلنى قوللىنىش ئارقىلىق، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دىن بىلەن مەمۇرىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن ئىلاھىي ھاكىمىيەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئەكسىيەتچى سىياسىي ئېقىمدۇر.

1. شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەلەرنىڭ مەزمۇنى

(1) «شەرىئەت ھەممىدىن ئۈستۈن» تەلىماتى. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي ئىدىيە شەرىئەتكە بويسۇنۇشتىن باشقا، ھەممە ھەرىكەتنى «مۇشرىك»لىق، دىندىن يۈز ئۈرۈگەنلىك دەپ قارايدۇ، «بىز شەرىئەتتىن باشقا ھەر قانداق ئادەمگە بويسۇنمايمىز» دېگەننى تەرغىپ قىلىدۇ.

(2) «كۇپار»لىق تەلىماتى. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ئىمانى يوق كىشىلەر بىلەن دوست بولۇشقا، ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ، غەيرىي دىندىكىلەرگە شەپقەتسىز، دىنسىزلارغا رەھىمسىز بولۇشنى، ئۇلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېمەسلىكىنى، «كىم ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلىرىنى (مۇقەددەس قانۇن) سۈپىتىدە ئىجرا قىلسا، شۇ كىشىنى دىنسىز دەپ قاراش»نى تەرغىپ قىلىدۇ.

(3) «ھارام»لىق تەلىماتى. ئۇلار «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»نى بارلىق ئىشلارغا ھۆكۈم قىلىدىغان ئۆلچەم قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇڭا، «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» ئاساسىغا قۇرۇلغان دۆلەت ھاكىمىيىتى قانۇنلۇق ھاكىمىيەت، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى «ھارام» (قانۇنسىز) دېگەننى تەرغىپ قىلىدۇ.

(4) «ئىلاھىي ھاكىمىيەت» تەلىماتى. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار «ئىسلام ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش كېرەك، بۇ بىزنىڭ غايىمىز» دەپ قاراپ، ئۆزلىرى نېمىنى خالىسا، شۇنى قىلالايدىغان ئىلاھىي ھاكىمىيەت قۇرۇشنى تەرغىپ قىلىدۇ.

5) «غازات» تەلىماتى. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، تېررورلۇق پائالىيەتلىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ھەممە مەسىلىلەرنى زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ھەتتا بىگۇناھ كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈش ۋاسىتىسى بىلەن ئىجتىمائىي تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنىدۇ.

2. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى چەتكە قېقىش (يەكلەش)چانلىقتا ۋە ئۇنىڭ تەلۋىلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئۇلار «شەرىئەت»نىڭ نامى بىلەن بارلىق نەرسىلەرنى چەتكە قاقىدۇ. دىنغا ئىشىنىش بىلەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇش، دۆلەتنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلىشنى قەتئىي قارشىلاشتۇرۇپ، دىن بىلەن پارتىيەگە تەڭ ئەگەشكەنلەرنى ھەقىقىي مۇسۇلمان ئەمەس، «ددىدىن يۈز ئۆرۈگۈچى كاپىر» دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ئۇلار «ئىسلامنى ئىسلاھ قىلىش» نامى بىلەن بارلىق رېئاللىقنى چەتكە قاقىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتلەرنى ئىنكار قىلىدۇ. يەنى ئۇيغۇرلاردىكى خۇشال بولغاندا شادلىققا چۆمۈپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىيدىغان، مۇسبەتلىك بولغاندا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ نەزىر بېرىدىغان ئۆرپ-ئادەتلەرنى «غەيرى ئىسلام» (بىدئەت) دەپ قاراپ قەتئىي مەنئىي قىلىدۇ.

2) ئۇلار سىياسىي جەھەتتە ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا ھازىرقى ھۆكۈمىتىمىزگە قارشى تۇرۇش تۈسىنى ئالغان. ئۇلار ھەمىشە «ئىسلام دىنىغا ئۇيغۇن تەشكىلات ۋە دۆلەت قۇرۇش» مەقسىتىدە تىخ ئۇچىنى بىۋاسىتە ھالدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ۋە ھۆكۈمىتىمىزگە قارىتىپ، ياشلارنى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قۇترىتىپ، ئۇلار «ئۆزلىرى نېمىنى ئويلىسا، شۇنى قىلالايدىغان» ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.

3) ئۇلارنىڭ ۋاسىتىسى تېررورلۇق تۈس ئالغان. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى تارقىتىشتىكى ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى - تېررورلۇق ۋاسىتىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھوقۇق بىرلەشتۈرۈلگەن ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ، ئىسلامىي تۈزۈمنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت. دېمەك، دىنىي ھاكىمىيەت قۇرۇش ئۇلار كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، شىنجاڭنى دۆلىتىمىز قوينىدىن ئايرىپ چىقىشتىن ئىبارەت. ئۇلار دىنىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ھەر قانچە پەردازلىسىمۇ، لېكىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا ھەم مىللىي بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇرۇنغان ئىكەن، بۇ مەسىلە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز سىياسىي مەسىلە بولىدۇ. مانا بۇ شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى تەرغىپ قىلىشتىكى ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى.

3. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ ئېغىر زىيىنى

1) پاراكەندىچىلىكنىڭ مەنبەسى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قەيەردە دىنىي ئەسەبىي كۈچ بولسا شۇ يەردە ئەنسىزچىلىك بولىدۇ. 1990-يىلىدىن بۇيان، شىنجاڭدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، جەمئىيەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بىرقاتار قاتىللىق، پارتلىتىش، ئوت قويۇش ۋە قەللىرى يۈز بەردى. مەسىلەن، 1990-يىلى ئاقتۇ ناھىيەسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن «5-ئاپرېل» ئەكسىل ئىنقىلابىي ۋەقەسى، 1992-يىلى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن «5-فېۋرال» پارتلىتىش ۋەقەسى، 1997-يىلى خوتەندە يۈز بەرگەن «7-ئىيۇل» ۋەقەسى قاتارلىقلار. بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمىنلىكى ۋە مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

1. ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەنلىرى ئىنستىتۇتى، 1982-يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭدىكى دىن ۋە سىياسەت» 63-بەت.

تەكشۈرۈش جەريانىدا، 2009-يىلى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن «5-ئىيۇل» ۋە قەسىنىڭمۇ دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئاستىرىتىدىن قۇتراتقۇلۇق قىلغان ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش، كۆيدۈرۈش، ئۆلتۈرۈش ۋە قەسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. بۇ يىل قەشقەرنىڭ مارالبېشى ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «23-ئاپرېل»، تۇرپاننىڭ پىچان ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «26-ئىيۇن» زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋە قەلەبىنىمۇ دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ قۇتراتقۇلۇق قىلىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تېررورچى تەشكىلاتلارنىڭ پەيدا قىلغانلىقى ئىسپاتلاندى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى زوراۋانلىق ۋە زوراۋانلىققا قارشى كۈرەش ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قەيەردە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولسا، شۇ يەردىكى مىللىي بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار تېز سۈرئەتتە كۆپىيىپ، زوراۋانلىق ۋە قەلەبى شۇنچە كۆپ يۈز بەردى. يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدا يوقىتىلغان نەچچە يۈز مىللىي بۆلگۈنچى تەشكىلات ۋە گۇرۇھلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر دىنىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ تەشكىللىگەن قانۇنسىز تەشكىلاتلاردۇر. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر شۇغۇللانغان قانۇنسىز پائالىيەتلەر، بولۇپمۇ يەر ئاستى مەخپىي تەشكىلاتلاردا تەربىيەلەنگەن تالىپلار ۋە ئۇلار سۆزلىگەن «تەبلىغ»لەر مىللىي بۆلگۈنچى ۋە تېررورچى كۈچلەرنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشىدىكى ئاساسىي شەكىلگە ئايلاندى.

(2) چوڭ يوشۇرۇن بالا-قازا. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمىنلىكىگە تەھدىد بولماقتا. شىنجاڭدا يۈز بەرگەن زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋە قەلەبىدىن قارىغاندا، مىللىي بۆلگۈنچى ۋە تېررورچى كۈچلەر دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ تايانچلىرى بولۇپ، ئۇلار تېررورلۇق ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنى پارچىلاپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. بىر قانچە يىلدىن بۇيان، ھۆكۈمەت گەرچە مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارىتا ئىزچىل قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، بىراق دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ تەسىرى پۈتۈنلەي تازىلانغىنى يوق.

(3) دىنىي ئەسەبىي تەشكىلاتلار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە مىللىي ئۆچمەنلىكنى قۇتۇرىتىپ، كۈچىنىڭ بارىچە «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇپ ۋە ئۇلارنى چەتكە قېقىپ»، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە داغ چۈشۈردى. ئۇلار قانۇنسىز نەشر قىلغان كىتاب، تەشۋىقات ۋاراقلىرى ۋە ئۈن-سىن بۇيۇملىرى ئارقىلىق قۇتۇرىتىش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش خاراكتېرلىك تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۆچ-ئاداۋەتنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

(4) دىننىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشىنى بۇزۇپ، دىندا يوق نەرسىلەرنى پەيدا قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پاكلىقىغا داغ چۈشۈردى. بىز مۇلاھىزە قىلىۋاتقان دىنىي ئەسەبىي ئىدىيە ماھىيەتتە بىر سىياسىي مەسىلە، بىراق ئۇ دىن سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، دىنىي شوئار توۋلاپ، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئۆز مەيلىچە بۇرۇپلا، ئىسلام دىنىنى كۈچىنىڭ بارىچە رادىكالىلاشتۇرۇپ چۈشەندۈردى. شۇڭا، ئۇ زور دەرىجىدە ئالدامچىلىق خاراكتېرىگە ۋە قۇتراتقۇلۇق خاراكتېرىگە ئىگە. ھەتتا ئۇلار ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تۇتقۇن قىلىش ۋە قەتلە قىلىشتەك ۋەھشى ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئۆزلىرىگە بىۋاسىتە رەدىيە بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇلار يەنە «ياشلار قۇرۇلۇشى»، «ئاياللار قۇرۇلۇشى» ھەرىكىتىنى پىلانلاپ، يىگىتلەر ۋە قىز-چوكانلارغا دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى سىڭدۈرۈشكە كۈچىگەنلىكتىن، يىگىتلەر ئىچىدە ساقال قويىدىغانلار، قىز-چوكانلار ئىچىدە يۈزىنى ياپىدىغانلار كۆپەيدى.

ئىسلام دىنى تىنچلىقنى سۆيىدىغان دىن، «ئىسلام» - ئەرەبچە «ئۇرۇش»، «ئۆچمەنلىك» دېگەن سۆزلەرگە قارىمۇقارشى بولغان «تىنچلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. بۇ ھەقتە «قۇرئان كەرىم» دە: «مەرھەمەتلىك ئاللاننىڭ (ياخشى كۆرىدىغان) بەندىلىرى زېمىندا ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ تەمكىنلىك بىلەن ماڭىدۇ، نادانلار ئۇلارغا (ياقتۇرمايدىغان) سۆز قىلسا، ئۇلار: «سىلەرگە ئامانلىق

تەلەيمىز، دەيدۇ (يەنى گۇناھ بولمايدىغان سۆزلەرنى قىلىدۇ)»^① دېيىلگەن. دېمەك، ئىسلام دىنىنىڭ تىنچلىقىنى، ئۆملۈك-ئىتتىپاقلىقىنى سۆيىدىغان دىن ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئىسمى ۋە سۈپىتىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە تىنچلىق بولغان جايدا بەخت-سائادەت بولىدۇ. سالاملىشىش سۆزى بولغان «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» مۇ بىر-بىرىگە تىنچلىق تىلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. نامازدىن كېيىنمۇ تىنچ-ئامانلىقنى تىلەيدىغان دۇئالار بار. شۇڭا، ئىسلام دىنىدا تىنچلىق - بەخت-سائادەتنىڭ سىمۋولى، قالايمىقانچىلىق - بالايىناپەتنىڭ سىمۋولى. تىنچلىق - ئىنسانلار دۇنياسىدىكى بارلىق ئىنسانلار ئىنتىلىدىغان نىشان. شۇڭا، دۇنيادا «تىنچلىق كۈنى» بار، مۇسۇلمانلار تىنچلىقنىڭ ئەلچىلىرىدىن بولۇشى لازىم. ئىسلام دىنى - ئىنسانىيەتنىڭ دىنى، ئۇ پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنى قېرىنداش، ئاللاننىڭ بەندىسى دەپ قارايدۇ. ئىسلام دىنى - باراۋەرلىك دىنى، ئۇ پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنىڭ باراۋەر، ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى دەۋەت قىلىدۇ. ئىسلام دىنى - ئادالەتپەرۋەر دىن، ئۇ ھەممە ئىشتا ئادالەتپەرۋەر بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندا، ئاللاننىڭ رەسۇلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىنسانلارغا نېمىنى يەتكۈزگەن بولسا، شۇنى قوبۇل قىلغان. ئىسلام دىنى «ئوتتۇرىھال يول» تۇتۇشنى دەۋەت قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە: «بىز سىلەرنى ئوتتۇرىھال يول تۇتىدىغان ئۈمەت قىلدۇق» دېگەن ئايەت بار. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرىدە: «ئىشلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى - ئوتتۇرىھال بولغىنى» دېيىلگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز ساھابىلىرىگە: «مەن دېگەننى دەڭلار، مەن قىلغاننى قىلىڭلار»، «يوق نەرسىنى پەيدا قىلماڭلار، يوق نەرسىنى پەيدا قىلساڭلار بىدئەت بولىدۇ»، «ئوتتۇرىھال يول تۇتۇڭلار، ئوتتۇرىھال ياشىغان كىشى ئالدى-كەينىگە قارايدۇ، ئوتتۇرىھال يول - نورمال يول» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. ئۇ يەنە: «بەك ئەسەبىيلىشىپ كەتمەڭلار، ئادەملەر ئاچچىقى كېلىپ، ئەقىدىدىن ئازغاندا ئەسەبىيلىشىدۇ، جاھىل بولۇپ، ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇش - ئەسەبىيلىك» دېگەن. شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى يۇقىرىقى ئايەت، ھەدىسلىرىنىڭ روھىغا ۋە ئىسلام ئەقىدىسىگە تۈپتىن خىلاپ ھەم «ئادىمىيلىك» مەدەنىيىتىگە تۈپتىن قارشى ھەزىكەت.

دىن - بىر خىل مەدەنىيەت، يەنە كېلىپ ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە تارىخىي مەدەنىيەت. شۇڭا، دىندىن ئىبارەت بۇ تارىخىي مەدەنىيەتنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ياخشى كىشىلەر دىنىي ئېتىقادتىن روھىي تۈۋرۈك سۈپىتىدە، ئەخلاق ئۆلچىمى سۈپىتىدە پايدىلانسا، ئەسكى ئادەملەر ئۇنى بۇرمىلاپ ئەسكى ئىشلارنى قىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» مۇقەددەس دەستۇر. ئۇنىڭدا 114 سۈرە، 6236 ئايەت بار، ئۇنىڭدىكى بىرەر ئايەتنىمۇ ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئىسلام دىنى پاك دىن بولۇپ، دۇنيادا بىر مىليارد 500 مىليوندىن ئارتۇق كىشى ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئەرەب تىلى 20 نەچچە ئەرەب دۆلىتىنىڭ دۆلەت تىلى، شۇنداقلا پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت تىلىدۇر. لېكىن «قۇرئان» تىلى كلاسسىك ئەرەب تىلى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن تارتىپ يېقىنقى يىللارغىچە ئىسلام ئەقىدىسىنى مەدرىس ۋە مەسچىتلەردىكى تەبلىغەرگە تايىنىپ چۈشىنىپ كەلگەن. ئېتىقادچى ئاممىنىڭ كۆپىنچىسى ئەرەب تىلىنى بىلمەيدۇ. شۇڭا، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» لەرنى چۈشەندۈرۈشتە، بىرى، چۈشەندۈرگۈچىنىڭ سەۋىيەسىگە باغلىق بولسا، يەنە بىرى، ئۇنىڭ سىياسىي مەيدانغا باغلىق بولىدۇ. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈپ، بۇرمىلاپ، ئەسەبىيلىشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق، ئېتىقادچى ئاممىنىڭ ئىدىيەسىدە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇۋاتىدۇ. مارالبېشى ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «23-ئاپرىل» ۋەقەسى بىلەن پىچان ناھىيەسىدە يۈز بەرگەن «26-ئىيۇن» ۋەقەسىنى پەيدا قىلغانلار ئاساسەن ياشلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەن، دىنىي ئەقىدە جەھەتتىكى بىلىملىرىمۇ يوقنىڭ ئورنىدا. بۇ خىل ھەر جەھەتتىن ساپاسى تۆۋەن بولغان ياشلار دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ تاللاش ئوبيېكتى بولۇۋاتىدۇ. ئەڭ مۇھىمى بۇ خىل ياشلارنىڭ قانۇن ئېڭى تۆۋەن بولغاچقا،

① «قۇرئان كەرىم» (مۇھەممەد سالە تەرجىمىسى) 25-سۈرە، 1982-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 63-ئايت.

دېنىي ئەسەبىي ئىدىيە بىلەن تېز يۇقۇملىنىۋاتىدۇ.

4. دېنىي ئەسەبىي ئىدىيەگە ئۆزلۈكۈمىزدىن قارشى تۇرالىلى

(1) دېنىي پائالىيەتلەر چوقۇم قانۇن يول قويغان دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىشى لازىم. بۇ، دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشنىڭ زۆرۈر تەلپىسى. دۆلىتىمىز قانۇن-تۈزۈم دۆلىتى. قانۇن دېنىي تەشكىلاتلارنى، دېنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كەڭ ئاممىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى قوغدايدۇ. دېنىي پائالىيەتلەر چوقۇم ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىشى لازىم. ھەر قانداق دىننىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردىن ئېشىپ كېتىشى ھوقۇقى يوق. دىنغا ئىشىنىشتە ئەركىن بولۇش ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلىرى خەلقنى قوغداپ، دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىپ، جىنايەتچىلەرنى جازالاپ، خەلق دېموكراتىك دىكتاتورىسىنى مۇستەھكەملەپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى مۇھىم قورال دۇر. ھەر بىر پۇقرا چوقۇم قانۇن-تۈزۈم ئېگىنى ئۆستۈرۈپ، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلارغا ئۆزلۈكۈدىن رىئايە قىلىپ، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلارنىڭ ئىززەت-ئابىرۇپىنى قوغدىشى لازىم.

(2) دېنىي زاتلار پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، دىنىي پائالىيەت نامىدا ئېلىپ بېرىلغان ھەر خىل قانۇنسىز پائالىيەتلەردىن ئاگاھ بولۇشى كېرەك. دېنىي زاتلار «ئۈچ خىل كۈچ» نىڭ سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، دېنىي پائالىيەت نامىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەر خىل قانۇنسىز دېنىي پائالىيەتلەردىن ھۇشيار بولۇشى لازىم. بۇنداق پائالىيەتلەر ئەمەلىيەتتە پارتىيەگە، سوتسىيالىزمغا قارشى ۋە دۆلەتنى پارچىلايدىغان قىلمىش بولۇپ، دېنىي پائالىيەت نامىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، زور دەرىجىدە ئالدامچىلىق ۋە قۇتۇرىنى خاراكتېرىگە ئىگە. كەڭ ۋە تەنپەرۋەر دېنىي زاتلار ئوخشاش بولمىغان زىددىيەتلەرنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، بۇ خىل قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلىشى لازىم.

5. دېنىي ئەسەبىي ئىدىيەلەردىن يىراق تۇرۇپ، قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان پۇقرالاردىن بولايلى

دۆلىتىمىز «ئاساسىي قانۇن» دا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەلىكىدىكى ھەر قانداق كىشى يېشى، جىنسى، كېلىپ چىقىشى، كەسپى، مىللىتى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى قانۇن ئالدىدا بىردەك باراۋەرلىككە ئىگە. ھەر قانداق پۇقرا ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردىكى ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرنى چوقۇم ئادا قىلىشى كېرەك» دېيىلگەن. شۇڭا، «پۇقرا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى «بىرەر دۆلەتنىڭ تەۋەلىكىگە ئىگە بولغان، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولىدىغان ھەم مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان كىشى» دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

پۇقرالىق مەجبۇرىيەت (بۇرچ) - ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن، پۇقرا چوقۇم ئادا قىلىشقا تېگىشلىك، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە باشقا كىشىلەرگە بولغان مەسئۇلىيەتنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىز پۇقرالىرى زېمىنىگە ئالغان بۇ خىل مەجبۇرىيەت تۈزۈم ۋە قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولۇشتەك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ھەر قانداق كىشى مۇناسىپ مەجبۇرىيەتنى (بۇرچى) نى ئادا قىلمىسا، مۇناسىپ قانۇنىي جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

دۆلىتىمىز «ئاساسىي قانۇن» دا بەلگىلەنگەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ھەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى. بۇ، دۆلىتىمىز پۇقرالىرىنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىدىكى قانۇنىي بۇرچى. ھەر قانداق كىشىنىڭ ھەر خىل ئۇسۇل بىلەن دۆلەتنى پارچىلاش، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ يېتەكلىشىنى قوبۇل قىلىش، زېمىن كېسىپ بېرىش،

«پۇقرا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى «بىرەر دۆلەتنىڭ تەۋەلىكىگە ئىگە بولغان، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولىدىغان ھەم مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان كىشى» دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەمدە ئىناقلىققا تەسىر يەتكۈزۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلمايدۇ.

(2) ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلارغا ئەمەل قىلىش مەجبۇرىيىتى. بۇ، ئەڭ ئاساسلىق بۇرچ ھەمدە دۆلىتىمىزنى قانۇن - تۈزۈم دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنىڭ زۆرۈر تەلپى.

(3) دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى، شان-شەرىپى ھەم مەنپەئەتىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى.

(4) ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مەجبۇرىيىتى.

(5) قانۇن بويىچە باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى.

(6) باشقا ئاساسىي مەجبۇرىيەتلەر. بۇ پىلانلىق تۇغۇش مەجبۇرىيىتى، پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش مەجبۇرىيىتى، ئاتا-ئانىسىنى بېقىش مەجبۇرىيىتى، ئەمگەك قىلىش مەجبۇرىيىتى، مائارىپ تەربىيەسىنى قوبۇل قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەن بىللە يەنە جەمئىيەت ئومۇمىي ئەخلاقىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تۈرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ، مەجبۇرىيەت سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتا.

پۇقرالارنىڭ ئاساسىي مەجبۇرىيىتى - دۆلەتنىڭ ئۆز پۇقرالىرىدىن كۈتىدىغان مۇھىم ۋە تۈپ ئارزۇسى. دۆلەتنىڭ ئۆز پۇقرالىرىغا نېمىنى قىلىش، نېمىنى قىلماسلىق ھەققىدە ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردىكى بەلگىلىمە بويىچە تەلەپ قويۇش ھوقۇقى بولىدۇ. ئەگەر، قىسمەن پۇقرالار ئۆز پۇقرالىق بۇرچىنى ئادا قىلمىسا ياكى ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرمىسە، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنى ئەيىبلەش ھەم جازالاش ھوقۇقى بولىدۇ. قانۇن تۈزۈمگە رىئايە قىلىش - ۋەتەننى سۆيگەنلىك بولىدۇ، ۋەتەننى سۆيۈش بولسا ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر.

قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە ئۆزۈڭلۈكىمىزدىن قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن، قائىدە-نىزاملارنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش ئارقىلىق، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېغىر زىيىنىنى تونۇپ يېتىپ، ئىدىيىمىز ۋە ھەرىكىتىمىزنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرنى چەكلەشتىكى ھەل قىلغۇچ تەدبىر ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىنى قوغداپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى مۇھىم بىلىپ، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرنى كۆرگەن ھامان پاش قىلىشىمىز، شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ھەم ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ گۈزەل كەلگۈسىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىمىزنى قوششىمىز لازىم.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دىنىي ئەسەبىي ئىدىيە شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا دۇچ كەلگەن يوشۇرۇن بالايىناپەت ۋە خەتەرلىك «ئۆسمە» گە ئايلاندى. بىز قەتئىي بەل باغلاپ، بۇ يوشۇرۇن بالايىناپەت ۋە پارازىت قۇرتلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىشىمىز لازىم. دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ ئاساسلىق ۋاسىتىسى - دىنىي ئەقىدىلەرنى بۇرمىلاپ، زور دەرىجىدە ئالدامچىلىق ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشتىن ئىبارەت. دىنىي زاتلار چوقۇم زېمىنىدىكى مەسئۇلىيەتنى تونۇپ يېتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ئوتتۇرىسىدىكى كۆۈرۈكلۈك رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇشى لازىم. ئۇلار دىنىي ئەقىدىلەرنى توغرا شەرھلەش ئارقىلىق بۇرمىلانغان دىنىي ئەقىدىلەرگە قاتتىق رەددىيە بېرىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پاكلىقىنى قوغداپ، توغرا دىنىي قاراش تىكلەپ، دىنىي مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇشى لازىم.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شۇ ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇھەممەدجان مۇمىن

شىنجاڭنىڭ قوش تىللىق مائارىپى تەرەققىياتىغا نەزەر

ئادالەت ئىمىنجان ئوزغار

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئاپتونوم رايونىمىز قوش تىللىق مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، قوش تىللىق مائارىپىنى يولغا قويۇش جەريانىدا كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر ۋە بۇ مەسىلىلەرنى ئىلمىي ھەل قىلىپ، جەمئىيەت ئىناقلىقى ئاساسىنى تىكلەش سۆزلىنىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: قوش تىللىق مائارىپ؛ ئىناق جەمئىيەت

ئالدى بىلەن «قوش تىل ئوقۇتۇشى» بىلەن «قوش تىللىق مائارىپ» ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. قوش تىل ئوقۇتۇشى - پەقەت مەكتەپلەردىكى تىل ئۆگىنىش مائارىپىغا قارىتىلغان بولۇپ، ھەرقايسى باسقۇچلاردىكى خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشى، ئىنگلىز تىلى ئوقۇتۇشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ؛ قوش تىللىق مائارىپ - ئىنتايىن مۇرەككەپ مائارىپ ھادىسىسى بولۇپ، ئاددىيلاشتۇرغاندا مەكتەپلەردە ئانا تىل ۋە ئىككىنچى بىر تىلدىن پايدىلىنىپ ئوقۇتۇش ئارقىلىق ھەر ئىككى تىلغا ماھىر ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

قوش تىللىق مائارىپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىملىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئىلمىي تەرەققىي قىلىپ، ئەل رازى بولغۇدەك قوش تىللىق مائارىپ ئەندىزىسىنى تىكلەش - جەمئىيەت بىزدىن كۈتۈۋاتقان تەخىرىسىز تەلەپتۇر. شۇڭا، ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى توغرا تونۇپ، قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدىكى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي بىلىملەرنى پۇختا ئىگىلەپ، كۆپ تەرەپلىمە تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ماقالىدە مۇشۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى

جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى توغرا تونۇش، جۇڭگونىڭ بارلىق ئىنقىلاب مەسىلىلىرىنى توغرا تونۇشىمىزنىڭ ئاساسى. ئاپتونوم رايونىمىزدا مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈش، ئەل رازى بولغۇدەك قوش تىللىق مائارىپ ئەندىزىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ۋە ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭ كۆپ مىللەت ئوتتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، تاجىك، شىبە، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، تاتار، رۇس قاتارلىق 13 مىللەت ئولتۇراقلاشقان.

شىنجاڭ مائارىپى - مىللىي مائارىپنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە يەتتە خىل تىلدا دەرس ئۆتۈلىدىغان، مەكتەپلەر تارقاق، مائارىپ بايلىقىنىڭ تەقسىملىنىشى تەكشىسىز، يىراق چەت - ياقا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى يېتەرسىز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، تارىختىن بۇيان ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. شىنجاڭ قەدىمدىن «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان، شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى مۇھىم بەلباغ ۋە دۇنيادىكى توت چوڭ مەدەنىيەت سىستېمىسى - جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، گىربىك مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن ماكان بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىنجاڭ مائارىپى رايون ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ، مەملىكەت مائارىپى بىلەن بىر قەدەمدە مېڭىپ، زامانىۋىلىققا، دۇنياغا ۋە كېلەچەككە يۈزلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بۈگۈنى ۋە كېلەچىكى ئۈچۈن ياراملىق ئىزباسارلارنى تەربىيەلەپ چىقىشتەك

مۇققەددەس ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىز

قوش تىللىق مائارىپنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغاندىن كېيىن، مەركەزنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈشى، شۇ ئارقىلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە رايونىمىزدا قوش تىللىق مائارىپ يولغا قويۇلۇپ، كىچىكلىكتىن زور بېسىپ، تۆت تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى.

1- باسقۇچ: 20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىنىڭ بېشىدىن 60- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەسلەپكى ئۇل سېلىش ۋە ئوقۇتۇش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش باسقۇچى. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر قاتار قانۇن- سىياسەتلەر ئېلان قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا سىياسىي ئاساس ۋە قانۇنىي كاپالەت مەيدانىغا كەلدى ھەم مۇشۇ كاپالەت ئاساسىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل- يېزىقى خەنزۇ تىل- يېزىقى بىلەن باراۋەر تەرەققىي قىلىشى ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. چۈنكى، مىللىي تىل- يېزىق بىر مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئالاقە قورالى بولۇپلا قالماستىن، مۇھىمى ئۇ شۇ مىللەت ۋە شۇ رايوننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم قورالىدۇر. شۇڭلاشقا، پارتىيەمىز ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شەرت- شارائىتى نەزەردە تۇتۇپ، مىللىي تىل- يېزىق بىلەن خەنزۇ تىل- يېزىقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، مىللىي تىل- يېزىقنىڭ ئورنىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن، 50- يىللارنىڭ بېشىدا شۇ ئارقىلىق مىللەتلەر تىل- يېزىقىنى ئاساس قىلىشتەك مائارىپ پىرىنسىپىغا ئاساسەن، مەكتەپلەر دەرسلەر ئانا تىلدا ئۆتۈلىدىغان، خەنزۇ تىلى قوشۇپ ئۆتۈلىدىغان (ھەپتىدە 5، 6 سائەت) مىللەتلەر تىل- يېزىقىنى قوغداش تىپىدىكى ئەنئەنىۋى قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئەندىزىسى مەيدانغا كەلدى.

2- باسقۇچ: 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان توختاپ قېلىش باسقۇچى. 1966- يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىمۇ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە ئوخشاش ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، يېڭىلا شەكىللەنگەن مائارىپ سىستېمىسى بۇزغۇنچىلىق تەسىرىدە بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ئارقىغا چېكىندى.

3- باسقۇچ: 20- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 2003- يىللارغىچە بولغان ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش باسقۇچى. 1976- يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلىشىپ، بارلىق خىزمەتلەر ئەسلىگە كېلىشكە ۋە توغرا تەرەققىيات يولغا قەدەم قويۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11- نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات- ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىز مىللىي مائارىپىمۇ ئەسلىگە كېلىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىشكە باشلىدى. جۈملىدىن قوش تىللىق مائارىپ مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئالاقىدار تەتقىقاتلار تەدرىجىي قانات يايدى.

1978- يىلى شۇ ئارقىلىق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى مىللىيەتچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 3- يىللىقىدىن باشلاپ خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىپ، 1995- يىلىغا بارغاندا تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار «ئانا تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولۇش (民汉兼通)» سەۋىيەسىگە يەتكۈزۈشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئاپتونوم رايونىمىزدا تۇنجى قېتىم «ئانا تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا پىششىق» بولۇش نىشانى ئوتتۇرىغا چىقتى. 1984- يىلى 5- ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ئېلان قىلىندى، بۇ قانۇندا مىللىي مائارىپ، مىللىي تىل- يېزىق ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى قاتارلىق تەرەپلەردە كونكرېت بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1984- يىلى يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يولداش بادەينىڭ «مىللىي مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر» نى بېسىپ تارقىتىپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندىن

قوللىشى ۋە كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 1985 - يىلى تارقاتقان «مەركىزىي كومىتېتنىڭ مائارىپ تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» نى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قارار» دا ۋە 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تارقاتقان «مەركىزىي كومىتېتنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى قارارى» نى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قارار» دا مىللىيچە مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم خىزمەت قاتارىغا قويۇپ چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش تەكىتلەندى. ①. 1985 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى «بەش يىللىق تۈزۈمىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك پىلانىنى قىسمەن تەڭشەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نى تارقىتىپ، شەھەر - بازارلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1985 - يىلى يېڭى ئوقۇش مەۋسۈمىدىن باشلاپ، چوقۇم خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىش ۋە دەرس سائىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى مىللىيچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ پائال شارائىت يارىتىپ، كېچىككەندىمۇ 1987 - يىلىدىن قالماي خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ② ۋە 1987 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى «مىللىي مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ۋە ئىسلاھ قىلىشنى مىللىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، شىنجاڭنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشتىكى بىر تۈرلۈك ئىستراتېگىيەلىك تەدبىر قاتارىدا چىڭ تۇتۇش» نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپى خىزمىتىنى تۇنجى قېتىم «ئىستراتېگىيە» نۇقتىسىدا تونۇغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى ھۆججەت تارقىتىپ، پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى خەنزۇ تىلى كەسپىگە قوبۇل قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار سانىنى كۆپەيتىش، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيەلەش، ھازىر بار بولغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى مۇقىملاشتۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1988 - يىلىدىن باشلاپ ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا خەنزۇ تىلى 100 نومۇر بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولدى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىغا خەنزۇ تىلى ئىمتىھانى قوشۇلدى.

2000 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شۇ ئار مائارىپ كومىتېتى ئاساسىي مائارىپ ئىشخانىسى «قوش تىلدا دەرس ئۆتىدىغان تەجرىبە سىنىپلىرىنى ئاچىدىغان مەكتەپلەر تىزىملىكىنى ئېلان قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» (2000) 44 - نومۇرلۇق) نى تارقىتىپ، شىنجاڭ تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك 14 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈرۈمچى شەھەرلىك 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق 28 ئوتتۇرا مەكتەپتە قوش تىللىق تەجرىبە سىنىپى ئېچىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ③. 1996 - يىلى ئېلىمىزنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيە سىناش ئىمتىھانى (HSK) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئىمتىھان مەيدانى تەسىس قىلىپ، ئالىي مەكتەپ خەنزۇ تىلى ئىمتىھانىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي HSK ئىمتىھانى ئىگىلىدى. يىغىنچاقلىغاندا، بۇ مەزگىلدە ئاپتونوم رايونىمىز قوش تىللىق مائارىپىنىڭ ئاساسىي فاھجىنى ۋە ئاساسى تەلپى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتى، كونكرېتلاشتى ۋە سىستېمىلاشتى.

4 - باسقۇچ: 2004 - يىلىدىن بۈگۈنگىچە بولغان تېز تەرەققىي قىلىش باسقۇچى. 2004 - يىلى 3 - ئايدا شۇ ئار پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى «قوش تىللىق ئوقۇتۇش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا قارار» نى چىقاردى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بارلىق ئاز سانلىق مىللەت مەكتەپلىرى قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، مىللىي تىلدا دەرس ئۆتىدىغان مەكتەپلەر تەبىئىي پەنگە ئائىت بىرقىسىم دەرسلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈش ياكى ئانا تىلدىن باشقا بارلىق دەرسلەرنى

① 葛丰交：《新中国成立以来新疆少数民族中小学双语教育发展述略》，《新疆文史》2012年总第45期，第83页。

② يۇقىرىقى ئەسەر، 85 - بەت.

③ يۇقىرىقى ئەسەر، 84 - بەت.

خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈش، ئەڭ ئاخىرىدا بارلىق دەرسلەرنى خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈپ، ئانا تىل دەرسىنى قوشۇپ ئۆتۈش ئەندىزىسىگە يۈزلىنىش، شۇ ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەندە «ئانا تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولۇش» نىشانىغا يەتكۈزۈلۈپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۆگىنىش، خىزمەت ۋە تۇرمۇش ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىشنى تەلەپ قىلدى. قوش تىلدا ئوقۇتۇش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز زور بېشى، قوش تىللىق ئوقۇتۇش تەجرىبىسىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مائارىپ سىياسىتى جەھەتتە قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى يولغا قويۇشنى بېكىتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. مۇشۇ ئاساستا قوش تىلدا ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىلدى ۋە يولغا قويۇلدى. ھۆججەتتە ھەرقايسى جايلار «رايونلار بويىچە پىلانلاش، تۈرلەر بويىچە يېتەكچىلىك قىلىش، بۆلۈپ يولغا قويۇش» پىرىنسىپىغا ئاساسەن، تەرەققىيات پىلانى تۈزۈش، رەھبەرلىك خىزمىتىنى كۈچەيتىش، كاپالەت مېخانىزىمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇ باسقۇچتىكى قوش تىللىق مائارىپ تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىش مۇنداق ئىككى تەرەپتە ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، قوش تىللىق سىنىپلارغا دەرس ئۆتىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش كۈچەيتىلدى. لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار قوش تىلنىڭ بولۇشى قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئۈنۈملۈك بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە كاپالىتى. ئاپتونوم رايونىمىز دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا «تەربىيەلەش، يېتىشتۈرۈشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىش» ۋە «كۆپ خىل يوللارنى تەڭ ئېچىش» فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇپ، تەرتىپلىك باشقۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلار قوش تىلنى قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش تۈرلىرىنى ئىلگىرى- كېيىن تۇرغۇزۇپ، قوش تىللىق ئوقۇتقۇچىلار قۇرۇلۇشىنى كۈنسېرى زورايىتى. ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەت يەسلى بالىلىرىغا قوش تىللىق تەربىيە يولغا قويۇلدى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا قوش تىللىق ئوقۇتۇش يەسلى مائارىپى باسقۇچىدىن باشلىنىدىغان بولدى. ئاپتونوم رايونىمىز «تىل ئۆگىنىشنى بالىلاردىن باشلاپ چىڭ تۇتۇش» دېگەن يېتەكچى ئىدىيەنى ھەقىقىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، زور كۈچ سەرپ قىلىپ قوش تىللىق يەسلى مائارىپىنى مەبلەغ، ئەسلىھە، ئوقۇتقۇچى قاتارلىق تەرەپلەردىن كۈچەيتىشكە 30 مىليارد يۈەن مەبلەغ سالدى.

3. قوش تىللىق مائارىپنى يولغا قويۇش جەريانىدا كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر

بىرىنچى، قوش تىللىق مائارىپ خىزمىتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مۇجەل، نىشان ئايدىڭ ئەمەس. «شۇ ئۇ ئاز سانلىق قوش تىللىق مائارىپنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى قارارى» دا ئېنىق قىلىپ: «قوش تىللىق مائارىپنىڭ نىشانى «ئانا تىل ۋە خەنزۇ تىلىغا پىششىق» ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لېكىن، يۇقىرىقى «قارار» ياكى «شۇ ئۇ ئاز سانلىق ئوتتۇرا، ئۇزاق مۇددەتلىك مائارىپ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتىنىڭ پىلان پروگراممىسى» (2010~2020) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھۆججەتتە بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئېنىق قوشۇمچە ئىزاھات بېرىلمىگەن. شۇڭا، «ئانا تىل ۋە خەنزۇ تىلىغا پىششىق» بولۇش دېگەننى زادى قانداق چۈشىنىمىز؟ ھەرقايسى ئوقۇتۇش بۆلەكلىرى ۋە ئوقۇتۇش ھالقىلىرىدا قوش تىلدا زادى قانداق نىشانغا يېتىمىز؟ تاللىغان ئوقۇتۇش ۋاسىتىلىرىمىز ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنمۇ؟ دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەر يەنىلا مۇجەل بولۇپ داۋاملىق تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتمەكتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدىكى تەتقىقات ئۈزلۈكسىز كۈچىيىپ كىشىنى خۇشال قىلىدىغان نەتىجىلەر قولغا كەلدى. مەسىلەن، دوكتور ئەلى ئىمىننىڭ «خوتەن رايونىدىكى ئوتتۇرا- باشلانغۇچ مەكتەپ قوش تىللىق مائارىپىغا تەسىر قىلىدىغان ۋە تىزگىنلەيدىغان تىل مەدەنىيىتى ئېكولوگىيە ئامىللىرى ۋە شارائىتلىرى ھەققىدە ئانالىز»^①، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى مائارىپ

① 艾力·伊明:《影响和制约和田地区中小学双语教育的语言文化生态环境因素和条件分析》,载《新疆教育学院学报》,2010年第4期,第11页.

ئىنستىتۇتنىڭ دوكتورانتى چېن شۆجىن ۋە پىروفېسسور، دوكتور پىتەكچى تېڭ شىڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدىكى قوش تىللىق مائارىپنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە تەدبىرلەر ئۈستىدە تەتقىقات»^①، جۇڭگو دېموكراتىيەنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىتتىپاقى شىنجاڭ شۆبىسى مائارىپ كومىتېتىنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭدا قوش تىللىق مائارىپنى ئەڭ ياخشى دەرىجىدە يولغا قويۇشنىڭ تەدبىرلىرى ۋە پىكىر»^② ۋە پىروفېسسور لى رۇيجۇڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ قوش تىللىق مائارىپىنىڭ دائىرىسى»^③ قاتارلىق تەتقىقاتلاردا شىنجاڭدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا قوش تىللىق مائارىپنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئەھۋالى، قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ۋە دۇچ كېلىۋاتقان ئەمەلىي قىيىنچىلىق ۋە مەۋجۇت مەسىلىلەر، بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى ۋە تەكلىپلەر بېرىلگەن. بىز بۇ تەتقىقاتلاردىكى ئەمەلىي تەكشۈرۈش بايانلىرىدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى، قوش تىللىق مائارىپ خىزمىتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئايرىم رەھبەرلەر ۋە مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مۇجەمل، نىشان ئايدىڭ ئەمەس. قوش تىللىق مائارىپ زادى خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلىدىغان مائارىپمۇ ياكى مىللىي تىل ۋە خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇشنى تەڭ نىسبەتتە ئېلىپ بارىدىغان مائارىپمۇ؟ بۇ چۈشەنچىمۇ ئېنىق ئەمەس، ھەتتا بەزىلەر: «قوش تىللىق مائارىپ - خەنزۇ تىلى مائارىپى، ئىمكانقەدەر بالىلارنى خەنزۇ مەكتەپلەرگە بېرىش ياكى مىللىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارغا خەنزۇ تىلىنى ياخشى ئۆگىتىشلا قوش تىللىق مائارىپنىڭ ۋەزىپىسى» دەپ قاراپ، ئانا تىل مائارىپىغا، بىلىم - ساپا ھازىرلاشقا ۋە مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەربىيەسىگە سەل قاراۋاتىدۇ. يۇقىرىقىدەك ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مېنىڭچە مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك سەۋەب بار:

(1) ئاپتونوم رايونىمىز مائارىپىنىڭ كادىرلار قوشۇنىدىكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال بىلىمى كەمچىل، كەسىپى ساپاسى تۆۋەن. چۈنكى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى مۇقىملىقنى نەزەردە تۇتۇپ، «مەكتەپنى سىياسىيونلار باشقۇرۇش» دېگەندەك بىر تەرەپلىمە يېتەكچى ئىدىيەنىڭ تەسىرىدە مائارىپ تارماقلىرى ۋە مەكتەپلەرگە رەھبەر تەيىنلەشتە، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئارخىپىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ، كەسىپى بىلىم ئىقتىدارىغا سەل قارالدى؛ (2) قوش تىللىقلىشىش ھادىسىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەنى قوش تىللىقلىشىش، قوش تىللىق مائارىپ ۋە قوش تىلدا ئوقۇتۇش قاتارلىق ئۇقۇملارنى چۈشەنمەسلىك، خاتا چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئاڭقىرالماسلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، قوش تىللىقلىشىش ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان تىل، مەدەنىيەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىسى بولۇپ، گەرچە نۇرغۇنلىغان تىلشۇناسلار، جەمئىيەتشۇناسلار، مائارىپچىلار ۋە پىسخولوگلار تەتقىقات خەرىيىدە قوش تىللىقلىشىشقا ئېنىقلىما بېرىشكە تىرىشقان بولسىمۇ، تا بۈگۈنگە قەدەر ئاۋامنىڭ ئېتىراپىغا ئېرىشكەن بىرەر ئېنىقلىما ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. شۇڭلاشقا، بۇ ساھەنى چۈشىنىش، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەش ھەم بۇ قانۇنىيەتلەرنى دۆلەت ئەھۋالىغا ۋە رايون ئەھۋالىغا تەدبىقلاش ئۈنچە ئاسان ئىش ئەمەس، ئەلۋەتتە؛ (3) ئېلىمىز زىيالىيلىرىنىڭ قوش تىللىق مائارىپنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ھەقىقىي ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلغىنىغا تېخى ئۇزۇن بولمىغاچقا، قوش تىللىقلىشىشنىڭ تىل جەھەتتىكى دۆلەت ئەھۋالى ئايدىڭ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلىتىمىزدە قوش تىللىق مائارىپ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى، شۇنداقلا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بولۇۋاتقان يېڭى دەۋردە قوش تىللىق مائارىپ دۇچ كېلىۋاتقان يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەر ئىلىم ساھەسى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە ھەل قىلىشىنى كۈتمەكتە.

ئىككىنچى، قوش تىللىق مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىشتە سۈرئەت زىيادە تېز بولۇپ كەتتى.

① 陈学金，滕星：《新疆喀什，和田地区双语教育的实地考察与对策研究》，载《新疆教育学院学报》，2012年第1期，第11页。

② 中国民主同盟新疆区委教育委员会：《新疆南疆地区如何更好地推进双语教育的对策与建议》，载《新疆教育学院学报》2010年第4期，第23页。

③ 李瑞忠：《新疆双语教育的界定》，载《新疆教育学院雪豹》，2010年第4期，第5页。

قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدىكى تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئايرىم ئورۇنلارنىڭ قوش تىللىق مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىش خىزمىتىنىڭ قانۇنىيىتى، ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى، جاپالىقلىقىغا بولغان تونۇشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئالدىنقى سانلىق قىلىش، قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈش، خىزمەتتە سىياسىي نەتىجە قوغلىنىش (بولۇپمۇ مەسئۇل رەھبەرنىڭ ئاڭ-ئىدىيەسى جەھەتتە) تەك ناچار خاھىشلار تۈپەيلىدىن، ئوقۇتۇش ئەندىزىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، يەنى مائارىپنى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىغا ئايلاندۇرۇۋالدىغان، ئوقۇتۇش باشقۇرۇشى قانۇنىيەتسىز، لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولۇش، رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە لايىقەتلىك ئوقۇتۇش ماتېرىيالى بولماسلىقتەك مەسىلىلەر كۆرۈلمەكتە.

2010 - يىلى 9 - ئايدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «شۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر يەسلى ۋە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر قوش تىللىق مائارىپىنىڭ (2010 - 2020) تەرەققىيات پىلانى پروگراممىسى» دا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىككى يىللىق يەسلى تەييارلىق مائارىپىنى 2012 - يىلىغىچە ئومۇملاشتۇرۇش، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر قوش تىللىق مائارىپىنى 2015 - يىلىغىچە ئاساسەن ئومۇملاشتۇرۇش، 2020 - يىلىغا باغاند، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر قوش تىللىق مائارىپىنىڭ قاپلىنىش نىسبىتىنى %90 تىن ئاشۇرۇش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. لېكىن، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردىن مەلۇمكى، 2009 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا قوش تىللىق مائارىپ دائىرىسىدىكى يەسلى تەييارلىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ (كەسپىي تولۇق ئوتتۇرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئوقۇغۇچىلىرى جەمئىي 750 مىڭ 100 نەپەر، 2010 - يىلى 6 - ئايدا بۇ سان 994 مىڭ 300 نەپەرگە يەتتى. 2011 - يىلى 7 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدا قوش تىلدا تەربىيەلىنىۋاتقان يەسلى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان مىللىي ئوقۇغۇچىلار قوشۇلۇپ، جەمئىي 1 مىليون 198 مىڭ 700 نەپەرگە يەتتى. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يەسلى ۋە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئومۇمى سانىنىڭ %48 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ سان «پىلان پروگراممىسى» دىكى 1 مىليون 64 مىڭغا يەتكۈزۈش دەيدىغان نىشانغا يېتىپلا قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭدىن 130 مىڭ ئوقۇغۇچى ئاشقان. ئەگەر «پىلان پروگراممىسى» نى ئىلمىي، مۇۋاپىق دەپ قارىساق، ھازىرقى ئەمەلىيەت «پىلان پروگراممىسى» نىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى، يولغا قويۇلۇش باسقۇچىدا مەسىلە كۆرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇنداق «ھالقىما تەرەققىيات» ھەرقايسى رايونلار مائارىپىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنمۇ؟ قوش تىللىق مائارىپنىڭ سۈپىتى زادى قانداق بولۇۋاتىدۇ؟^①

پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىسىدىن شەكىللەنگەن، باشلانغۇچتىن ئالىي مائارىپقىچە مىللىي تىل - يېزىقتا ئوقۇتىدىغان ئەنئەنىۋى مائارىپ تۈزۈلمىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مائارىپ جەھەتتىكى روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئەپسۇس، رەھىمسىز رىقابەت دەۋرىدە، 21 - ئەسىرنى مىللىي تىل - يېزىقىمىزنى رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەر (تىل - ئەدەبىياتتىن باشقا كەسىپلەر) دىن تەدرىجىي چېكىندۈرۈش بىلەن كۈتۈۋالدۇق. بۇ خىل ئىسلاھاتقا ئەگىشىپ، رايونىمىز مائارىپ ساھەسىدىكى زور بىر تۈركۈم، مول ئوقۇتۇش تەجرىبىسىگە ئىگە ئوقۇتقۇچىلار خەنزۇ تىلى ئۆتكىلىدىن ئۆتەلمەسلىك سەۋەبىدىن ئوقۇتۇش سېپىدىن ئايرىلدى ياكى مۇنبەردىن يىراقلاشتۇرۇلدى. گەرچە، يېڭى قابىل كۈچلەر تەدرىجىي تولۇقلىنىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئوقۇتۇش مول تەجرىبە تەلەپ قىلىدىغان جەريان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە ئوقۇتۇش تەتقىقاتى قاتارلىق تەرەپلەردە قىيىنچىلىق يەنىلا ئېغىر بولماقتا.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مەخسۇس تىل ئوقۇتۇشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىنمۇ شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، تىل مەسىلىسى مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىگە، دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەر دۆلەتنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، دۆلەت تىلى ۋە ھۆكۈمەت تىلىنى تاللاش ۋە كېڭەيتىش خىزمىتىگە دۇچ كېلىدۇ. دۆلەت تىلىنىڭ ئابروي - ئىناۋىتىنى تىكلەش، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېتىراپىغا ئېرىشتۈرۈش ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا ئاندىن ئىشقا

① 陈学金、滕星：《新疆喀什，和田地区双语教育的实地考察与对策研究》，《新疆教育学院学报》2012年第1期，第11页。

ئاشىدۇ، شۇڭلاشقا ھەرقانداق بىر دۆلەت تىلىنى كېڭەيتىش جەريانىدا ھەرگىزمۇ ئالدىراقسانلىق قىلىشقا، بولۇپمۇ مەمۇرىي بۇيرۇق بىلەن كېڭەيتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، نەتىجە دەل كۈتكىنىمىزنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ ①. دېمەك، دۆلەت ئەھۋالىنى، مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى توغرا تونۇش، قوش تىللىق مائارىپنىڭ ساغلام تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولۇپ، بۇ جەھەتتە يەنىلا سوتسىيالىزىمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى نەزەرىيەسىنى ياخشى ئىگىلىشىمىزگە، بۇ باسقۇچتىكى دۆلەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا، بۇ باسقۇچتىكى ئاساسىي زىددىيەتنى توغرا تونۇپ، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىدە ۋە ئاساسىي قانۇن، ئاپتونومىيە قانۇنىدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

ئۈچىنچى، قوش تىللىق مائارىپنى يولغا قويۇش ۋە كېڭەيتىشتە ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تاللاشتا كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر.

قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش ئەندىزىسى - قوش تىللىق مائارىپنىڭ سىياسىي قانۇن - تۈزۈمى بولۇپ، ئۇ قوش تىللىق مائارىپنىڭ مەقسىتى، تىل قارىشى ۋە تىل قىممەت قارىشى يۈزلىنىشى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئۈنۈپرسال ئىپادىسىدۇر. مۇۋاپىق، قاراتمىلىققا ئىگە، مەشغۇلاتچانلىقى يۇقىرى بولغان قوش تىل مائارىپى ئەندىزىسى - ئېلىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يولغا قويۇلۇشىنىڭ ھالقىسىدۇر. ئۇ بىر تەرەپتىن ئېلىمىز مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپىنى ئىپادىلەپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى ۋە تەرەققىيات ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئېلىمىزنىڭ ئورتاق تىلىنى كېڭەيتىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، دۆلەتنى، سوتسىيالىزم يولىنى، مەدەنىيەتنى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىش ئاساسىنى تىكلەيدۇ.

نۆۋەتتە، ھەر بىر دۆلەتنىڭ، بىر دۆلەتتىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت- شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، قوش تىللىق مائارىپنىمۇ بىرلىككە كەلگەن ئوقۇتۇش ئەندىزىسى مەۋجۇت ئەمەس. دۆلىتىمىز ئالىملىرى: «جۇڭگونىڭ قوش تىللىق مائارىپ سىياسىتىنى يولغا قويۇشتا، ھەرگىزمۇ ھەممىنى بىر تايىقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن مائارىپ تۈزۈلمىسى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشى كېرەك، بۇ خىل پەرق ئوخشىمىغان تەرەققىيات سەۋىيەسىدە، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت، بولۇپمۇ تۈرلىرى مول ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلى مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. گەرچە، مەركەزدىكى مائارىپ تەدبىرچىلىرى خەنزۇ ئاھالىلىرى ئارىسىدا تىل مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقىنىڭ ئۈزۈنغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىدىن ساقلىنالمىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنسىمۇ، لېكىن «مىللەتلەر مەسىلىسى» نى ھەل قىلىشنىڭ ئىناققىي نىشانى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ «سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك» نى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىكەنلىكىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايتتى. بۇ جۇڭگو جەمئىيىتىدە قوش تىللىق تۈزۈم ۋە قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئورنى ۋە رولىنى مۇلاھىزە قىلىشنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ قالىدۇ» ② دەپ قارايدۇ.

قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش ئەندىزىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتتىن ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كۆرۈۋالغىمىز. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق تىلشۇناسى گۈي شېچۈن ئەپەندى ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تۆۋەندىكى تۆت تۈرگە يىغىنچاقلىغان: (1) مەھەللە ئەندىزىسى؛ (2) مۇستەملىكە ئەندىزىسى؛ (3) كۆپ مىللەتلىك رايون ياكى دۆلەت ئەندىزىسى؛ (4) مەكتەپ ئەندىزىسى. ۋاڭ بىنخۇا ئەپەندى «قوش تىللىق مائارىپ ۋە قوش تىلدا ئوقۇتۇش» ناملىق ئەسىرىدە تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئەندىزىنى ئوتتۇرىغا قويغان: (1) چۆكتۈرۈش ئەندىزىسى - بۇ خىل ئەندىزىدە مەكتەپ مائارىپى ئانا تىلدا ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي ئىككىنچى بىر تىلدا ئېلىپ بېرىلىدۇ؛ (2) ۋارىسلىق قىلىش ئەندىزىسى - بۇ خىل ئەندىزىدە بالىلار مەكتەپكە كىرىشى بىلەن تەڭ ئانا تىلدا ئوقۇتۇلۇپ، بىرقىسىم دەرىسلەر تەدرىجىي

① (美) 白杰瑞:《文化·教育与发展》, 2011年10月第1版, 第85页.

② يۇقىرىقى ئەسەر، 106-بەت.

ئىككىنچى بىر تىلدا ئۆتۈلدى، يەنە بىرقىسىم دەرسلەر ئانا تىلدا ئۆتۈلۈپتۇ؛ (3) ئۆتۈش ئەندىزىسى - بۇ خىل ئەندىزىدە بالىلار مەكتەپكە كىرگەن دەسلەپكى باسقۇچتا دەرسلەر قىسمەن ياكى پۈتۈنلەي ئانا تىلدا ئۆتۈلۈپ، تەدرىجىي ئىككىنچى بىر تىلدا ئوقۇتۇشقا كۆچىدۇ. يەن شۇجوك ئەپەندى ئېلىمىزنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلىرىدىكى قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تۆۋەندىكى ئالتە تۈرگە يىغىنچاقلىغان: (1) يەنىيەن ئەندىزىسى؛ (2) ئىچكى موڭغۇل ئەندىزىسى؛ (3) شىنجاڭ ئەندىزىسى؛ (4) شىزاڭ ئەندىزىسى؛ (5) شىنەن ئەندىزىسى؛ (6) ئاقارتىش ئەندىزىسى.

نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدا مائارىپ نازارىتى ئاساسى مائارىپ باشقارمىسى تارقاتقان «مەجبۇرىيەت مائارىپى باسقۇچىدا قوش تىللىق مائارىپ دەرسىنى تەسىس قىلىش لايىھەسى، توغرىسىدىكى ئوقۇتۇش» (ش ج م [2011] 7 - نومۇرلۇق) ناملىق ھۆججەتتە: «شىنجاڭنىڭ قوش تىللىق مائارىپىدا تۆۋەندىكىدەك ئىككى تۈرلۈك ئوقۇتۇش ئەندىزىسى يولغا قويۇلدى، بىرىنچى ئەندىزە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇشىدا خەنزۇ تىلى، ماتېماتىكا، ئىلىم-پەن، ئۇچۇر تېخنىكىسى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇشىدا خەنزۇ تىلى، چەت ئەل تىلى، ماتېماتىكا، قىزىكا، خىمىيە، بىيولوگىيە، ئۇچۇر تېخنىكىسى قاتارلىق بىرقىسىم دەرسلەر خەنزۇ تىلىدا، قالغان دەرسلەر ئانا تىلدا ئۆتۈلدى؛ ئىككىنچى ئەندىزە بارلىق دەرسلەر خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلۈپ، ئانا تىلدا تىل-ئەدەبىيات دەرسى تەسىس قىلىندۇ. ئوقۇتقۇچى شارائىتى يار بەرمىگەن مەكتەپلەر تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت دەرسىمۇ ئانا تىلدا ئۆتسە بولىدۇ. مەكتەپلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ مۇۋاپىق ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تاللاپ، ناھىيە دەرىجىلىك مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، يولغا قويۇشى كېرەك. ھەرقايسى جايلاردىكى مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرى مەكتەپلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تاللاش خىزمىتىنى چوقۇم ياخشى ئىشلىشى لازىم» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلدىغان دەرسلەرنى ئوقۇتقۇچى ئىمكانقەدەر خەنزۇ تىلىدا سۆزلىگەندىن باشقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشىنىشى قىيىن بولغان ئايرىم نۇقتىلارنى ئانا تىلىدا چۈشەندۈرۈش بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ھۆججەتنىڭ روھىدىن مەلۇمكى، ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى تاللاش ھوقۇقى يۇقىرىدا ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى قوش تىللىق مائارىپ خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىدا بولسا، تۆۋەندە ھەرقايسى مەكتەپلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك مائارىپ مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىلگەن. «پىلان پروگراممىسى» نىڭ قوش تىللىق مائارىپ دېگەن 4-بەددا «ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-يېزىقىدا ئوقۇتۇش قوش تىل مائارىپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ تىل-يېزىقىدا مائارىپتىن بەھرىلەنىش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە كاپالەتلىك قىلىش، قوش تىللىق مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئانا تىلىدا ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، دەرس سائىتى ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ قوش تىللىق مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا، ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى مۇناسىپ دەرىجىدە ساقلاپ قېلىپ، ئائىلە باشلىقلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەركىن تاللىشىغا ماسلىشىش، ھەتتا خەنزۇچە مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىمۇ ئانا تىل-يېزىقىنى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، خەنزۇچە مەكتەپلەردىمۇ ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ئانا تىل دەرسىنى تەسىس قىلىش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدا يولغا قويۇلۇۋاتقان قوش تىللىق مائارىپ ئوقۇتۇش ئەندىزىسى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھۆججەتلەرنىڭ روھىغا ۋە رايون ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنمۇ؟ بۇ ھەقتىكى مەخسۇس تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئايرىم مەكتەپلەر يولغا قويغان ئوقۇتۇش ئەندىزىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، مائارىپ ئىدارىسى مەكتەپلەرگە قارىغۇلارچە ئەندىزە تاللاپ بېرىدىغان، ئىككىنچى خىل ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى يولغا قويۇشقا ئومۇميۈزلۈك ئالدىرايدىغان، بۇ ئەندىزىنى يولغا قويۇشقا شارائىتىمىز تېخى يار بەرمەيدۇ دەپ قارىغان مەكتەپ مۇدىرلىرىنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلايدىغان، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» شامىلىنىڭ چىققانلىقىنى كۆرۈۋالغىمىز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئاپتونوم رايونىمىز قوش تىللىق مائارىپىدا لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچى كەمچىل،

ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش خىزمىتىنىڭ ئۈنۈمى تۆۋەن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يۈكى ئېغىر، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى مۇقىم ئەمەس، دەرسلىك رايون ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلمەيدىغان، شۇ سەۋەبتىن ئوقۇغۇچىلار دەرسنى چۈشىنەلمەيدىغان ۋە ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشتىن تەدرىجىي بىزار بولۇپ مەكتەپتىن قاچىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلمەكتە.

4. خۇلاسە

ئاپتونوم رايونىمىز قوش تىللىق مائارىپنى ساغلام تەرەققىيات يولىغا سېلىش ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈرلۈك مەسىلىلەرنى ئىلمىي ھەل قىلىش بىلەن بىللە، تۆۋەندىكى ئىككى تۈرلۈك خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلىشى كېرەك:

بىرىنچى، قوش تىللىق مائارىپنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى ۋە مەقسىتىگە بولغان تونۇشنى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك.

بۇ يېتەكچى ئىدىيەنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە، سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ماركسىزىملىق مەيدان يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ، ماركسىزىملىق مىللەتلەر باراۋەرلىكى پىرىنسىپى، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مىللەتلەر تىل - يېزىقى توغرىسىدىكى سىياسەت ۋە قانۇن - نىزاملرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ يولغا قويۇشىمىز، تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئىلمىي يەكۈنلەپ، يېتەكچى ئىدىيەدە «سولچىل»لىققا قارشى تۇرۇپ، قوش تىللىق مائارىپنىڭ ساغلام تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەت ئىناقلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

ئىككىنچى، قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى سەرخىللاشتۇرۇش كېرەك.

ئوقۇتۇش ئەندىزىسى ئېلىمىز قوش تىللىق مائارىپنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يولغا قويۇلۇشىنىڭ مۇھىم ھالقىسى، ئۇ بىر تەرەپتىن ئېلىمىز مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپىنى ئىپادىلەپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى ۋە تەرەققىيات ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئېلىمىزنىڭ ئورتاق تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنى قويۇقلاشتۇرىدۇ، دۆلەتنى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىش ئاساسىنى تىكلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىككى خىل ئوقۇتۇش ئەندىزىسى زادى ئىلمىي، مۇۋاپىق ۋە قانۇنلۇقمۇ - يوق؟ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئەڭ ئاۋۋال قوش تىللىق مائارىپنى يولغا قويغان، ھەر خىل ئەندىزىلەرنى سىناق قىلغان رايون تۇرۇپ، ھازىر نېمە سەۋەبتىن يەنە ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى قوش تىلدا ئوقۇتۇش ئەندىزىسىگە قايتتى؟ دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەرنى چۆرىدەپ، ئەمەلىي ئەھۋالغا، كەلگۈسىگە، مىللەتلەر باراۋەرلىكىگە تەڭ ئېتىبار بېرىلگەن ئىلمىي مائارىپ باشقۇرۇش تىپىدىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپىنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈن توغرا يېتەكچى ئىدىيە ۋە توغرا نەزەرىيە ئاساسى ھازىرلاش كېرەك.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ مالىيە - ئىقتىساد ئۈنۈمى ئىستاتىستىكا بۆلۈمى - لېنىنىزىم بۆلۈمى - جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە قوغداش توغرىسىدا

رىشات ھەسەن

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا ئاساسلىنىۋاتقان قانۇن-تۈزۈملەر، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر بايان قىلىنىشى بىلەن بىللە، ئۇنى قانۇن بويىچە قوغداشتا زۆرۈر بولغان تەدبىرلەر مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر تېبابىتى؛ تېبابەت ئەسەرلىرى؛ ئەسەر ھوقۇقى

ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىكى 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تۈرلۈك ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە مېنىرال بايلىقلار 2000 خىلدىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە قوللىنىلىۋاتقان ماتېرىياللار 1000 خىلدىن ئاشىدىكەن. يۇقىرىقىدەك ئۇزاق تارىخقا ئىگە تېبابەتچىلىك تارىخىمىز ۋە ئەۋزەل بولغان جۇغراپىيەلىك شارائىتىمىز ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان كىلاسسىك ئەسەرلەر ئىچىدە تېبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ بىر قەدەر زور سانلىقىنى ئىگىلىشىگە، شۇنداقلا خېلى زور بىرقىسىم كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ بۇ تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا قەلەم تەۋرىتىشىگە تۈرتكە بولغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى رىقابىتىدە، ئاتا-بوۋىلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ بىباھا ئەڭگۈشتەرلەر ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئوقۇل ھالدا خەلقىمىزنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى ساغلاملىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى بىلەنلا نامايەن قىلىپ قالماي، يەنە تېبابەتكە ئائىت مىللىي ئىگىلىكىمىزنى يۈكسەلدۈرۈش، بىزنى بۇ ھەقتىكى مەدەنىيىتىمىزدىن پەخىرلەندۈرۈش قاتارلىق تەرەپلەردىنمۇ نامايەن قىلىپ كەلمەكتە. لېكىن، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ دەۋرىمىزدىكى ساغلام تەرەققىياتى يەنە يېڭىدىن-يېڭى مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە قوغداش جەريانىدا كۆرۈلۈۋاتقان قانۇنىي مەسىلىلەر دەل بۇنىڭ جۈملىسىدندۇر. چۈنكى، مىللىي تېبابەت بۈگۈنكى كۈندە بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە بىر قەدەر يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش، ئىنسانىيەت ساغلاملىقىغا تۆھپە قوشۇش جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرى بىلەن كارخانىچىلارنىڭ بازار ئېچىشىدىكى ئالدىن تاللىشى بولۇپ قالدى. بۇ خىل رېئاللىق تەبىئىي ھالدا مىللىي تېبابىتىمىزنىڭ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن قانۇنىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ مەسىلىلەر ئىچىدە ئەسەر ھوقۇقىغا چېتىلىدىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس، ئەلۋەتتە. مەن مەزكۇر ماقالىدە ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا ئاساسلىنىۋاتقان قانۇن-تۈزۈملەر ۋە بۇ ھەقتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى بايان قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنى قانۇن بويىچە قوغداشتا زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى مۇھاكىمە قىلىمەن.

1. دۆلىتىمىزدە ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا ئاساسلىنىۋاتقان قانۇن-تۈزۈملەر

دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرى جۇڭىي تېبابىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر تېبابىتىنى قانۇن-تۈزۈم نۇقتىسىدىن قوغداشتا ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ھوقۇق دائىرىسى ئىچىدە ئايرىم-ئايرىم ۋە ماس قەدەم بىلەن نۇرغۇنلىغان قانۇن-قائىدە ۋە نىزاملارنى تۈزۈپ يولغا قويدى. بۇ قانۇن-قائىدە، نىزاملار ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتىمۇ قانۇنىي ئاساس بولۇپ

كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئاساسىي قانۇن. «ئاساسىي قانۇن» دا بۇ ھەقتە ئومۇمىي پىرىنسىپ خاراكتېرلىك بەلگىلىمە بار. دۆلەت قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە گەرچە ئاساسىي قانۇننىڭ ئايرىم ماددىلىرىغا نۇرغۇن قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، دۆلەت زامانىۋى تېبابەت بىلەن ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ تەرەققىياتىنى قوللايدۇ، دېگەن بۇ ماددىدا ئۆزگىرىش بولمىدى. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، دۆلىتىمىز ئەنئەنىۋى تېبابىتىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانغان ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ قوغدىلىشى ۋە تەرەققىياتى ئاساسىي قانۇن تەرىپىدىن كاپالەتكە ئىگە.

(2) ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى. دۆلىتىمىزنىڭ ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى ۋە ئاپتونوم رايون چىقارغان ئالاقىدار يەرلىك قانۇن-نەزاملاردا بۇ ھەقتە ئابستىراكت بەلگىلىمىلەر بار. يەنى ئەسەر ھوقۇقى قانۇنىنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىدا ئاپتورلارنىڭ جەمئىيەتكە پايدىلىق بولغان ھەرخىل مەزمۇندىكى ئەسەرلىرى مەزكۇر قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدىغانلىقى بەلگىلىنىش بىلەن بىللە، 3-ماددىسىدا قوغدىلىدىغان ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى بايان قىلىنغان. لېكىن، تېبابەت ياكى ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ قوغدىلىشى توغرىلىق كونكرېت مەزمۇن يوق. پەقەت مەزكۇر ماددىنىڭ 7-تارمىقىدا قانۇن، مەمۇرىي قانۇن-تۈزۈملەردە كۆرسىتىلگەن باشقا ئەسەرلەرمۇ ئەسەر ھوقۇقىنىڭ قوغداش دائىرىسىگە كىرىدۇ، دېگەن ئابستىراكت مەزمۇن بار. مەزكۇر قانۇنغا ئاساسەن ئاپتونوم رايون چىقارغان نەزاملارمۇ بۇ ھەقتىكى مەزمۇن ئانچە بەك پەرقلىنمەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پىرىنسىپ جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابەت ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلىرى ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى ۋە ئاپتونوم رايون چىقارغان بۇ ھەقتىكى يەرلىك قانۇن-نەزاملار تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ.

(3) غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى. دۆلىتىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى ۋە ئاپتونوم رايون چىقارغان بۇ ھەقتىكى ئالاقىدار يەرلىك قانۇن-نەزاملاردا بىرقەدەر كونكرېت بولغان بەلگىلىمىلەر بار. دۆلىتىمىزدە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» نىڭ 2-ماددىسىدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىسىگە ئېنىقلىما بېرىلگەن. يەنى مەزكۇر قانۇندا كۆزدە تۇتۇلغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى - دۆلىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان دەۋردىن-دەۋرگە ۋارىسلىق قىلىنىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ تەركىبى قىسمى بولۇپ، ئۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەرخىل ئىپادىلىنىش شەكلى، شۇنداقلا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك بۇيۇم ۋە سورۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. مەزكۇر قانۇننىڭ 2-ماددىسىنىڭ 3-تارمىقىدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلەر ھەققىدە تېخىمۇ كونكرېت ئېنىقلىما بېرىپ، ئەنئەنىۋى ھۈنەر-سەنئەت، تېبابەت دورىلىرى، تەقۋىمچىلىك قاتارلىق تۈرلەرمۇ «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» نىڭ قوغداش دائىرىسىگە كىرىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. مەزكۇر قانۇنغا ئاساسەن ئاپتونوم رايونىمىز چىقارغان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش نەزامى» نىڭ 3-ماددىسىنىڭ 6-تارمىقىدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئائىت قولىيازىلار ۋە بۇ ھەقتىكى تۈرلۈك ماتېرىياللارنىڭمۇ مەزكۇر قانۇننىڭ قوغداش دائىرىسىگە كىرىدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەنگەن. يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون تۈزۈپ ئېلان قىلغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا ئائىت قانۇن-نەزاملار ئەنئەنىۋى تېبابەت ئەسەرلىرىمىزنى قوغداشتا ناھايىتى ياخشى بولغان قانۇنى ئاساس ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشقا ساقلانغان مەسىلىلەر

(1) ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا ئاساسلىنىدىغان قانۇن تەۋەلىكى تېخى ھازىرغىچە ئېنىق ئايرىلمىدى. ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنى زادى «ئەسەر

ھوقۇقى قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەكمۇ ياكى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلە ھازىرغىچە دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن شۇناسلىق ساھەسىدە تالاش-تارتىش پەيدا قىلىۋاتقان قىزىق نۇقتا ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە يۇقىرىقى ئىككى خىل كۆز قاراشنى ياقىلىغۇچى ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ يوللۇق دەلىللىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنى «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەك، دېگەن كۆز قاراشنى ياقىلىغۇچى ئالىملار: «تېبابەت ئەسەرلىرى ئالدى بىلەن ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەسەر ھوقۇقى قانۇنىنىڭ قوغداش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. رېتسېپلارنى، داۋالاش ئۇسۇللىرىنى توپلىغۇچى، بايقىغۇچى تېبۇپلار مەيلى تارىختا نامى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ياكى نامى قالدۇرۇلغان بولسۇن، ئۇلار تەۋە بولغان دۆلەت، ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ياكى ئىجتىمائىي توپ (مىللەت) ئۇلارنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى ۋەكالىتەن يۈرگۈزۈشى كېرەك» دېگەن كۆز قاراشتا چىڭ تۇرسا، ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەك، دېگەن كۆز قاراشنى ياقىلىغۇچى ئالىملار: «تېبابەت ئەسەرلىرى نۇقۇل ئەسەر بولۇپلا قالماي، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىر دۆلەت ياكى بىر مىللەت خەلقىنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلىك، تېخىمۇ روشەندۇر. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ھازىرقى ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى كۆزدە تۇتقان ئەسەرلەردىن ۋە مەزكۇر قانۇن گەۋدىلەندۈرگەن مەقسەت، پىرىنسىپلاردىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تارىختا ئۆتكەن ھەكسىمەلەرنىڭ نۇقۇل بۈگۈنكى كۈندىكى ئەسەر ھوقۇقىنى تەكىتلەش يۈزسىدىنلا ئۇنى ئەسەر ھوقۇقى قانۇنىنىڭ تەڭشەش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش ئاقىلانە پىكىر ئەمەس» دەپ قارىماقتا. بۇنداق تالاش-تارتىشلار تەبىئىيىكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن قالغان تېبابەت ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداش خىزمىتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن نورمال يۈرگۈزۈلۈشىگە بەلگىلىك قېيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

2) ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا ئاساسلىنىدىغان ئالاقىدار قانۇن-تۈزۈملەر تېخى دېگەندەك مۇكەممەللىشىپ كەتمىدى. مەيلى ھازىر تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇۋاتقان «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى» ياكى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى نۆۋەتتىكى كۈنىمىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان مۇرەككەپ دەۋردە ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتىن ئىبارەت بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭكىدىن كۆپ ئارقىدا قالغان بولۇپ، مەزكۇر تېمىنى قانۇن-تۈزۈم نۇقتىسىدىن ھەل قىلىشنىڭ ھەر بىر ھالقىسىدا، يەنى قانۇن تۈزۈشنىڭ تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش، باشقا دۆلەتلەرنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدىن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىش ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، تەكلىپ-لايىھە سۈنۈش، مۇزاكىرىگە قويۇلۇش، سىناق نۇسخىسى تۈزۈلۈش، رەسمىي نۇسخىسى تۈزۈلۈش، كونكرېت ئىجرا قىلىنىش قاتارلىق ھەر بىر باسقۇچلىرىدا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا سۈپەت مەسىلىسى مەۋجۇت. ئىككىنچىدىن، بۇ جەھەتتىكى مەمۇرىي قانۇن كاتېگورىيەسىگە كىرىدىغان قانۇن-تۈزۈملەر كۆپ سانلىق ئىگىلەپ كەتكەن. يەنى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» ۋە ئالاقىدار يەرلىك قانۇن-مىزانلارنى مىسالغا ئالساق، ئۇلار ئاساسلىقى مەمۇرىي قانۇن كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. تەڭشەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش ئوبيېكتى ئاساسلىقى ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەقتىكى مەجبۇرىيىتى ۋە ھەرىكىتى بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋالدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئىلگىدە تۇتقۇچى، ئىگىدارلىق قىلغۇچىنىڭ ھەق-تەلەپ ھوقۇقى ۋە ھەرىكىتىنى تەڭشەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ تۈپ ئالاھىدىلىك دېگەندەك گەۋدىلەنمەيدۇ. دە، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ھېسابلىنغان ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ قانۇن بويىچە قوغدىلىشى سەلبىي تەسىرگە ئۇچرايدۇ. ئۈچىنچىدىن، ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان مۇناسىۋەتلىك قانۇن-تۈزۈملەر ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا كۆرۈلۈۋاتقان ئالاھىدە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەھەتتە ئۆز رولىنى دېگەندەك ياخشى جارى قىلدۇرالمىۋاتىدۇ. يەنى بۇ يەردە

كۆزدە تۇتۇلغان ئالاھىدە مەسىلىلەرنىڭ بىرى، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش دۆلەت ھالقىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرگە نىسبەتەن، ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دۆلەت تەۋەلىك مەسىلىسى بىلەن شۇ مىللەتلەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى بىر پۈتۈن نۇقتىدىن قوغداش مۇناسىۋىتى، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى بىلەن شۇ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئىككىسى بولغان ۋە نوپۇس جەھەتتىن كۆپ دۆلەتكە تارقالغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھوقۇق-مەنپەئەتىنى قوغداش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر قانۇن تۈزۈش جەھەتتىن يېڭىلىق يارىتىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان رېئال مەسىلىلەر ھېسابلىنىدۇ.

3) ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا قانۇن-تۈزۈم ئېڭى دېگەندەك يۇقىرى ئەمەس. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىگە بولغان تونۇشى بىر قەدەر تۆۋەن بولۇپ، بۇ جەھەتتىكى قانۇن-تۈزۈم ئېڭى تەرەققىي قىلغان ئىچكىرى رايونلارنىڭكىدىن خېلى ئارقىدا قالغان. 80-يىللاردىن باشلاپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە تەتقىقات ساھەسىدىكى نۇرغۇن تارماقلارنىڭ بىۋاسىتە قول سېلىپ ئىشلىشى ئارقىسىدا، خەلق ئارىسىدىن گەرچە نۇرغۇن تېبابەتكە ئالاقىدار كىتابلار يىغىۋېلىنغان بولسىمۇ، ئۇنى قوغداش مۇھىتى خەلقئارا ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى قەدىمكى ئەسەرلەرنى قوغداش ئۆلچىمىدىن كۆپ يىراق بولغاچقا، نۇرغۇن كىتابلارنىڭ يۈتۈپ كېتىشى، بۇزۇلۇپ كېتىشى ئەھۋاللىرى ئېغىر، شۇنداقلا يوقاپ كەتسە، بۇزۇلسا مەسئۇلىيەتنى قايسى خىل شەكىلدە، قانداق سۈرۈشتۈرۈش ۋە قانداق جازا قوللىنىش جەھەتتىكى تۈزۈم مېخانىزمى ئاساسلىنىدىغان يازما قانۇن-مىزان نۇقتىسىدىن ۋە ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىش نۇقتىسىدىن يېتەرلىك دەرىجىدە مۇكەممەللەشمىگەن.

4) ئۇيغۇر تېبابىتى دورىگەرلىكىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتى بىر قەدەر ئاستا بولماقتا. گەرچە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەردىن «تېبابەت قانۇنى»، «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى»، «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تېبابىتى»، «ئۇيغۇر تېبابىتى» ۋە «تېببىي ئەكبەر» قاتارلىق نۇرغۇن كىتابلار رەتلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىكىگە ئائىت قەدىمكى كىتاب ۋە ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ، يەنى ئومۇمىي قەدىمكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئەدەبىي ئەسەرلەردىن قالسلا يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغان بولغاچقا، بۇ خىزمەت تولۇق ئورۇنلىنىپ كېتەلمىدى. بۇنىڭدا ئاساسلىقى مەبلەغ كۈچى ۋە چاغاتاي يېزىقى قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغان ئىختىساسلىقلارنىڭ كۈچى يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن ماتېرىياللارنى توپلاش، تەرجىمە قىلىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلدۇرۇش خىزمىتى مەلۇم سەلبىي تەسىرلەرگە ئۇچرىماقتا.

3. ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتا قوللىنىشقا

تېگىشلىك زۆرۈر بولغان تەدبىرلەر

1) ئاساسلىنىدىغان قانۇن تەۋەلىكىنى ئېنىق ئايرىۋېتىش كېرەك. بۇنىڭدا ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرنى زادى «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەكمۇ ياكى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلە ئايدىڭلىشىشى كېرەك. مېنىڭچە، ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنى «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى»غا قارىغاندا «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى»غا ئاساسەن قوغداش تېخىمۇ مۇۋاپىق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئۇنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى، پاتېنت ھوقۇقىنى ۋە تاۋار ماركا ھوقۇقىنى قوغداشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولغاچقا، بۇ ھەقتە باشتا تىلغا ئېلىنغان ماددا ئەنئەنىۋى تېبابەت ئەسەرلىرىمىزنى قوغداشتا بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدىن ناھايىتى ياخشى ئاساس بولالايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن قالغان بۇ تېبابەت ئەسەرلىرى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، ھەتتا ئۇنىڭ كەلگۈسىدە

بوسوغۇسى ئېگىزلىپ خەلقئارالىق دەرىجىگە كۆتۈرۈلۈپ ب د ت نىڭ ئېتىراپنامىسىگە ئېرىشىشىدىنمۇ ئۈمىد بار. بۇ خىل ئەھۋال ئۇنىڭ غەيرى ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تېخىمۇ كۆپ دىققەت-ئېتىبارغا سازاۋەر بولۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ، تەبىئىيىكى ئۇنى قوغداش ئۈچۈن تۈزۈلدىغان قانۇن-سىياسەتلەرنىڭ مۇكەممەللىك دەرىجىسىگە، ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىش سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بۇ قەدىمكى تېبابەت ئەسەرلىرى ۋە ئۇنى يازغان ئۆز زامانىسىدىكى ھەكىملەرنىڭ يېڭى دەۋرنىڭ مەسئۇلى بولغان «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى»دىكى سۈپىپىكىلىق سالاھىيىتىگە قارىغاندا، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مىللەتنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغان ئەسەر ھوقۇقى بۈگۈنكى كۈندە تارىختا ئۆتكەن نوقۇل بىر شەخسنىڭ ئەسەر ھوقۇقى ئەمەس، بەلكى بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراس ھوقۇقى بولۇپ قالدى. بۇ نوقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ياشاپ ئۆتكىنىگە نەچچە ئەسىر ھەتتا نەچچە ئون ئەسىر بولغان فارابى، غازىباي، ئىمام تەجەللىگە ئوخشاش تېۋىپلارنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قىممەتلىك مىراسلىرىنى نوقۇل ھالدا «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى» نوقتىسىدىنلا تەكىتلەپ قويۇش بىلەن چەكلىنىش ئاقىلانلىق ئەمەس.

(2) ئاساسلىنىدىغان قانۇن-تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۈگۈنكى كۈنىمىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان مۇرەككەپ دەۋردە، ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قوغداشتىن ئىبارەت بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، قانۇن-تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك كونكرېت خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، مەزكۇر تۈرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن قاراتمىلىقى كۈچلۈك قانۇن-تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىش كېرەك. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرنى قوغداش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن-قائىدىلىرىگە زىت كەلمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى، جۈملىدىن تېبابەتكە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن، يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن، قاراتمىلىقى كۈچلۈك يەرلىك قانۇن، نىزاملارنى تۈزۈپ يولغا قويۇشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرنى قوغداشتا قانۇن-تۈزۈم نوقتىسىدىن ھەل قىلىشنىڭ ھەر بىر ھالقىسىغا سۈپەت جەھەتتىن ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ھەرقانداق بىر ئىلمىي مەسىلە بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك، ھالقىسىمان ئامىللاردىن تەشكىللەنگەن بىر ئىلمىي جاۋابنى ئۆزىگە تەقەززا قىلىدۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغان ھەر بىر ھالقا مۇناسىۋەتلىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھەر بىر ماددا ياكى تارماقلىرى بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەلۇم بىر ماددا ياكى تارماقنىڭ تۈزۈلۈشى ياكى ئىجرا قىلىنىشىدا سۈپەت مەسىلىسى كۆرۈلسە، بۇ ئۇيغۇر قەدىمكى تېبابەت ئەسەرلىرىنىڭ قانۇن جەھەتتىن قوغدىلىشىدىكى ئومۇمىي ئۈنۈمگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مۇناسىۋەتلىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ دائىرىسىنى مۇۋاپىق دائىرىدە كېڭەيتىش كېرەك. يەنى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» ۋە ئالاقىدار يەرلىك قانۇنلار ئۇيغۇر قەدىمكى تېبابەت ئەسەرلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ئائىت مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش، قېلىپلاشتۇرۇش جەھەتتە، نوقۇل ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەقتىكى مەجبۇرىيىتى ۋە ھەرىكىتىنىلا كۆزدە تۇتماي، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئىلكىدە تۇتقۇچى، ئىگىدارلىق قىلغۇچىنىڭ ھەق-تەلەپ ھوقۇقى ۋە ھەرىكىتىنىمۇ ئۆزىنىڭ تەڭشەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈشى كېرەك.

(3) پۇقرالارنىڭ قانۇن-تۈزۈم ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇن، شەخسلەرنىڭ قەدىمكى تېبابەت ئەسەرلىرىنى قوغداش جەھەتتىكى قانۇن-تۈزۈم ئېڭى ۋە قەدىمكى تېبابەت ئەسەرلىرىمىزنىڭ قىممىتىگە بولغان تونۇشىنى ئۆگىنىش، مۇھاكىمە سورۇنى ئۇيۇشتۇرۇش، بۇ ھەقتە نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىش، دۆلەتلىك، ئاپتونوم رايونلۇق ۋە باشقا دەرىجىدىكى تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ئىشلەش، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەزكۇر خىزمەتكە مەسئۇل رەھبەرلىك كوللېكتىپىغا بۇ ھەقتە مەلۇماتنامە سۈنۈش ۋە باشقا ھەرخىل تەشۋىق-تەربىيە ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق ئۆستۈرۈش كېرەك. خەلق ئارىسىدىن يېغىۋېلىنغان تېبابەتكە ئالاقىدار قەدىمكى

ئەسەرلەرنىڭ قوغداش مۇھىتىنى شارائىتىنىڭ يار بېرىشىچە تېخنىكا، مەبلەغ، ئادەم كۈچى قاتارلىقلارنى ئاجرىتىپ ياخشىلاش، خەلقئارالىق قەدىمكى ئەسەرلەرنى قوغداش ئۆلچىمىگە ئىمكانقەدەر يېقىنلاشتۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ يۈتۈپ كېتىش، بۇزۇلۇپ كېتىش، يوقاپ كەتسە، بۇزۇلسا مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرمەسلىك ئەھۋاللىرىنى مەسئۇلىيەتنى قايسى خىل شەكىلدە، قانداق سۈرۈشتۈرۈش ۋە قانداق جازا قوللىنىش جەھەتتىكى يازما قانۇن-مىزاننى تۇرغۇزۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، يازما قانۇن-مىزاننى ئەمەلىي قوللىنىش ۋە ئۇنىڭ تەشۋىق-تەرىپىيە خىزمىتىنى ئىشلەش قاتارلىق تۆت تەرەپتىكى خىزمەتنى بېرىكتۈرۈش ئارقىلىق تۈزىتىش كېرەك.

4. ئۇيغۇر تىبابىتى دورىگەرلىكىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىش، رەتلەش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش كېرەك. ئۇيغۇر تىبابەت دورىگەرلىكىگە ئائىت قەدىمكى كىتاب ۋە ئەسەرلەرنى سېلىشتۇرۇش، ئىزاھلاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىش، نەشر قىلدۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەر قۇرۇلۇش خاراكتېرىنى ئالغان، زەنجىرسىمان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، ئۇزۇن مەزگىللىك، ھەر جەھەتتىن كۆپ كۈچ سەرپ قىلىدىغان ئىلمى ئەمگەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ مەقسەتكە يېتىشتە ئۇزۇن مەزگىللىك، ئوتتۇرا مەزگىللىك ۋە قىسقا مەزگىللىك مەبلەغ، ئادەم كۈچى، تېخنىكا قاتارلىق ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئاساس قىلغان مۇكەممەل پىلان بولۇش، بۇ مۇكەممەل پىلان قەدەم-باسقۇچى بىلەن، ئىلمىي تەدبىرگە توپۇنغان ھالدا ئورۇندىلىنىپ مېڭىشى كېرەك. بولۇپمۇ ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەت ئەسەرلىرى ئىچىدىكى بىرقەدەر مۇھىم بولغان ئەسەرلەرنى مەبلەغ ۋە ئادەم كۈچى ئاجرىتىپ، قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش كېرەك. چۈنكى، بۇ بىرقاتار خىزمەتلەرنىڭ سۈپەتلىك ئىشلىنىشى ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەت ئەسەرلىرىنىڭ مۇكەممەل قوغدىلىشىغا ئۇل-ئاساس سالالايدۇ.

- پايدىلانمىلار:
1. ئابدۇۋەلى مەخپۇللا: «ئۇيغۇر تىبابەت دورىلىرى تۈزگە لايىقلىشالامدۇ؟»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى سانى.
 2. «ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى»، «غەيرىي ماددى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلار.
 3. ئىمىن سىنا: «تىبابەت قانۇنى» (ئۈچ توملۇق ئەسەر)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
 4. شۈي جىخۇڭ، يەن گۈيپىڭ: «دۆلىتىمىز جۇڭخىي تىبابەت دورىلىرىنىڭ بىلىم-مۈلۈك ھوقۇقىنى مەمۇرىي جەھەتتىن قوغداش بىلەن قانۇنىي جەھەتتىن قوغداش ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش»، «كارخانا ئىقتىسادى» ژۇرنىلى 2005-يىللىق 1-سان.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قانۇنشۇناسلىق تەتقىقات ئىنىستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: پەرھات غاپپار

دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئادىل ئايۇپ

مۇھىم مەزمۇنى: دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە بۇرۇنقى چۈشەنچىلەردە، ئاساسلىقى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە توقۇنۇش مەسىلىسى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. يېقىنقى يىلاردىن بۇيان، قانۇنشۇناسلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە قايتىدىن ئويلىنىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قانۇن تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ئۈزلۈكسىز تىرىشىشى ئارقىسىدا بۇ مەسىلە ئۈستىدە دۆلەت ئىچى-سىرتىدا «ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنىنىڭ ئاساسى» دەپ قارايدىغان ئورتاق تونۇش شەكىللەندى. بۇ ماقالىدە ئادەت قانۇنى بىلەن دۆلەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملىرىدىكى ئۆزئارا تەسىرى ئارقىلىق بايان قىلىندۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: دۆلەت قانۇنى؛ ئادەت قانۇنى؛ مۇناسىۋەت

دۆلەت قانۇنى دۆلەت ياكى ئۇ ھوقۇق بەرگەن ئورگان تۈزگەن ياكى ئېتىراپ قىلغان، يولغا قويۇلۇشى دۆلەتنىڭ زورلۇق كۈچىگە ئاساسەن كاپالەتكە ئىگە بولىدىغان ھەرىكەت قائىدىسى. ئادەت قانۇنى «دۆلەت قانۇنىدىن مۇستەقىل بولغان، مەلۇم ئىجتىمائىي تەشكىلات ياكى ئىجتىمائىي نوپۇزغا تايىنىدىغان، بەلگىلىك مەجبۇرىيلىققا ئىگە بولغان ھەرىكەت قائىدىسىنىڭ يىغىندىسى». قانۇننىڭ پەيدا بولۇشى ئارقا كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، «ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنىنىڭ ئاساسى» دېگەن ھۆكۈم ناھايىتى تۇغرا. لېكىن، تارىخ يەنە شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، دۆلەت قانۇنى شەكىللەنگەندىن كېيىن ئادەت قانۇنىغىمۇ ئازدۇر-كۆپتۈر تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنى ئىزچىل ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن.

1. ئادەت قانۇنىنىڭ دۆلەت قانۇنىغا بولغان تەسىرى

ئادەت قانۇنىنىڭ دۆلەت قانۇنىغا بولغان تەسىرى ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنىنىڭ ئاساسى ياكى پەيدا بولۇشىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. قانۇننىڭ تەرەققىياتىغا قارايدىغان بۇلداق، دۆلەت قانۇنى ئادەت قانۇنىنى ئاساس قىلغان ياكى ئادەت قانۇنىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئەھۋال دەسلەپكى مەزگىللەردىكى دۆلەت قانۇنلىرى ۋە ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى قانۇنلىرىدا بىرقەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. 11-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 13-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دۆلەت قانۇنى ھەتتا ئادەت قانۇنى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. گەرچە، ياۋرۇپا دۆلەتلىرىدە رىم قانۇنىنى تەتقىق قىلىش بىر مەزگىل قىزىق نۇقتىغا ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن رىم قانۇنىنىڭ مەزمۇنى ئادەت قانۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالسا، ئادەت قانۇنىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تەتقىقات نەتىجىسى ئېتىراپ قىلىنمىغان. تەتقىق قىلغۇچى ئادەت قانۇنىغا ئېتىبار بىلەن قاراش ئاساسىدا رىم قانۇنىنىڭ مەزمۇنىنى تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن رىم قانۇنىنى تەتقىق قىلىش ئوڭۇشلۇق بولغان. ھازىرمۇ ئەنگىلىيە، ئامېرىكا قانۇنلىرىدا ئادەت قانۇنى يەنىلا قانۇننىڭ مۇھىم كېلىش مەنبەسى دەپ قارىلىدۇ. «دۆلىتىمىزدە مەيلى مەركىزىي ھۆكۈمەت ياكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر بولسۇن، ئۇلار تۈزگەن يازما قانۇنلارنىڭ ھەممىسى ئادەت قانۇنىنى ئاساس قىلغان

ياكى ئادەت قانۇنى يازما قانۇننىڭ مەدەنىيەت ئامىلىغا ئايلىنىپ كەتكەن»^①. ئىككىنچى، ئادەت قانۇنى بىلەن دۆلەت قانۇن چىقىرىشنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ قانۇن چىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئادەت قانۇننىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. مەسىلەن، 14-ئەسىردىن ئىلگىرى گېرمانىيەدە يولغا قويۇلغان قانۇن - گېرمان مىللىتىنىڭ قەبىلە تۈزۈمىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن يەرلىك ئادەت قانۇنىدىن ئىبارەت. «فىرانسىيە ھەق - تەلەپ قانۇن دەستۇرى» دېمۇ نىكاھ مەسىلىسىدە ئائىلە باشلىقىنىڭ نوبۇزىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئەر - ئاياللار باراۋەرسىزلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە فېئوداللىق ئادەت ۋە يەرلىك ئادەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بەزى ئالىملارنىڭ كۆرسەتكىنىدەك: «فىرانسىيە ھەق - تەلەپ قانۇن دەستۇرى» دا ئادەم ئىشەنمىگۈدەك ھالدا ئەنئەنىۋى ھالەتتىكى ئادەت قانۇنى ساقلىنىپ قالغان. ئادەت قانۇنى، بولۇپمۇ پارىژ ئادەت قانۇنى كەڭ دائىرىدە قوغدىلانغان. دەستۇردىكى نىكاھسىز پەرزەنتلەرنى ئېتىراپ قىلىش، ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ياخشى نىيەتتە ئېرىشىش، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ يېقىن ئۇرۇق توغقانلىرىنىڭ قانۇنىي مىراسخورلۇق ھوقۇقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەت قانۇنىنى مەنبە قىلغان»^②. ھەق - تەلەپ قانۇن دەستۇرىنى تۈزۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى پوتالىسكى: «بىز ئادەت قانۇنى بىلەن يازما قانۇن ئوتتۇرىسىدا ماسلاشتۇرۇش ئېلىپ باردۇق. ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا بىردەكلىك ھاسىل قىلىپ، بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى بەرپا قىلدۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۈپ پىرىنسىپىغا دەخلى يەتكۈزۈلمىدۇ» دېگەن^③. ئەنگلىيە - ئامېرىكا قانۇن سىستېمىسىدا ئۆرنەك، ئادەت، ئادەت قانۇنى - قانۇن تۈزۈشنىڭ تۈپ مەنبەسى، دۆلەت قانۇنى ئادەت قانۇنىدىن پايدىلىنىپ تۈزۈپ چىقىلغان. ئەنگلىيەدە «ئەگەر ئۆرنەك بولمىسا قانۇن چىقىرىش، ھۆكۈم قاتارلىقلارنى چۈشەندۈرۈش ئىنتايىن تەس»^④. «بۇ خىل ئەھۋال 19-ئەسىردىن ئىلگىرى ئامېرىكىدىمۇ ئوخشاشلا مەۋجۇت ئىدى. ھەتتا يېرىم ئەسىر ئىلگىرىكى ئامېرىكىدا ئادەت قانۇنىنىڭ رولىنى يەنىلا سەل چاغلانغان بولمايتتى»^⑤. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى جەمئىيىتىدە غەرب دۆلەتلىرىنىڭكىدەك ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى قانۇن بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جۇڭگو ئەنئەنىۋى جەمئىيىتىدە قانۇن يوقلۇقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. «قەدىمكى جۇڭگودا قائىدە ۋە ئادەمنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەيدىغان پىرىنسىپلار يەنىلا نۇرغۇن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاتىلىشىمۇ ھەرخىل بولۇپ، ئادەتتە قانۇن (法)، قائىدە (律)، يوسۇن (礼) ھەمدە خەلق ئىچىدىكى ئادەت ياكى ئادەت قانۇنى (习俗或习惯法) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خىل قائىدە سىستېمىلىرىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئادەت قانۇنى - جۇڭگونىڭ يازما قانۇنى ۋە قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاساسى ۋە ئانىسى»^⑥.

ئۈچىنچى، قانۇن تەتبىقلاش جەھەتتە، ئادەت قانۇنى مەلۇم جەھەتتە دۆلەت قانۇنىدىن ئەۋزەل. ئادەت قانۇنىنىڭ دۆلەت قانۇنىغا سېلىشتۇرغاندا ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن، ھەمدە ئادەت قانۇنى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ئەھۋالىنى ناھايىتى تېز ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئەمەلىي دېلۇلار بىلەن بىرىكىشچانلىققا ھەم قاراتمىلىققا ئىگە. قانۇن تەتبىقلاشنىڭ تۈپ پىرىنسىپىدىن قارىغاندا، ئادەت قانۇنى، بولۇپمۇ يېڭىدىن پەيدا بولغان ئادەت قانۇنى ئىلگىرى تۈزۈلگەن قانۇنلارغا سېلىشتۇرغاندا يېڭى قانۇن ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى قانۇن ئالدىنقى قانۇندىن ئۈستۈن تۇرۇش، يېڭى قانۇن كونا قانۇندىن ئۈستۈن تۇرۇش پىرىنسىپىغا ئاساسلانغاندا، سوت مەھكىمىسى ئادەت قانۇنىنى ئاۋۋال تەتبىقلىشى كېرەك. «قانۇن يول

① 公丕祥：《法制现代化研究》（第十卷），南京师范大学出版社，2006年，第233页。

② [日] 大木雅夫：《比较法》，法律出版社，1999年，第182页。

③ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

④ [英] 詹宁斯：《法与宪法》，三联书店，1997年，第51页。

⑤ 公丕祥：《法制现代化研究》（第十卷），南京师范大学出版社，2006年，第234页。

⑥ 周旺生：《法典在制度文明中的位置》《法学论坛》2002年第1期。

قويغان دائىرىدىكى كېلىشىم (ئالاقىدارلارنىڭ مەقسىتى) قانۇندىن ئەۋزەل» بولۇش پىرىنسىپىغا ئاساسلانغاندىمۇ، خۇسۇسىي قانۇن دائىرىسىدە سوت مەھكىمىسى ئادەت قانۇنىنى ئاۋۋال تەتبىقلىشى كېرەك. ئامېرىكا-ئەنگىلىيە قانۇن سىستېمىسىدا بۇ ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدىغان پىرىنسىپ. چوڭ قۇرۇقلۇق قانۇن سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەرمۇ قانۇن تەتبىقلاشتىكى بۇ پىرىنسىپقا بارغانسېرى ئېتىبار بەرمەكتە.

تۆتىنچى، قانۇننى ئىزاھلاش مەسىلىسىدە، ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنىنى ئىزاھلاشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان ئاساس. دۆلەت قانۇنى - ئومۇملاشتۇرۇلغان، ئابستىراكت، ئىسپىي مۇقىم بولغان ھەرىكەت قائىدىسى. ئومۇملاشتۇرۇلغان، ئابستىراكت دۆلەت قانۇنى بىلەن كونكرېت ھەرىكەتنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، چوقۇم دۆلەت قانۇنىنى ئىزاھلاش ئىنتايىن مۇھىم، ئىسپىي مۇقىم بولغان دۆلەت قانۇنى بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىۋاتقان ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈنمۇ دۆلەت قانۇنىنى ئىزاھلاش زۆرۈر. قانۇننىڭ مۇكەممەل، كەم-كۈتمىسىز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، مۇكەممەل بولمىغان قانۇننى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈنمۇ چوقۇم ئۈزلۈكسىز ئىزاھلاش كېرەك. ھۆكۈم ئۆرنىكى، ئادەت قانۇنى، قانۇنشۇناسلارنىڭ چۈشەندۈرۈشى قاتارلىقلار قانۇننى ئىزاھلاشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ. «كىشىلەر ئېنىق بولمىغان، كۆپ مەنىلىك قانۇن - قائىدىلەرنى ئىزاھلىغاندا، قانۇنىي ھەرىكەت يۈز بەرگەن جايدىكى ياكى قانۇن چىقىرىش، ئەدلىيە ئورگانلىرى تۇرۇشلۇق جايدىكى ئادەتلەرنى قانۇننى ئىزاھلاشنىڭ ئاساسى ياكى ئۆلچىمى قىلىدۇ»^①. قانۇن كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى بويىچە بارلىققا كېلىدۇ ھەمدە بۇ خىل ئىرادىدىن شەكىللەنگەن دائىملىق ئادەت تەرىپىدىن چۈشەندۈرۈلىدۇ ۋە ئۆزگەرتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان داڭلىق قانۇنشۇناس توماس ئاكوئىنا: «ئادەتنىڭ قانۇنىي ئۈنۈمى بولىدۇ. ئۇ قانۇننى بىكار قىلىۋېتەلەيدۇ ۋە يەنە قانۇننى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ»^② دەپ قارايدۇ.

2. دۆلەت قانۇنىنىڭ ئادەت قانۇنىغا بولغان تەسىرى

دۆلەت قانۇنىنىڭ ئادەت قانۇنىغا بولغان تەسىرى ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، دۆلەت قانۇنى ئادەت قانۇنىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۇنى قانۇن - تۈزۈملەشتۈرىدۇ. ھەرىكەت قائىدىسى بولۇش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، قانۇن بىلەن ئادەتنىڭ بۇرۇنقى مەزگىللەردە ھېچقانداق پەرقى يوق. ئىجتىمائىي ئادەت ۋە ئادەت قانۇنىنى پەرقلىنىدۇرۇش - ئۇزاق مەزگىللىك تەدرىجىي ئىلگىرىلەش جەريانى بولغىنىدەك، ئادەت قانۇنى بىلەن دۆلەت قانۇنىنى پەرقلىنىدۇرۇشۇمۇ ئۇزاق مەزگىللىك تەدرىجىي ئىلگىرىلەش جەريانى. بۇ مەزگىلدە بىرقىسىم ئۆلچەمگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ۋە تەدرىجىي قانۇن - تۈزۈملەشتۈرۈلگەن. گەرچە، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئادەت قانۇنىنىڭ تۈزۈلمىشى ۋە قېلىپلىشىشى سۈرئىتىدە مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت قانۇنىنىڭ ئادەت قانۇنىغا بولغان تەسىرى باشتىن - ئاخىر توختاپ قالمىغان ھەمدە بۇ ئىش دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرگە ئورتاق ئىشقا ئايلانغان.

ئىككىنچى، دۆلەت قانۇنى ئادەت قانۇنىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. دۆلەت قانۇنى جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، نۇرغۇنلىغان قانۇنلار ھازىرقى زامانغا لايىق ياخشى ئادەتنى يېتىلدۈرىشىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ، بىر تەرەپتىن، ئادەت قانۇنىنىڭ زامانغا لايىق بولۇشىنى تەلەپ قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ياخشى ئادەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىدۇ. شۇڭلاشقا «كۆپ ھاللاردا ئادەت قانۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى دۆلەت قانۇنىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدۇ ياكى دۆلەت قانۇنىدىن پايدىلىنىدۇ، ئادەت قانۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى يەنە دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان نۆۋەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە كەلگۈسىدە

① 公丕祥：《法制现代化研究》，南京师范大学出版社，2006年，第244页。

② [意] 阿奎那：《阿奎那政治著作选》，中国大百科全书出版社，1998年，第27页。

چىقىرىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان قارارلارنى نەزەرگە ئالدىمۇ»^①. ئۈچىنچى، دۆلەت قانۇنى ئادەت قانۇنىنى يېتەكلەيدۇ ۋە ئۆزگەرتىدۇ. دۆلەت قانۇنىنىڭ ئادەت قانۇنىنى يېتەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش رولى مەسلىسىگە قارىتا، مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ئىنكار قىلىشتەك ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت. ئالدىنقى قاراشتىكىلەر: «نۆۋەتتىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سىياسىي، تۇرمۇش شارائىتى يار بەرسە، ئادەت قانۇنىنى دۆلەتنىڭ نوبۇزىغا تايىنىپ ئىدراكى لايىھەلەش ئۇسۇلى بىلەن ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ، ئادەت قانۇنى يۈرگۈزۈلۈۋاتقان رايونلارنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى دۆلەت تەرتىپلىك ھالدا ئۈنۈملۈك قايتا تەشكىللىسە بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. كېيىنكى قاراشتىكىلەر: «ئادەت قانۇنى مەلۇم بىر ئالاھىدە توپنىڭ پىسخىكىسى، تونۇشى، مەدەنىيەتنىڭ سىرتقى ئىپادىلىنىشى، ئىقتىسادىي-سىياسىي تۈزۈمگە سېلىشتۇرغاندا پىسخىك تونۇش قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشى بىرقەدەر ئاستا ھەم قىيىن، شۇڭا ئادەت قانۇنى بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ روھى مۇداپىئە سېپىگە ئوخشاش بولۇپ، بۇزغىلى ۋە ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ»^② دەپ قارايدۇ. مېنىڭ مەيدانىم ئالدىنقى قاراشتىكىلەر بىلەن بىردەك. چۈنكى، دۆلەت قانۇنى بىلەن ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى مۇشۇ خىل مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان ئادەت قانۇنىغا ئازدۇر. كۆپتۈر ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلىدۇ. ھازىرقى زامان ئىقتىساد ئەندىزىسى، سىياسىي مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش شەكلى كەڭ ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىز نۇرغۇنلىغان ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىگە شاھىت بولماقتىمۇز.

دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتىدە يۇقىرىقىدەك ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشتىن باشقا، يەنە بىر قىسىم پاسسىپ تەسىرمۇ ساقلانماقتا. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پاسسىپ تەسىر ئاساسلىقى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، ئومۇمىي قانۇن ۋە خۇسۇسىي قانۇندىكى مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى بەلگىلىمە دائىرىسىدە دۆلەت قانۇنى شەرتسىز ھالدا ئادەت قانۇنىنى چەتكە قاقىدۇ. ئىككىنچى، خۇسۇسىي قانۇن دائىرىسىدە، خۇسۇسىي قانۇندىكى ئۈنۈمگە مۇناسىۋەتلىك مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى بەلگىلىمىلەردىن باشقا، باشقۇرۇشقا، ئەنگە ئالدۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى بەلگىلىمىلەر ۋە ئىختىيارى خاراكتېرىدىكى بەلگىلىمىلەر دائىرىسىدە، قانۇنىي مۇناسىۋەت سۈبېكتىنىڭ دۆلەت قانۇنىنى، ئادەت قانۇنىنى ياكى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە مەقسەت ئىپادىسىنى تاللاش ھوقوقى بولىدۇ. ناۋادا ئۇلار كېيىنكى ئىككىسىدىن بىرىنى تاللىۋالغان ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ تاللىشىنىڭ مەزمۇنى دۆلەت قانۇنىدا ئېنىق بېكىتىلگەن مەجبۇرلاش خاراكتېرىلىك بەلگىلىمىلەرگە خىلاپ بولمىسىلا، ئۇلارنىڭ تاللىشىنىڭ ئەۋزەللىك ئۈنۈمى بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا، ئادەت قانۇنى دۆلەت قانۇنىنى چەتكە قاقىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئادەت قانۇنى بىلەن دۆلەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆپ قاتلاملىق مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھەم ھەمكارلىق ھەم توقۇنۇش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت، شۇنداقلا بىر-بىرىنى ئاساس قىلىش مۇناسىۋىتىمۇ مەۋجۇت.

[بۇ ماقالە شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى ئونىۋېرسىتېت-ئىنستىتۇت بىرلەشمە تەتقىقات تۈرىنىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى. تۈر نومۇرى: 0702043221]

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئونىۋېرسىتېتى قانۇنشۇناسلىق ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: پەرھات غاپپار

① 公丕祥：《法制现代化研究》（第十卷）南京师范大学出版社，2006年，251页。

② يۇقىرىقى ئەسەر، 253-بەت.

ئۆتمىش ھاجى ۋە ئۇنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا

ئەلى غوپۇر

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە خارازىملىق تارىخشۇناس ئۆتمىش ھاجىنىڭ 16-ئەسىردە يېزىپ تاماملىغان تارىخ ئەسىرى «چىڭگىزنامە» نىڭ ئەسلى قولىيازىمى ئاساسىدا، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، يېزىلىش ئۇسۇلى، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان تارىخىي ۋەقەلىكلەر، ئەسەرنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى شۇنداقلا مەزكۇر ئەسەرنىڭ باشقا قولىيازىمىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۆتمىش ھاجى؛ «چىڭگىزنامە»

چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى باشقۇرۇش تۈزۈمى بويىچە ئىستېلا قىلىنغان زېمىنلار چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئوغلىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر نەچچە سۇيۇرغاللىقلارغا ئايرىلغانىدى. بۇ سۇيۇرغاللىقلار ئىچىدە چوڭ ئوغلى جۇجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باتۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى خارازىم، ئىران، ئىراق، ئىدىل بويلىرى ۋە دەشتى قىپچاق دالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭرى زېمىندا ساراي شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئالتۇن ئوردا خانلىقى (مىلادىيە 1240-يىلىدىن 1502-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن ماراغا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئىلخانىيلار خانلىقى (مىلادىيە 1256-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ① مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا ئۆزبېكخان (مىلادىيە 1312-يىلىدىن 1341-يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ۋە بۇ دىننىڭ خانلىق دائىرىسىدە ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ئاساسىي دىنغا ئايلاندى.

ئەينى دەۋردە، ئولتۇراق ۋە كۆچمەن تۇرمۇش بىرگەۋدىلەشكەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا بىرقىسىم شەھەرلەر ئاۋانلىشىپ، سودا-تىجارەت، ئىلىم-پەن راۋاجلىنىپ، ساراي شەھىرىنى مەركەز قىلغان بىر ئاۋات مەنزىرە بارلىققا كەلگەنىدى. ئالتۇن ئوردا تارىخىغا دائىر شۇ دەۋرنىڭ يازمىلىرىدىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى كۆپ ئەمەس. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شۇ چەكلىك مىراسلارنىڭ بىرى خارازىملىق تارىخشۇناس ئۆتمىش ھاجىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرىدۇر.

1. «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى، قولىيازما نۇسخىلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار

بىز ھازىرغا قەدەر ئۆتمىش ھاجىنىڭ تۇغۇلغان يىلىغا دائىر ئېنىق مەلۇماتقا ئېگە بولمىساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆز ئەسىرىنىڭ باش قىسمىدا ئۆزى ھەققىدە قالدۇرغان قىسقىچە مەلۇماتتىن، ئۇنىڭ خارازىمدا بىر يىل (مىلادىيە 1557-يىلىدىن 1558-يىلىغىچە) ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇجۇغا خاننىڭ ئوغلى دوست سۇلتان ھوزۇرىدا خىزمەت قىلغان ئوردا ئەركانى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭمۇ ئوردا ئەھييانلىرىدىن ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز ②. ئۆتمىش ھاجىنىڭ «چىڭگىزنامە» دىن باشقا يەنە «تارىخى دوست سۇلتان» ناملىق ئەسەرنى يازغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەسەردە جۇجى ئولۇسىنىڭ تارىخى، يەنى 14-ئەسىردە ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۆزبېك خانىغىچە بولغان ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. بۇ قولىيازىمنىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى داڭلىق

① ھىلاكۇ 1256-يىلى ماراغانى مەركەز قىلىپ ئىلخانىيلار خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئاستانىسى بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەرگەن. 1256-يىلىدىن 1265-يىلىغىچە ماراغا، 1265-يىلىدىن 1306-يىلىغىچە تەبرىز، 1306-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە سۇلتانىيە شەھەرلىرى ئىلخانىيلارنىڭ ئاستانىسى بولغان.
② ئۆتمىش ھاجى: «چىڭگىزنامە»، قولىيازما، 1-بەت.

تۈركولوگ، باشقىرت مىللىتىدىن بولغان زەكى ۋەلىدى توغان (1970 - يىلى ۋايات بولغان) نىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە مەزكۇر قوليازىدىن نەقىل ئالغاندىن باشقا، بۇ قوليازىنى نەشر قىلدۇرمىغان^①. ئەمما «چىڭگىزنامە» نى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان پىروفېسسور ئىلياس كامالوف ئەپەندى ئۆتمىش ھاجىنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتا دوست سۇلتاننىڭ يازمىلىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى تىلغا ئالدى^②.

«چىڭگىزنامە» نىڭ ھازىرغا قەدەر تاشكەنت نۇسخىسى ۋە ئورنىبېرگ نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئىككى قوليازما نۇسخىسى بارلىقى مەلۇم. تاشكەنت نۇسخىسى جەمئىي 59 بەت بولۇپ، ھەر بىر بەتكە 18~22 قۇر خەت يېزىلغان. 1 - بەتنىڭ بېشىدىلا «چىڭگىزنامە» دېگەن ئەسەر نامى بار بولۇپ، بۇ نۇسخا ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا 1552/V، s. 36a-59a نومۇر بىلەن ساقلانماقتا. بۇ نۇسخىنىڭ W.P. يۇدىن تەييارلىغان رۇسچە تەرجىمىسى 1992 - يىلى قازاقىستاندا، ياپونىيەلىك ئالىم تاكۇشى كاۋاگۇچى تەييارلىغان ياپونچە تەرجىمىسى داخىي نەشرىياتى تەرىپىدىن 2008 - يىلى ياپونىيەدە، تۈركىيەلىك ئالىم ئىلياس كامالوف تەييارلىغان تۈركچە تەرجىمىسى 2009 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان^③.

1913 - يىلى زەكى ۋەلىدى توغان ئورنىبېرگ شەھىرىدە بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قوليازىسىنى تېپىپ ئۇنى تۈركىيەگە ئېلىپ كەلگەن. بۇ نۇسخا ھازىر زەكى ۋەلى توغاننىڭ قىزى پىروفېسسور، دوكتور ئىشېنبىكە توغاننىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلنىۋاتىدۇ. بىز پەقەت M. كافالنىڭ 1979 - يىلى نەشر قىلغان «ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ۋە يۈكسىلىش دەۋرلىرى» ناملىق ئەسەرىدىن بۇ نۇسخا توغرىسىدا مەلۇماتقا ئىگە بولدۇق. ئەمما، بۇ نۇسخا ھازىرغا قەدەر نەشر قىلىنمىدى.

تاشكەنت نۇسخىسى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن يەنە بىلگەن خان ئاتسىز كۆكتاغنىڭ 2006 - يىلى «قىرىقكەلئە ئۈنۈپۈستېتى ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلىنغان «ئۆتمىش ھاجىنىڭ (چىڭگىزنامە) سى ۋە ئۇنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى» ناملىق ماقالىسى بىلەن پىروفېسسور، دوكتور تۇنجار گۈرسوينىڭ 2009 - يىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن تەرجىمە قىلغان ئەسلى تېكىستنىڭ تەرجىمىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

2. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى

ئۆتمىش ھاجىنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى 1552 - يىلى يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئىسلام ئەللىرىدىكى ئەنئەنىۋى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە، ئاللاغا ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ھەمدۇ - سانا ئېيتىش بىلەن باشلانغان. ئارقىدىنلا مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ نەسەبى توغرىسىدا ئازراق توختالغاندىن كېيىن، ئەرەب - پارس ۋە تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ تارىخى شۇناسلىق مېتودىغا ئاساسەن، ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى تەرتىپى بويىچە ۋەقەلىكلەرنى شەجەرە ئۇسلۇبىدا «ئەغازى داستانى چىڭگىزخان»، «ئەغازى داستانى ئىچىن خان ۋە سايان خان»، «ئەغازى داستانى شىبان خان»، «ئەغازى داستانى بېركە خان»، «ئەغازى داستانى مەنگۈ تېمۇر خان»، «ئەغازى داستانى توقتاغا خان»، «ئەغازى داستانى ئۆزبېك خان»، «ھىكايەتى سېۋەبى ئىسلامى ئۆزبېك خان»، «ئەغازى داستانى جانىبېك خان»، «ئەغازى داستانى بېردىبېك خان» دېگەن 10 كىچىك تېما بويىچە بىر مۇبەر بايان قىلغان.

تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا، موڭغۇل ئوردىلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ خانلىقتىكى ئورنى مەسىلىسى بولۇپ، ئەسلى تېكىستنىڭ 12 -، 13 - بەتلەردە توقتاغا خاننىڭ ۋاپاتى ۋە باجىرتوك بۇغا ئانلىق بىر ئۇيغۇرنىڭ قىسقا مۇددەتلىك خانلىق ھاياتى مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «... تاڭلاسى بېگىلەرنى چارلاپ قىيات ئىساتاي بىلە سىجۇد ئاتالايا قىرىق مىڭ كىشى قوشۇپ ئۆزبېكخان

① Uli Schamiloglu : The Umdet ul-ahbar and the Turkic Narrative Sources for the Golden Horde and the Later Golden Horde in H. B. Paksoy (ed.), Central Asian Monuments, 1992.

② ئىلياس كامالوف نەشرگە تەييارلىغان: «چىڭگىزنامە»، تۈرك تارىخ قۇرۇمى، 2009 - يىلى تۈركچە نەشرى، 15 - بەت.

③ Ötemiş Hacı, Çengiz-Nâme, neşr. V. P. Yudin, Kazakistan Bilim Akademiyasi, Alma-Ata 1992. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Baimevi-Ankara 2009.

ئەلەيمىزراخىمەتنى كەلتۈرمەككە يىبەردى. بۇلار بېرىپ كەلگۈنچە، توقتاغا خان ۋافات بولدى. باجىرتوك بۇغا تەگەن ئۇيغۇر ئوماقلى بولۇر ئىردى. قەۋمى قەبىلىسى كۆپ كۈچلۈك ئېل ئىردى ۋە تاكى خاننىڭ ئاتالىقى ئىردى. شېپتان ۋېسۋېسە بېرىپ، قارا كىشى ئىكەن، ئول خان بولدى. كېلىن بايالىننى تاكى خاننىڭ ئۆزىگە زائىفەلىرىنى ھەم ئالدى. بەزىلەر ئېيتۇرلار، باجىر ئۇيغۇر ئىردى، توك بۇغا نۆتىن ئىردى. بۇ سۆز گالات ئوخشار، ئانىڭ ئۈچۈن كىم، ئىككى قەۋمدىن ئىككى ئىتتىفاق بىرلە بىر يەردە خان بولماق مۇشكىل تۇرۇر. دۇرۇستراقى ئول تۇرۇر، ئاتى باجىر ئىردى، لەقەبى توكبۇغا ئىردى.

ئەلەقسە، بۇ باجىرتوك بۇغا خان بولۇپ، خاننىڭ زائىفەلىرىنى ئالىپ ئېل - گۈننىڭ تامامىن ئۆزىگە مۇساخخار قىلىپ ئىردى. بۇ ئېسنادا ئول بارغان بېگىلەر ھەزرەتى ئۆزبېك خاننى ئالىپ [ئىدىل دەرياسىنىڭ] قىرغاقىغا كەلدىلەر. خابەر تاپتىلاركى خان ئۆلدى، تاكى باجىرتوك بۇغا خان بولدى، بارچا ئېل - گۈننى ئۆزىگە مۇساخخار قىلدى، تىپ. بۇ خابەردىن بىسىار پەرىشان ۋە غامناك بولۇپ كېڭەش قىلدىلاركىم، نە ئىش قىلساق بولۇر، قىيات ئىساتاي ئايدى، (بۇرۇندا قەۋمى قەبىلىسى كۆپ كۈچلۈك كىشى ئىردى. ھالا خود تامام خالايتىق ئاڭا يۈز كەلتۈرۈپ تۇرۇر. ھالا بۇ يەردىن تۇرۇپ دۈشمەنلىك زاھىر قىلساق ئىشىمىز راست كەلمىگەي. بىر ھىلە بىرلە ئۆزۈمىزنى ئاڭا يېتىكۈرە كۆرۈلى. ئاندىن سوڭ ھەر ئىش خاتېرىمىزغا تىلەسە قىلۇر بىز، تىدى ئىرسە، بارچالارى بۇ سۆزنى ماقۇل كۆرۈپ ئەلچى يىبەردىلەر. ئايدىلار، (ئىيەمىز خان يۇمۇشقا يىبەرىپ ئىردى. ئول كىشىنى ئالىپ كېلە تۇرۇر[مىز]. بۇ كىشى ھەم ئاتا-ئانادىن ئىيەلەرگىز ئوغلى ئىردى. كېرەك ئىردى، ئانداغ قىلماسىڭىز. ئەمدى ئۆزىڭىزگە ئوخشاتىپ خان بولۇپ تۇرۇرسىز. بارچە خالايتىق سىزگە مۇتى ۋە فەرمان بەردار بولۇپ تۇرۇر. بىزلەر ھەم سىزگە ئۇشۇنداغ مۇتى ۋە فەرمان بەردار تۇرۇر بىز. سەرکەش قىلۇرمىز يوق تۇرۇر، قىلالى تىسەك ھەم كۈچىمىز يەتمەس. بۇ بىر ياش ئوغلاندىر. ئەلتىپ قولۇڭىزغا بېرەلى. كۆڭلىڭىز نە تىلىسە ئانى قىلۇرسىز بولغاي، تىدىلەر. (مۇنىڭ ئۈچۈن ئېۋ ئېلىمىزدىن جېلايى ۋەتەن بولۇرمىز يوق تۇرۇر، تىپ يىبەردىلەر.

بۇلارنىڭ ئەلچىسى كى كەلدى، بىسىار شادىمان بولۇپ كۆرە ئالىپ سىلادى. تاكى فىلھال كىشى قوشۇپ قايتۇرۇپ يىبەردى. ئايدىكى، (ئولار كەلگۈنچە ئۆزگە كىشى باش كۆتەرىپ خانلىق تىلەگەي، تىپ، بۇ ئىشنى قىلدىم. رەۋا بولغايۇكىم، ئۆز ئىيەم ئوغلى تۇرغاندا مەن خان بولايىن تىگەي مەن. پادىشاھ كەلسۇنلەر. ئوشتا خانلىق، ئوشتا ئىل - گۈن بارچاسى ئولارنىڭ تۇرۇر، تىپ، يىبەردى. بۇ سۆزكى ئولارغا يېتىشىدى، فىلھال كۆچدىلەر. بۇلار كەلمەستىن بۇرۇنراق باجىرتوك بۇغا بېگىلەرى [بىرلە] كېڭەشپ ئىتتىفاق قىلدىلار. ئولار كى تۇل ئوردانىڭ ئىشىكىگە تۇشۇپ ياش تۇتارلار، ئىككى كېررات (جېۋ - جېۋ) تىپ ياش تۇتغاندىن سوڭ قول تېبەرتەلى تىرلەر.

باسا، قالماقنىڭ قائىدەسى ئول تۇرۇركىم پادىشاھلارى يا ئۇلۇغلار ئۆتكەندە گۈرۈخ - گۈرۈخ قەۋملەرى بىرلە كېلىپ ئۈچ كېرەت (جېۋ جېۋ) تىپ قەرياد قىلىپ ياش تۇتالار ئىردىلەر. ئۇلۇغ تاغدا ئۇلارنىڭ ئاراسىندا ئول رەسىم ھەم خەنۇز بار ئىردى. بىر كۈن ئۆزبېك خان بېگىلەرى بىرلە تاڭ ئاتماسدىن بۇرۇنراق كۆچۈپ ئىردىلەر. بىر ئوق سۈرەن كىشى بۇلارنىڭ ئاللىنىدىن كېلىپ ئۆتەر ئىردى. تاكى ئايتۇركىم، (جېۋ) تەگىل تاكى (جې) تېگىل تىپ بىر كېرەت ئايتىپ ئۆتتى. پەرۋاي قىلمادىلار. ئىككىنچى كېرەت يىنە ئايتىپ قىيات ئىساتاي ئايدىكىم، (ئول نە تىگەننىڭ بولۇر). ئول كىشى ئايدى، (مېنىڭ ئاتىم ساڭگىسۇن. ئاڭلاغايىسەن سوڭگۈسۇن، تىدى. قىيات ئىساتاي ئايدى، (بىر سۆز بار، تىپ. بۇ كىشىنىڭ ئارتىنچا باردى تاكى ئايدىكىم، (ماڭا بۇ سۆزنى ئايتىڭىل، نە سۆز تۇرۇر). ئول ئايدىكىم، (باجىرتوك بۇغا بېگىلەرى بىرلە ئىتتىفاق قىلىپ كېڭەشدىلەركىم، سىزلەر بارىپ ئوردالار ئىشىكىگە تۇشۇپ ئىككى كېرەت جېۋ - جېۋ تىپ ياشلاغاندىن سوڭ ئۇلار قول تەبەرتىپ سىزلەرنى قىرماق بولدىلار. ئەگەر سىزلەر بىر كېرەت جېۋ تىگىچ ئۈستىگە يۈرۈپ قول تەبەرتىمىسىڭىز، بارچا ھەلاك بولىدىڭىزلار. بۇ سۆزۈمنىڭ كەيىقاتى بۇ ئىردىكى، ساڭا ئايتىدىم، تىدى. ئىساتاي بۇ خەبەرنى بېگىلەرگە ئايدىلار ئىرسە، ئىتتىفاق قىلدىلاركى، (جېۋ) تىگەچ قول تەبەرتەك بولدىلار. تاڭلاسى يۈرۈپ ئوردا ئولتۇرغان يەرگە يەتتىلەر. باجىرتوك بۇغا ئوردا [ئىچىندە] تەخت ئۈستۈندە ئولتۇرۇپ ئىردى. بېگىلەرى ۋە نەۋكەرلەرى ئىشىكىدە قورلاپ ئىردىلەر. بۇلار كېلىپ ئىشىكىدە تۇشىدىلەر تاكى بىر كېرەت (جېۋ -

جېۋ، تىپ ياشلاغاندىن سوڭ (جې) تىگىچ باجىرتوك بۇغانىڭ ئۈستىگە قويۇلدىلار. تا قەدىدىن رۇس قىلغانچە ئىساتاي يىتىپ بويۇنغا چاپتى. باشى بىر قەدەم يىرگە بارىپ تۇشدى. ئالتاي بۆيىدە بىلە سانجىپ يوقارۇ كۆتەرگەچ فەرياد قىلدىكىم (مۇنا ئىيىگىزنىڭ باشى، يىرلىغ يىرىگىزدىن تەۋرەنمەگىز) تىدىلەر ئىرسە، بارچاسى سۈست بولۇپ ئولتۇرا قالدىلار. ئاندىن سوڭ بۇ باشنى قور قورغا كەزدۈرۈپ فەرياد قىلۇر ئىردىلەر، «قارا كىشى خان بولماق مۇندىن كېسىلسۇن» تىپ. چۈن باجىرتوك بۇغانىڭ ئولتۇردىلەر، ھەزرەتى ئۆزبېك خاننى خان كۆتەرىپ تەختتا ئولتۇردىلار» ①.

تەرجىمىسى:

«... ئەتىسى بەگلەرنى چاقىرىپ، قىيات ئىساتاي بىلەن سىجۇت ئالتايغا قىرىق مىڭ كىشى قوشۇپ ئۆزبېك خان ئەلەيى راخەتنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ كەلگىچە، توقتاغان ۋاپات بولدى. باجىرتوك بۇغانىڭ تەكتى ئۇيغۇر ئىدى. قوۋمى ۋە قەبىلىسى كۆپ ھەم كۈچلۈك ئىدى، شۇنداقلا ئۇ خاننىڭ ئاتالىقى ② ئىدى. شەيتان ۋە سۈەسىسى بىلەن قارا كىشى ③ تۇرۇپ خان بولدى. كېلىن بايالىن ۋە خاننىڭ باشقا ئاياللىرىنى ئەمرىگە ئالدى. بەزىلەر باجىر ئۇيغۇر ئىدى، توك بۇغا نۇتىن ئىدى دېيىشىدۇ. ئەمما بۇ سۆز ئاساسسىز دۇر، چۈنكى ئىككى قوۋمدىن ئىككى كىشىنىڭ بىرلىشىپ بىر خانلىق ئورنىغا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. توغرىسى شۇكى، (باجىر) ئۇنىڭ ئىسمى، (توك بۇغا) لەقىمى ئىدى.

ئەلقىسسە، باجىرتوك بۇغا خان بولۇپ، خاننىڭ خاتۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەمرىگە ئېلىپ، پۇقرالارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە قاراتتى. بۇ ئەسنادا، خان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بەگلەر ھەزرەتنى ئۆزبېك خاننى ئېلىپ [ئىدىل دەرياسىنىڭ] قىرغىقىغا كەلدى. ھەم خاننىڭ ئۆلۈپ باجىرتوك بۇغانىڭ خان بولغانلىقى، بارچە ئەلنىڭ ئۇنىڭغا ئەل بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. بۇ خەۋەردىن ئىنتايىن پەرىشان ۋە غەمكىن بولۇپ، نېمە ئىش قىلىش ۋەجىدىن كېڭەش ئۆتكۈزدى. قىيات ئىساتاي ئېيتتىلەركى: «ئۇ بۇرۇندا قوۋمى قەبىلىسى كۆپ كۈچلۈك كىشى ئىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈندە ھەممە خالايق ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەردە تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارشى چىقساق ئىشىمىز ئوڭغا تارتىلسىمۇ مۇمكىن. بىر ھىيلە بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرەيلى، ئاندىن نېمە ئىش بولسا شۇنىڭغا يارىشا ئىش تۇتايلى». ھەممە كىشى ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچىلەرگە مۇنۇ سۆزنى ئېيتىشنى چىكىلدى: «خوجىمىز بىزنى خاننىڭ قېشىغا ئەۋەتكەندى. بىز ئۇنى ئېلىپ كېلىپ تۇرۇپتىمىز. بۇ كىشى ھەم ئاتا- بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوجىمىزنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. سىز ئۆزىڭىزنى ئوخشىتىپ خانلىق ئورنىغا چىقىمىڭىز توغرا بولار ئىدى، ئەمما ھازىر سىز خان بولۇپ تۇرۇپسىز. ھەممە خالايق سىزگە بەرمانبەردار بولۇپ تۇرۇپتۇ. بىزمۇ ئوخشاشلا سىزگە بەرمانبەردار بولماقچىمىز. قارشىلىق قىلىش نىيىتىمىز يوق. قىلايلى دېسەكمۇ كۈچىمىز يەتمەيدۇ. ئۇ بىر ياش ئوغلان دۇر، ئەكىلىپ قوللىغىزغا تاپشۇرايلى، كۆڭلىڭىز نېمىنى خالىسا شۇنى قىلارسىز، بۇ سەۋەبتىن ئۆي-ماكانىمىزدىن ئايرىلىپ ۋەتەنسىز بولغىمىز يوق». بۇلارنىڭ ئەلچىسى كەلدى، خان چەكسىز خۇشاللىق ئىچىدە ئۇلارنى قارشى ئالدى. كېتەر ۋاقتىدا ئۇلارغا

① ئۆتمىش ھاجى: «چىڭگىزنامە» قوليازما نۇسخىسى، 12-، 13-بەتلەر. قوليازمنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى تەتقىق قىلىشقا قۇلاي بولۇشى ئۈچۈن، بۇ يەردە ئەسلى تېكىستنىڭ مەنىنى بېرىلدى.

② «ئاتالىق» نۆزۈمى دەسلەپ سالجۇق تۈركلىرى، چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە جۇجى ئۇلۇسىدا يولغا قويۇلغان بىر خىل تۈزۈم بولۇپ، سالجۇقلاردا «ئاتابەگ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خىل كىشىلەر يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، خانلار تەرىپىدىن مەخسۇس شاھزادىلەرنى تەربىيەلەش ئىشىغا مەسئۇل بولاتتى. ئۇلار شاھزادىلەرگە ھەر خىل بىلىملەر، جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگەتكەندىن سىرت، يەنە ھاكىسىيەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدىن ساۋاق بېرىتتى. شاھزادىلەر خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاتالىقلارنىڭ خانلىقتىكى نوپۇزى ناھايىتى يۇقىرى بولاتتى. ئاتالىقلار كۆپىنچە شاھزادىلەرگە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش ياكى ئۇلارنىڭ تۇل ئانىلىرىغا ئۆيلىنىش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كۈچەيتەتتى.

③ بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «قارا كىشى» دېگەن سۆز «چىڭگىزخاننىڭ ئالتۇن ئۇرۇقىدىن بولمىغان ئاددىي خەلق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئىچىدە، ئالتۇن ئۇرۇقتىن بولمىغانلارنىڭ خان بولۇشى چەكلىنەتتى. شۇڭا، ئۆزىنى چىڭگىز نەسلىگە باغلاش شۇ دەۋرلەردىكى ئىچكى ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئىدى. 1370-يىلى ئەمىر تۆمۈر (1336-1405) «ئالتۇن ئۇرۇقتىكىلەرنىڭلا خان بولۇش تارىخى»غا خاتىمە بېرىپ، ئۆزىنى «ئەمىر» دەپ جاكارلاپ، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيەسىگە ئاساس سالغان.

كىشى قوشۇپ ئەۋەتتى ۋە ئېيتتىلاركى: «ئۇلار كەلگىچە باشقا كىشى خانلىق قىلىپ تۇرسۇن دەپ بۇ ئىشنى قىلدىم. ئۆز خوجايىنىمنىڭ ئوغلى تۇرغان يەردە مېنىڭ خان بولۇشۇم راۋا بولماس. پادىشاھ كەلسۇن، خانلىق ۋە بارچە خەلق ئۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغۇسى». بۇ سۆز ئۇلارغا يەتكۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ئۇلار سەپەرگە ئاتلاندى. ئۇلار كەلمەستىن بۇرۇنراق باجىرتوك بۇغا بەگلەرى [بىلەن] كېڭىشىپ ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇلار ئوردىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا يىغا-زارە قىلىدىغان، ئىككى قېتىم «جېۋ-جېۋ» دەپ يىغلىغاندىن كېيىن قول سالىدىغانغا پۈتۈشتى.

قالماقلارنىڭ قائىدىسى شۇكى، پادىشاھلىرى ياكى ئۇلۇغلىرى ئۆلگەندە ھەرقايسى قەۋملىرى توپ-توپى بىلەن كېلىپ ئۈچ قېتىم «جېۋ-جېۋ» دەپ پەرياد قىلىپ ياش تۆكەر ئىدى. ئۇلۇغ تاغدا ئۇلارنىڭ بۇ قائىدىسى ھازىرمۇ يەنىلا مەۋجۇت. بىر كۈنى ئۆزبېك خان بەگلەرى بىلەن بىرگە تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن يولغا چىقتى. بىر ئاق كېيىملىك كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ «جېۋ» سۆزىنىڭ بېشىدىكى «جې» نى بىر قېتىم ئېيتتى. ئۇلار پەرۋا قىلمىدى. 2-قېتىم يەنە ئېيتىپ ئۆتكەندى، قىيات ئىساتاي: «بۇ نېمە دېگىنىڭ» دەپ سورىدى. ئۇ كىشى ئېيتتىكى: «مېنىڭ ئېتىم ساڭغۇسۇن، سەن ئاڭلىغىن سوڭغۇسۇن». قىيات ئىستاي بۇنىڭدا بىر گەپ بار دەپ ئۇ كىشىنىڭ ئارقىسىدىن باردى ۋە «بۇ سۆزۈڭنىڭ مەنىسى نېمىدۇر؟» دەپ سورىدى. ئۇ كىشى ئېيتتىكى: باجىرتوك بۇغا بەگلەرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ كېڭەشتىلەر، سىزىلەر بېرىپ ئوردا ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ ئىككى قېتىم «جېۋ-جېۋ» دەپ ياش تۆككەندىن كېيىن ئۇلار سىلەرگە قول سالماقچى بولدى. ئەگەر سىلەر بىر قېتىم «جېۋ» دېگەچ ئۇنىڭغا قول سالىمىڭىزلا ھەممىڭلار ھالاك بولىسىلەر. يۇقىرىقى سۆزۈمنىڭ مەنىسى شۇ ئىدى، بۇنى ساڭا ئېيتتىم، دېدى. ئىساتاي بۇ خەۋەرنى بەگلەرگە ئېيتتى ۋە «جېۋ» دېگەچ قول سېلىشقا پۈتۈشتى. تاڭ ئېتىش بىلەن يولغا چىقىپ ئوردىغا يېتىپ كەلدى. باجىرتوك بۇغا ئوردىدا تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغانىدى. بەگلەرى ۋە نەۋكەرلىرى ئىشىكتە قورۇقداپ تۇرار ئىدى. كەلگەنلەر ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ بىر قېتىم «جېۋ» دەپ يىغلاپ «جې» دېگەنچە باجىرتوك بۇغانىڭ ئۈستىگە تاشلاندى. ئۇ قەددىنى رۇسلاپ بولغىچە ئىساتاي بېرىپ ئۇنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇردى، بېشى بىر قەدەم نېرىگە بېرىپ چۈشتى. ئالاتاي خەنجەر بىلەن سانجىپ يۇقىرى كۆتەرگەچ «مانا بۇ خوجاڭلارنىڭ بېشى، تۇرغان يېرىڭلاردىن مىدىرلىماڭلار!» دەپ ۋاقتىدى. ھەممە كىشى پەسكويغا چۈشتى. شۇندا ئۇ بۇ باشنى سازايى قىلىپ «قارا كىشىنىڭ خان بولۇشى شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشسۇن!» دەپ جارسالدى. باجىرتوك بۇغانى ئۆلتۈردىلەر، ھەزرىتى ئۆزبېك خاننى خانلىققا كۆتۈرۈپ تەختتە ئولتۇرغۇزدى...».

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىپايان زېمىنلاردا، يەنى شەرقتە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى بېيجىڭدىن غەربتە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان ساراي شەھىرىگىچە بولغان بۇ بىپايان زېمىنلاردا، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر زىيالىلىرى ھاكىمىيەت ئىشلىرى، كاتىبات ۋە ھەربىي ئىشلار قاتارلىق ساھەلەردە خىزمەت قىلغان. موڭغۇل ئىستېلاسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىچكى ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە 14-ئەسىرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقى ھەرقايسى ئۇلۇسلار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان. يازما ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خان يارلىقلىرى ۋە بىتىملىرى تاكى 15-ئەسىرگىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، 15-ئەسىردىن ئېتىبارەن يارلىقلارنىڭ بىر قۇرغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، يەنە بىر قۇرغا چاغاتاي يېزىقى بىلەن بىتىم يېزىش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان. ① ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىستېمالدىن قېلىپ، چاغاتاي يېزىقى ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان. ئۆتمىش ھاجىنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرىمۇ دەل خارازىمدا گۈللەنگەن چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا خارازىم شېۋىسىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان. ئەمما، بۇ يازمىنى تۈركچە نەشرگە

① A. N. Kurat, Topkapi Sarayi Muzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, Burhaneddin Matbaasi, İstanbul 1940, s. 6-60; A. M. Özyetkin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Saasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil Üslup İncelemesi, s. 108-136, Ankara, 2000.

تەييارلىغان ئىلياس كامالوف ئۇنىڭ مەتىنىنى ئوغۇز - قىپچاق شېۋىسىگە تارتىپراق ئوقۇغان .

3. ئۆتمىش ھاجىنىڭ «چىڭگىزنامە»سى بىلەن موللا مىر سالىھ كاشىغەرىي كۆچۈرگەن «چىڭگىزنامە»نىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى

1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى مەرھۇم ھاجى نۇر ھاجى نەشرگە تەييارلىغان موللا مىر سالىھ كاشىغەرىي ئاپتورلۇقىدىكى «چىڭگىزنامە» ناملىق قولىيازىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى نەشر قىلغانىدى . كېيىنكى تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ، بۇ ئەسەرنىڭ نامى «چىڭگىزنامە» بولماستىن ، بەلكى مىلادىيە 17 - ئەسىردە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن قەشقەردە يېزىلغان ، ئىلىم ساھەسىدە «تارىخىي كاشىغەر» دەپ ئاتالغان ئەسەر ئىكەنلىكى ، موللا مىر سالىھ كاشىغەرىنىڭ بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ئەمەس ، بەلكى كۆچۈرگۈچىسى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى ① . دېمەك ، بۇ ئىككى قولىيازما ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى يوق . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ئىككى ئەسەر توغرىسىدا ناتوغرا چۈشەنچىگە كېلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي كاشىغەر» ناملىق ئەسەرنىڭ «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتاب نامى بىلەن نەشر قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئۇچۇرلارنى كۆپچىلىككە بىلدۈرۈپ قويۇشنى لايىق تاپتۇق .

مەن نامەلۇم ئاپتورنىڭ «تارىخىي كاشىغەر» ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان ۋاقىتتا ، مەزكۇر ئەسەرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئاكا بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغانىدىم . مىر سۇلتان ئاكا مەرھۇم ھاجى نۇر ھاجىنىڭ ئۇزاق يىللىق خىزمەتدىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەزكۇر ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشنىڭ باش - ئاخىرىدىكى بەزى ئىشلارنى ئەسەپ مۇنداق دېگەنىدى :

«1981 - يىلى قادىر بۇلاق ئەپەندى بۇ قولىيازىنى قەشقەردە قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن ، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ قولىيازىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە تەقدىم قىلغان . شۇنىڭ بىلەن ھاجى نۇر ھاجى ئەپەندى ھېچقانداق كىتاب نامى يېزىلمىغان ، باشلىنىشىدىلا چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشقا كىرىشىپ ، كىتابنىڭ نامى توغرىسىدا شۇ ۋاقىتتا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى نەشرگە تەييارلاش ئىشىغا ئىشتىراك قىلغان ئالىملاردىن بىرى بولغان ئابدۇرېشىت داموللامدىن بۇ ئەسەر نامى توغرىسىدا مەسلىھەت سورىغاندا ، ئۇ كىشى بۇ ئەسەر بەلكىم «چىڭگىزنامە» بولۇشى مۇمكىن دېگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ قولىيازما شۇ دەۋر شارائىتىنىڭ تەتقىقات ۋە ئۇچۇر چەكلىمىلىكى سەۋەبىدىن «چىڭگىزنامە» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغان .»

دېمەك ، بىزنىڭ ئالىملىرىمىز «چىڭگىزنامە» دېگەن بىر ئەسەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن خېلى بۇرۇنلا خەۋەردار ئىدى . ئەمما ، ئۇلار ھازىرقىدەك ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش مۇھىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا يۇقىرىقى قولىيازىغا قارىتا ۋەسىقشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ، ئۇنىڭغا توغرا نام بېرىشكە ئامالسىز قالغان . شۇڭا ، ئۆتمىش ھاجىنىڭ «چىڭگىزنامە»سى بىلەن ھاجى نۇر ھاجى نەشرگە تەييارلىغان «چىڭگىزنامە»نىڭ ھېچقانداق مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . ئالدىنقىسى 13-16 - ئەسىرلەردىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك تارىخىي ئەسەر بولغىنىغا ئوخشاش ، كېيىنكىسى موڭغۇل ئىستېلاسى شۇنداقلا يەكەن خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى : ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى : مۇھەممەدجان مۇسۇن

① ئەلى غوپۇر : «قەشقەر تارىخىنىڭ باش ئاخىرى» ، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2008 - يىللىق 6 - سان ؛ «نامەلۇم ئاپتورنىڭ «كاشىغەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا تەتقىقات» ، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) 2009 - يىللىق 3 - سان .

سوپىزمنىڭ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭغا تارقىلىشى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

جۇ شىيەن

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە سوپىزمنىڭ شىنجاڭغا تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ، يەنى 16-ئەسىردىن بۇرۇنقى سوپىلار ھەرىكىتىدە ئاساسلىقى ئەرشىدىن جەمەتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان بولسا، 16-ئەسىردە مەخدۇم ئەزەم قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، سوپىلارنىڭ ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن مەنئىي ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلىنىشى نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ سىياسىي مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنىڭ قاينىمىغا كىرىپ كەتكەنلىكى، خوجىلار جەمەتىدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ دىنىي مەرتەۋە تالىشىشىنىڭ سىياسىي ھوقۇقنى كونترول قىلىش ئىستىكىدىكى مەزھەپلەر كۈرىشىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكى، ئاقىۋەت بۇ كۈرەش پۈتكۈل يەكەن خانلىقىنى قاپلاپ، جۇڭغارلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا سەۋەب بولغانلىقى، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ بىر تۈركۈم خوجىلارنىڭ خەلقنىڭ لەنتىگە ئۇچرىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: كۇچا دىن تارقىتىش ئۆمىكى؛ نەقىشەندىيە تەرىقىتى؛ ئىسھاقىيە؛ ئافاق خوجا؛ شىنجاڭدىكى ئىشانلار

1

ماتېرىيال چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن سوپىلارنىڭ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان كونكرېت يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە ئامالسىزىمىز. مەشھۇر سوپىست، شەھىد مەنسۇر ھەللاج 905~912-يىللىرى دىن تارقىتىش ئۈچۈن ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاتلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا دۆلىتىمىزدىكى تۇرپان (ئىدىقۇت) رايونىغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ ئۆيىدىكىلىرىگە يازغان خېتىدە، بۇ قېتىملىق سەپىرىنىڭ مەقسىتى دىنىسىزلىرنى دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بىراق ئۇنىڭ تۇرپاندىكى پائالىيىتى ھېچقانداق ئۈنۈم يارىتالمىغان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ جۇڭگو قەغىزىنى توشۇپ ساتىدىغان بىر كارۋانغا ئەگىشىپ باغدادقا قايتقاندىن كېيىن قولغا ئېلىنىپ، سەككىز يىل قامالغان ۋە 922-يىلى ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئۇنىڭ خۇراساندىكى مۇرىتلىرىنى پارس دىناۋارى ئەتراپىغا يىغىشى، كېيىنچە يەسەۋىي (ئەھمەد يەسەۋىي، 1166-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە نەسىمىي (ئىمادۇددىن نەسىمىي، 1417-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تۈركىي تىلىدىكى مىستىسىزلىق شېئىرلىرىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن^①.

ئىسلام دۇنياسىدا شەخسلەرنىڭ دىن تارقىتىشى مەيلى ئىچكى قىسىم ياكى چېگرا رايونلاردا بولسۇن، دائىم تەسەۋۋۇپقا كىرىش ھادىسىلىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن. مەنسۇر ھەللاج ۋە قەسى ئىسياتلاپ بېرەلەيدۇكى، سوپىلارنىڭ دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئەڭ كېچىككەندىمۇ 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۆلىتىمىزنىڭ غەربىدىكى چېگرا رايونلارغا كىرىپ بولغان بولۇپ، ھەللاج تارىخىي ئورنى يۇقىرى بولغان تۇنجى كىشىدۇر. بارتولدىنىڭ دېيىشىچە: «بۇ سوپىلار ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە يايلاقلارنى ئارىلاپ تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا بېرىپ ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغان. ئۇلارنىڭ خىزمىتى كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا زور ئۇتۇق قازانغان.

① Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, 1975, pp. 62-77.

ئۇلارنىڭ دىن تەشۋىقاتى كىتابقا قاراپ دىن تەرغىب قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئوڭۇشلۇق بولغان. تەرغىباتچى سوپىلار يايلاقلارنى ئارىلىغاندا غازات ۋە جەننەتنىڭ راھەت-پاراغەتلىرى ئۈستىدە گەپ قىلماي، بەلكى گۇناھلار ئۈچۈن دوزاختا بېرىلىدىغان ئازابىلار ھەققىدە توختالغان... مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىسلام دىنى تۈركلەرگە ھېچقانداق يېڭى نەرسە بېرەلمىگەن. چۈنكى، تۈركلەر بۇرۇن بۇددا دىنى، مانى دىنى ۋە خىرىستىيان دىنى تەشۋىقاتچىلىرىدىن بۇنداق گەپ-سۆزلەرنى كۆپ ئاڭلىغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى بۇرۇن شۇ يۇقىرىقى دىنلارنىڭ بىرەرسىدىنلا خەۋىرى بولغانلارنىڭ ئىچىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان»^①. ھەللاجدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ساتۇق نىشاپۇرلۇق سوپى ئەبۇ ھەسەن مۇھەممەد كاراماتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، 915-يىلى بۇغراخان دەپ ئاتىلىپ، تاكى 943-يىلىغا قەدەر خانىدانلىقنىڭ خانى بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئارىسلانخان (بايتاش) سوپىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ئېلىدە ئىسلاملىشىشنى يۈرگۈزگەن. 960-يىلى 200 مىڭ چېدىرلىق (ئۆيلۈك) تۈركىي تىللىق قوۋملار دىنىنى ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتكەن بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراخانىيلار خانىدانلىقى بىر تۈركىي ئىسلام خانىدانلىقىغا ئايلانغان ھەمدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇدۇن پادىشاھلىقى ۋە قوچۇ پادىشاھلىقىغا قارىتا نەچچە ئون يىلغا سوزۇلغان «غازات ئۇرۇشى» قوزغىغان.

قارا قىتانلار دەۋرىدە، يۈسۈپ ھەمەدانى (1048~1140) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرۋىگە يېتىپ كېلىپ، تۈركىي سوپىلار مەزھىپىنىڭ شەيخىگە ئايلانغان ۋە «ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئىمامى، ئەرۋاھلارنىڭ مەخپىيىتى ۋە ھەرىكەتلىرىنى پىششىق بىلىدىغان كىشى»^② دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ تەلىماتىنىڭ كېلىشى مەنبەسى ھەراگانى ۋە بىستامدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئابدۇقادىر جىلاننى ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا تەبلىغ قىلىشقا ئۇ رىغبەتلەندۈرگەن ئىكەن. گەرچە، ئۇ تۈركىي تىلنى قىلچە چۈشەنمىسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ مۇرىتى تۈركىي تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئاساس سالغۇچىسىغا ئايلانغان. ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدىن بولغان يەسسەۋى شامان دىنىدىكى مۇراسىملارنى قوللىنىپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا زىكىر قىلىش (ئوقۇش)نى تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن جەھرىيە (ئۇنلۇك ئاۋازدا ئوقۇغۇچىلار)نىڭ پىرى دەپ ئاتالغان. يەسسەۋى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر «دانىشمەن» بولۇپ، ئاتا يەسسەۋى دەپ ئاتالغان ۋە سوپىزمنىڭ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئارىسىدا تارقىلىشىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. كېيىنچە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى يەسسەۋى تەرىقىتىنى قۇرغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سۇلايمان باقىرغانى - ھاكىم ئاتا (1186-يىلى ۋاپات بولغان) چۈشىدە نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ قۇرغۇچىسى بەھائۇددىن نەقىشەندى (1318~1389)گە يېتەكچىلىك قىلغان. ھەمەدانىنىڭ يەنە غىزداۋانى (ئابدۇخالق غىزداۋانى، 1220-يىلى ۋاپات بولغان) ئىسىملىك مەشھۇر ئىنسى بولۇپ، ئۇ تارقاتقان سوپىزم «خوجىلار تەرىقىتى» (تەرىقىتى ئەل خوجىگان) ياكى «خوجىلار مەزھىپى» دەپ ئاتالغان. بەھائۇددىن نەقىشەندى بابا سەمەسى (1340-يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن ئەمىر كۈلالى (1371-يىلى ۋاپات بولغان)نى بىۋاسىتە ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا زىكىر قىلىشنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، بىراق غىزداۋانىنىڭ پەقەت ئۆزىلا ئاڭلىيالىغۇدەك تۆۋەن ئاۋازدىكى ئوقۇش ئۇسۇلىغا بەكرەك مايىل بولغان. غىزداۋانى ئورناتقان بۇ سەككىز تۈرلۈك پىرىنىسىپ كېيىنچە نەقىشەندىيە تەرىقىتىنى قۇرۇشتىكى ئاساسقا ئايلانغان.^③

قارا قىتانلار دەۋرىدە، يەسسەۋى تەرىقىتى ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ كۆچمەن قەبىلىلەر ئارىسىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە «خوجىلار تەرىقىتى»نىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى ئەڭ بالدۇر بولسا كېرەك. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەشقەرنىڭ بىر

① ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 72، 73-بەتلەر.

② Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, pp. 339, 364

③ J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, 1974, pp. 66-65

ھۆكۈمراننىمۇ غىزداۋانىنىڭ مۇرىتى بولغان. 1220-يىلى، چىڭگىزخان بۇخارا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان چاغدا، ئىمام ھافىزۇددىننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ ئىنىسى شۇجائىددىن مەھمۇدىنى قاراقۇرۇمغا سۈرگۈن قىلغان. 1256-يىلىدىن كېيىن، بۇ جەمەتتىكىلەر شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى لوپ كېتىك بازىرىغا كېلىپ، مۇشۇ جايدىكى ئىسلام دىنىنىڭ شەيخۇلىئىسلامغا ئايلانغان. شەيخۇلىئىسلام جامالىدىن ئىماملىق قىلىۋاتقان چاغلاردا كېتىك بازىرى قۇمنىڭ ئاستىدا قالغاچقا، جالالىدىن جەمەتتىكىلەر ئاقسۇدىكى ئايكۆلگە كۆچۈپ كەتكەن ھەمدە ئاشۇ يەردە شىكار قىلىۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. 1347-يىلى تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خانلىق ئورنىغا رەسمىي ئولتۇرغاندىن كېيىن، جالالىدىننىڭ ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئالمالىققا بېرىپ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان. 1354-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخانىغا قاراشلىق قەبىلىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. «تارىخى رەشىدىي» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ كۈنىلا 160 مىڭ كىشى ئىسلام دىنىغا كىرگەن. شىنجاڭنىڭ كۇچادىكى مەۋلانە ئەرشىدىن مازىرىدىكى تىلاۋەتخانا ئىچىدە ھازىرمۇ «ئىسلام ئەنىيالىرى» نامىدىكى ياغاچ تاختا بار بولۇپ، ئۇنىڭغا يېزىلغان بېغىشلىمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «سۇڭ لىزۇڭ دەۋرىدە، مەۋلانە ئەرشىدىن ئىسىملىك ئەۋلىيا كىشى ئىسلام تەلىماتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتتىن نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ قەدىمكى كۈسەن بەگلىكىگە كېلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرگە قاراشلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىدىكى نەچچە ئون مىڭ ئاممىنى ئىسلاھ قىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئەھمىيىتى ئاجايىپ زور بولغان»^①. بۇنىڭ ئىچىدىكى «موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئىسلاھ قىلىش» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتقا قارىتىلغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى «土胡鲁库» بىلەن «秃黑鲁» ئەمەلىيەتتە بىر ئىسىمنىڭ ئوخشىمىغان تەرجىمىلىرى بولۇپ، مەۋلانە بولسا داموللا دېگەن مەنىدە. خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، كۇچاغا ئەڭ بۇرۇن دىن تارقاتقۇلى كەلگەن كىشى ھىندىستانلىق سوپىست، دەرۋىش شەيخ نىزامىددىن دېھلۋى بولۇپ، ئۇ 1267-يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە يېتىپ كەلگەن، كۇچادا ھازىرمۇ ئۇنىڭ مازىرى بار. مەۋلانە ئەرشىدىن نەۋرە قىزىنى ئەمرىگە ئالغان ۋە كۇچا خەلقىنىڭ دىنىنى بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتىشكە باشچىلىق قىلغان. شۇڭا، «سۇڭ لىزۇڭ دەۋرى» نى نىزامىددىن دىن تارقاتقان يىللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ھېسابلىساق، ئۇنىڭ تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى ۋە خاتا ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

مەۋلانە ئەرشىدىن «موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئىسلاھ قىلىش» نى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد مىراس قالىدىغان (سۇيۇرغاللىق) شەيخۇلىئىسلاملىق ئالاھىدە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇنىڭ خانلىقتىكى ئورنى موڭغۇللارنىڭ دىنى مۆتىۋەرلىرى ۋە ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنىڭ ئارقىسىدىلا تۇرغان. شەكىل جەھەتتە، يېڭى خان تەختكە چىققاندىن كېيىن مۇھىم مەنەسەپ ئورۇنلىرىنى ئۇلارنىڭ خالىغىنىچە بېرىپ، ھەممە ئىشلارنى مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ دىنىي جەھەتتىكى ئىجازىتىدىن ئۆتكۈزۈپ، شەكسىز ھالدىكى دىنىي مەرتىۋىگە مۇيەسسەر قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، مەۋلانە ئەرشىدىن ئۆز جەمەتتىكىلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان موللا، شەيخلەر ئاساسىدا كۇچا دىن تارقاتقۇلى ئۆمىكىنى قۇرۇپ، كەڭ كۆلەمدىكى دىن تارقاتقۇلى پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرغان.

كۇچا مىلادىيەدىن بۇرۇن كۈسەن دەپ ئاتالغان. بۇددا دىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھىندىستاندىن شىنجاڭغا كىرگەندىن تارتىپ تاكى سۇلالىسىغا قەدەر مىسلىسىز گۈللىنىپ، كۈسەن، ئۇدۇن ۋە قوچۇ غەربىي يۇرتتىكى ئۈچ بۇددا دىنى مەركىزى دەپ ئاتالغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنى گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگەن بولسىمۇ، يىراق بۇددا دىنى مەدەنىيىتى يەنىلا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى يوقىتىپ قويىمىغان. 10-

① خۇاڭ ۋېنى: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك خاتىرىسى»، ئىلىم-پەن نەشرىياتى، 1958-يىلى نەشرى، 31-بەت.

ئەسەرلەردە، قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، سوپىلار كاشىغەرنى مەركەز قىلغان ئاساستا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب، شىمال ئىككى بۆلىكىدىكى سودا يولىنى بويلاپ ئۈزلۈكسىز شەرققە قاراپ مېڭىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. تاكى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن جەنۇبتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇپ، 40 يىلغا سوزۇلغان «غازات ئۇرۇشى» ئارقىلىق قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئۇدۇندىكى بۇددا دىنى ھاكىمىيىتىنى ئىستېلا قىلغان. بۇ ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا تارقىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، «غازات ئۇرۇشى» دولقۇنىنىڭ شىمالىي بۆلەكنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان كۇچاغا تېخى تەسىرى يېتىپ بارمىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسى ئاقسۇ بىلەن باي ئارىلىقىدا بولۇپ، قاقاس تاغ ۋە دەشتى چۆل ئارقىلىق چېگرالىنىشى ۋە كۇچا بىلەن بولغان ئارىلىقى 200 كىلومېتىردىن ئاشاتتى. قاراخانىيلار خانىدانلىقى بىلەن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىرىكشىسى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر داۋاملاشقانىدى. بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى نىسبەتەن قىيىن بولۇپ، ئۇ يەردىكى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇرلار خۇددى بىر سېپىلدەك بۇ دىننىڭ تارقىلىشىنى توسۇپ تۇراتتى»^①. كۇچا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ كېڭىيىشىگە قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقان مۇستەھكەم توساق ئىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى چىڭگىزخانغا قاراشلىق بولغاچقا، ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان زېمىنلارنىمۇ مۇھاپىزەت قىلاتتى. بىراق، 1284 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ يەر «قايدۇ-دۇۋا توپىلىڭى» دا چاغاتاي خانلىقى زېمىنىغا قوشۇۋېتىلگەنىدى. موڭغۇل ئىستېلاچىلىرى ھەرخىل دىنلارغا ئوخشاش قاراپ، دىنىي ئۇرۇش قىلىش ياكى دىنغا كىرىشكە زورلاشنى چەكلىگەنىدى. شۇڭا، بۇددا دىنى، نېستورى دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىقلار قارشى تەرەپلەرنىڭ زېمىنى ئىچىدىمۇ تارقىلىۋەرگەن. ئىسلام دىنى شەرققە قاراپ سىڭىپ كىرىپ، يىراقتا قومۇلغىچە يېتىپ بارغان بولسىمۇ، بىراق دائىرىسى چەكلىك بولۇپ قالغان. 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى بۇددا دىنى كۇچا ۋە شەرق تەرەپلەردە يەنىلا ئەڭ مۇھىم دىنىي تەسىرگە ئىگە بولغان. تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدىكى مۇھىم بۇددا دىنى ئورۇنلىرى ئويلىغاندىنمۇ تېز قولدىن كەتكەن بولغاچقا، كۇچا تەبىئىيلا ئەڭ ئالدىدا ھۇجۇم قىلىنىدىغان نىشان بولۇپ قالغان. مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ كۇچادىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكى مانا مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا قۇرۇلغان.

مەۋلانە ئەرشىدىن خاننىڭ قوللىشى ئاستىدا، كۇچادا ئۆز جەمەتىدىكىلەر ئۈچۈن «خانقا»، مەدرىسە ۋە مەسچىت سالدۇرۇپ، قازى ئاخۇنۇملارنى بېكىتىپ، «قۇرئان كەرىم»، «سەھىھەيلىۋىخارى» ۋە باشقا سوپىزىمى تەشۋىق قىلىدىغان كىتابلارنى تارقاتقان ھەمدە كۇچانى مەركەز قىلغان ھالدا ئاقسۇ، شايار، چالىش (قاراشەھەر)، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا تۇغلۇق تۆمۈرخان يارلىق چۈشۈرۈپ، ئاممىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا چاقىرىق قىلغانىدى. سىياسىي كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئاستىدا، بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى مەجبۇرىي چېقىۋېتىلىپ، قەدىمىي بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ۋە راھىبلارمۇ ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانىدى. 1359 - يىلىدىن 1361 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي ئومۇملاشتۇرۇشقا قارشى ئەمىر بەگلەر تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا لەشكەر تارتىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئالمالىقتا ئەسكەر توپلاپ خاندىن يۈز ئۆردى. بۇ خەۋەر كۇچا، شايارلارغا تارقالغاندىن كېيىن، 10 مىڭدىن كۆپرەك بۇددىست دەرھال بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ، كۇچا دىن تارقىتىش ئۆمىكىنى تۇيۇق يولغا كىرگۈزۈپ قويدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تېزىدىن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىپ، ئىككى جايدىكى ئىسيانچىلارنى تازىلاپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق بۇددا دىنى مۇرىتىنى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈپ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي چېگرىسى ۋە دەشتتاتا (دۇنخۇاڭ) نىڭ شەرقىگە پالدى ۋە

① ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە»، 87 - بەت.

كۈچادىكى بۇددا دىنى كۈچلىرى تالاپەتكە ئۇچراپ، يەرلىك ئاھالىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، كۇچا ئەرشىدىن جەمەتتىكىلەرنىڭ دىنى خوجىلىق زېمىنى ۋە دىن تارقىتىش سورۇنىغا ئايلىنىپ، بۇ رايوندىن يىغىلىدىغان بارلىق زاكات مۇشۇ جەمەتتىكىلەرگە تەۋە بولۇپ، خانلىق ھۆكۈمرانلىرى يەنە ھەر يىلى دىنىي تەشۋىقات خىراجىتى قىلىشى ئۈچۈن دۆلەت خەزىنىسىدىن مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل شەكىلدىكى ۋە خىپىلەر ئارقىلىق بۇ جەمەتتىكىلەرگە يەنە تېرىلغۇ يەر، ئېرىق، دۈكان قاتارلىقلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

1389-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا تەختكە چىقتى. «تارىخى رەشىدى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «خان ئۆزى جىھاد ئېلىپ بېرىپ، خىتايلار (قىتانلار كۆزدە تۇتۇلدى) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ ئۆزى يۈرۈش قىلىپ، خىتايلارنىڭ ئىككى مۇھىم بازىرى - قارا خوجا بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىدى»^①. مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ 2-ئوغلى ئەبۇ ناسىر خىزىر خوجىنىڭ «جىھاد ئۇرۇشى» غا بىۋاسىتە قاتنىشىپ، قارا خوجىدىكى مۇسۇلمانلارنى مەخپىي ھالدا قوزغىلاڭ قىلىشقا تەشكىللەپ، خىزىر خوجىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا ماسلاشتى. كېيىن تۇرپاندا شېھىد بولۇپ، شۇ يەردە مازىرى قالدى. كۇچا دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ماسلىشىشى ئاستىدا، خىزىر خوجا قوچۇدىكى بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ قوراللىرىنى پىچاقلاپ تاشلاپ، مەجبۇرىي ھالدا ئىسلاملىشىشنى يولغا قويدى. بۇددا دىنىنىڭ تەسىر كۈچى شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنتايىن تېز زاۋاللىققا يۈز تۇتقان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق داۋاملاشتى. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «يۇڭلېنىڭ 6-يىلى (1408) بۇ ئەلدىكى غەربىي يۇرت راھىبلىرىدىن چىڭلەي ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى فاجۇەن قاتارلىقلارنى باشلاپ كېلىپ ئولپان تاپشۇردى. پادىشاھ ئۇنى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشنى بۇيرۇدى ۋە چىڭلەينى دۆلەت ئۇستازى قىلىپ تەيىنلىدى، ئۇنىڭ يەتتە شاگىرتى تۇرپان راھىبىكالىن مەھكىمىسىنىڭ بېگى بولدى»^②. 1420-يىلى شاھرۇخنىڭ ئەلچىلىرى تۇرپاندىن ئۆتكەن ۋاقتىدا مۇنداق دېگەن: «ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىبادەتخانا بەك كۆپ، شۇنداقلا ھەممىسى دېگۈدەك ئاجايىپ ھەشەمەتلىك»^③. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، گەرچە خىزىر خوجا بىر مەھەل بۇ رايونلارنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، بىراق يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزەلمىگەن. تەخمىنەن 70 يىلدىن كېيىن، «چىڭخۇانىڭ تۇنجى يىلى (1465)، بۇ قەبىلىدىكى ئەلى (كېبەك) ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلىغان. ئەلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ سۇلتان بولغان»^④. شۇڭا، بۇ چاغدا تۇرپان ئاللىبۇرۇن ئىسلاملىشىپ بولغان ھەمدە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەزكۇرگە ئايلىنىپ بولغان دەپ قارايمىز.

ئەرشىدىن جەمەتتىكىلەر تارىختا «خوجىگان» دەپ ئاتالغان بولۇپ، غىزداۋانى قۇرغان سوپىلار تەرىقىتىدۇر. ئىلگىرى بەھائۇددىن نەقىشبەندى ئۆزىنى غىزداۋانىنىڭ شەخسەن ئىنىسى ھېسابلىغان ھەم بۇخارا خوجىگانلىرى ئىچىدىكى بىر مۇھىم شەخسكە ئايلانغان. شۇنداقلا غىزداۋانى بىلەن ھەمدە ئىنىسى نەقىشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ نەسەبىدە يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. شۇڭا، 16-ئەسىرلەردە نەقىشبەندىيە تەرىقىتى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، كۇچا دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكىلەرنىڭ ئۇلارنىڭ تەرىقىتىگە ئۆزىنى ئاتىشىنىڭ ھېچقانداق ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. مەۋلانە ئەرشىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەبۇ فاتىخ، ئەھمەد، فەخرىدىن، سەدىرىدىن

① مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدى» 1-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى، 225-بەت.
 ② خوجا غىياسۇددىن: «شاھرۇخ ئەلچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، «ھايتۇن ساياھەتنامىسى ئودورېكنىڭ شەرققە قىلغان ساياھىتىدىن خاتىرىلەر» (قوشما سان)، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 2002-يىلى نەشرى.
 ③ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تۈزگەن، 5597-بەت.
 ④ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 329-جىلد، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تۈزگەن، 4894-بەت.

قاتارلىق ھەر قايسى ئەۋلادلار، جۈملىدىن بۇ خوجىلار جەمەتى ئىزچىل خانلىقنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. 16- ئەسىردىن ئىلگىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن چوڭ تەرىقەتلەر تېخى تەسىر شەكىللەندۈرمىگەچكە، سوفىلارنىڭ ھەرىكىتى ئاساسلىقى ئەرشىدىن جەمەتدىكىلەرنىڭ تەرىقىتى ئاساسىدا بولغان. بۇ خوجىلار جەمەتى كۇچا، ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ھالدا ھەر قايسى جايلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىدا، بولۇپمۇ شەرقىي قىسىمغا تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

2

14- ئەسىرلەردە قۇرۇلغان نەقشىبەندىيە تەرىقىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدە يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئەمەلىيەتتە بۇ تەرىقەت تەرىقەتنىڭ 3- ئەۋلادى، ئىمام خوجا ئەھەرار (نەسىردىن خوجا ئۇبەيدۇللاھ ئەھەرار، 1404~1490) دىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئىگە بولۇپ بولغان. خوجا ئەھەرار تۆمۈر سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن ئۆزبېك شەيبانىخاننىڭ مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ئۇرۇشلاردا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. ئۇ «بۇ دۇنيا ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا سىياسىي كۈچلەردىن پايدىلىنىشنىڭ زۆرۈر» بولىدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشىنەتتى؛ ھۆكۈمرانلارنى كونترول قىلغاندىلا تۇرمۇشنىڭ پۈتكۈل ساھەلىرىدە شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئومۇملاشتۇرغىلى بولاتتى. ئۇ ئىلگىرى يەنە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىچكى ماجىرالىرىغا قول تىقىپ، شىنجاڭدىكى دىنىي تەسىرىنى كېڭەيتكەنىدى. ئۇۋەيسخان (1418~1428 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىققاندىن كېيىن، كونا قائىدە بويىچە ئەرشىدىن جەمەتدىكى خوجىلارنى ئۇستاز تۇتماستىن، بەلكى نەقشىبەندىيەنىڭ 2- ئەۋلاد مۇرىتى - بۇخارالىق داموللا مەۋلانە مۇھەممەد كاسانىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئەرشىدىن جەمەتنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. مەۋلانە ئەرشىدىن نەۋرىسى ئەھمەد خوجا مۇرىتلىرىنى باشلاپ ئۇدۇن، كاشىغەرلەرگە بېرىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدا تايانچ پونكىت قۇرۇش غەرىزىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك فېئودال كۈچلەر ۋە دىنىي تۆرىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغاچقا، ھېچقانداق نەتىجە يارىتالمىدى. ئۇۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى پارچىلىنىش پاتىقىغا پېتىپ قېلىپ، 2- ئوغلى ئېسەن بۇقا خانلىق تەخت (1429~1462 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) نى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاقسۇدىن موغۇلىستاننىڭ شەرقىي قىسمى تۇرپانغىچە بولغان رايونلىرىنى ئىگىلىدى. چوڭ ئوغلى ئۇۋەيسخان ئۆز ئالدىغا خان (1456~1487 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) بولۇپ، ئىلى دەريا ۋادىسىدىن تارتىپ موغۇلىستاننىڭ غەربىي قىسمى تاشكەنتكىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى. 1468 - يىلى كاشىغەرنىڭ بەگلىك ۋارىسلىرى بولغان دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىدىن مىرزا ئابابەكرى بۆلۈنۈپ تۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالدى. لېكىن، فەخرىدىن خوجا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتىشىغا قارشى تۇرغاچقا، مىرزا ئابابەكرى ئەرشىدىن جەمەتنى بىتچىت قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىپ ئىشلەتكۈزمەكچى ۋە خوجا ئەھەرارغا قول بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئابىرۇيىدىن پايدىلىنىپ قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرمەكچى بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ خوجا ئەھەرارنىڭ ئابىرۇيىدىن پايدىلىنىپ، يەكەن رايونىدىكى تەسىر كۈچىنى كېڭەيتمەكچى بولغاندا توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان. يەكەنلىكلەر ئۇنىڭغا: «بۇ دۆلەت ئىلال ۋەلى (خوجا ئەھەرار)غا قارىمايدۇ، خوجا مۇھەممەد فەخرىدىنغا قارايدۇ، يەكەن نەزەر مىرزا خوجا مۇھەممەد فەخرىدىننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن قۇرۇلغان ۋە گۈللەنگەن شەھەر»^① دېگەن. كېيىنچە، يۇنۇسخان ۋە مەھمۇدخان ئاتا-بالا ئىككەيلەنمۇ خوجا ئەھەرارغا قول بېرىپ، ئەرشىدىن جەمەتدىكىلەرنىڭ ئاقسۇ، كۇچاننىڭ شەرقىگە چېكىنىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا تايىنىپ تۇرۇشىغا مەجبۇر قىلغان. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا فەخرىدىننىڭ نەۋرىسى

① ليۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1-قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى، 415-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

تاجىدىنمۇ نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە كىرىپ، ئۇزاق مەزگىلگىچە «خوجىلار سەردارى» خوجا ئەھرىرانىڭ ھوزۇرىدا تەلىم ئالغان. كېيىنچە، تۇرپاننىڭ سۇلتانى ئەھمەدخان (1485~1504 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ۋە مەنسۇرخان (1502~1544 - يىللىرى تۇرپاندا تەختتە ئولتۇرۇپ، موغۇلىستاننىڭ شەرقىي قىسمىنى باشقۇرغان) نىڭ 50 يىلغا يېقىن دىنىي ئۇستازى بولۇشتىن سىرت، يەنە مەنسۇرخان بىلەن سەئىدخان (1514~1533 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان، موغۇلىستاننىڭ مەركىزىي قىسمىدا ئۆز ئالدىغا «يەركەن خانلىقى» نى قۇرغان) ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسەچى بولغان. ئۇ قومۇلغا يۈرگۈزۈلگەن «غازات ئۇرۇشى» دا ئاۋانگارتلىق رول ئوينىغان بولۇپ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىمۇ ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. 1513 - يىلى «مەنسۇر (قومۇل) سۇلتانى بايياچى ھوزۇرىدا مەخپىي تەربىيە ئېلىپ، خانلىق تەختىنى قايتا قولغا ئالغاندىن كېيىن خوجا تاجىدىننى بۇ دۆلەتنى ھىمايە قىلىشقا قويۇپ، ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ 40 يىلدىن ئارتۇق بۇ يەرنى زىيانغا ئۇچراتتى. بىراق خوجا تاجىدىن تەكرار ئىنئام تەلەپ قىلىپ تولىمۇ ھەددىدىن ئاشتى»^①. كېيىنچە «ئۇ خىتاي (قىتان) ئۇرۇشىدا مەنسۇرخاننىڭ كۆز ئالدىدا شېھىت بولدى»^②. 1514 - يىلى سەئىدخان مىرزا ئابابەكرنى قوغلاپ چىقىرىپ، يەكەننى مەركەز قىلىپ ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى. بۇ يېڭى خان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ سويپىلىرىنى ئۇستازلىققا تەكلىپ قىلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەرشدىن جەمەتنىڭ تەسىر كۈچىگە زەربە بەردى. يېڭى سويپىلارنىڭ تەسىرى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغاندىن ئېتىبارەن، ئەرشدىن جەمەتدىكىلەرنىڭ يالغۇر كۇچادىلا تەسىر كۈچى ساقلىنىپ قېلىپ، ھېسابتا شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنىدىكى تەرەققىياتىدا ئۆز تەسىرىنى يوقىتىپ قويدى.

15 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسەتلىرىنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان نەقىشەندىيە تەرىقىتى شىنجاڭغا بولغان تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىشكە باشلىدى. 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خوجا ئەھرىرانىڭ نەۋرىلىرىدىن مەخدۇم نۇرى ۋە مۇھەممەد يۈسۈپنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۇرپان ۋە يەكەنگە كەلگەن بولۇپ، مەخدۇم نۇرى مەنسۇرخاننىڭ ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولدى، مۇھەممەد يۈسۈپنى بولسا سەئىدخان تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەتتى. مەخدۇم نۇرى تۇرپاندا ئۈچ يىل دىن تارقىتىپ، مۇھەممەد يۈسۈپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەكەنگە يېتىپ كېلىپ، سەئىدخاننىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدىكى مەنىۋى ئۇستازىغا ئايلاندى. 1533 - يىلى ئابدۇرەشىدخان (1533~1566 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) سەئىدخاننىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنتتىن كەلگەن مۇھەممەد شېرىفى تېخىمۇ ھۆرمەتلىگەن بولغاچقا، بۇ جەمەت ناھايىتى تېزلا يەكەن خانلىقىدىكى مۇھىم خوجىلار جەمەتىگە ئايلاندى. بۇ ئارىلىقتا، نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ 5 - ئەۋلاد داھىيسى مەخدۇم ئەزەم «ئەۋلىيا» لىق سالاھىيىتىدە كاشىغەرگە يېتىپ كېلىپ، يەكەن خانلىقى بىلەن ئۆزبېك-قازاق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇپ قويغان. ئۇ كاشىغەر ھۆكۈمرانىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، ئۇنىڭغا كەڭ زېمىن ھەدىيە قىلىنغان ۋە تۇرمۇشلۇق بولغان. گەرچە ئۇ ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى كېيىنچە شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ دىنىي كۈچلەرگە ئايلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىككى ئەسىرلىك دىنىي تۇرمۇشى ۋە سىياسىي تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەھمەد كاسانى بولۇپ، 1461 - يىلى سەمەرقەنتكە يېقىن دېھپىد كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ 4 - ئەۋلاد داھىيسىغا ئايلانغان مەۋلانە مۇھەممەد غازىنىڭ ئىنىسى بولغان ۋە 1516 - يىلىدىن باشلاپ بۇ تەرىقىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ تەركىدۇنياچىلىق ۋە يەكەن-يېگانە زاھىدلىققا

① «مىڭ شۇەنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 122 - جىلد، تەيۋەن تارىخ-تىل مەكتىپى باستۇرغان نۇسخىسى، 7 - بەت؛ يەن سۇڭجىيەن: «ياقا يۇرت خاتىرىلىرى» (14 - جىلد)، «تۇرپان»، گۇگۇڭ مۇزېي كۈتۈپخانىسى باستۇرغان نۇسخىسى.
② مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدى» 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 347 - بەت.

قارشى تۇرسىمۇ، بىراق سوپىلار دائىم خانقادىلا تۇرۇشى، تالا-تۈزلەرگە ئىستىقامەت قىلىش ۋە دىنى ئەھكاملارنى تارقىتىش ئۈچۈنلا چىقىش كېرەك دەپ قارىغان. ئىستىقامەت شەكلى جەھەتتە، ئۇ پىچىرلاپ ئوقۇيدىغان ئەنئەنىۋى شەكلىنى قۇۋۋەتلىگەن، ئۈزلۈك زىكر قىلىشقا ۋە نەغمە-ساماغىمۇ يول قويغان. ئۇنىڭ بۇ خىل ئەھلى سۈننەتتە چىڭ تۇرىدىغان، لېكىن ئاددىي ئېتىقادقىمۇ يول قويدىغان مۆتىدىل پوزىتسىيەسى بۇ تەرىقەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا زور ئۇتۇق قازىنىشىغا تۈرتكە بولغان. 1542-يىلى مەخدۇم ئەزەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرى تەرىقەتنىڭ داھىيلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ، تەرىقەتنىڭ بىر قىسىم تارماق سۈلۈكلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا سەۋەبچى بولغان. «تەزكىرەئى خوجىگان»^①دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مەخدۇم ئەزەم تۇنجى ئايالدىن بولغان تۆت ئوغلىغا ئوخشاش ۋەدىلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، بىراق 2-ئوغلى خوجا دوست «باش خەلىپىلىك»نى ئۈستىگە ئالغان. «چوڭ خوجىلار تەزكىرىسى»^② ۋە «ئافاق خوجا تەزكىرىسى»^③ دە ئېيتىلىشىچە، ئۇ ۋاپات بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرىلا ئورنىنى ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى، يەنى «چوڭ خوجا» دەپ ئاتىلىدىغان مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلغان ھەمدە رەسمىي شەكىلدىكى دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئۈچ تارماق نەسەب ئەۋلادلىرى 16-، 17-ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭغا كىرىپ، تارىخ كىتابلىرىدىكى ئاتالمىش «كاشغەر خوجىلار جەمەتى»نى شەكىللەندۈرگەن.

3

ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭغا كىرگەنلەر مەخدۇم ئەزەم بىلەن ئۇنىڭ كاشغەرلىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىسھاقتۇر. «ئۇنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭغا دىنىي سىستېمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بەرمىگەن»^④، بىراق ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مەۋلانە لۇتپۇللا ئۇنىڭغا ئىجازەت بېرىش بېرىش توغرىسىدىكى «رۇخسەت ۋە تاپشۇرۇق»قا ئېرىشكەن. ئىسھاقتىڭ تارماق تەرىقىتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى سەمەرقەنتلىك قاسىم شەيخ «بىدئەت» دەپ ئەيىبلەگەن ھەمدە يەرلىك ھۆكۈمران ئابدۇللاخان تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان. 1580-يىلى ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇكېرىمخاننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، ئانىسىنىڭ يۇرتىغا كەلگەن ۋە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كاشغەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا 12 يىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1592-يىلى ئۇ چۈشىدە ئابدۇكېرىمخانغا ئابدۇللاخاننىڭ كاشغەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزگەنمىش. بۇ ئىشتىن كېيىن، كاشغەر ئۇنىڭ تەرغىبات ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن دىنىي زېمىن قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن ھەمدە يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغا تەرىقەت يولباشچىلىرىنى تەيىنلەش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالغان. ئىسھاقتىڭ نەقىشەندىيە تەرىقىتىدىكى پىچىرلاپ ئوقۇيدىغان ئەنئەنىدىن ۋاز كېچىپ، تۈركىيلەرنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۈزلۈك زىكر قىلىدىغان ۋە نەغمە-ساما سالىدىغان ئەنئەنىنى قوللانغان. ئۇ بۇرۇنقى خوجىلار جەمەتىدىكىلەرنىڭ

① مۇھەممەد سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلانغان، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» 8-توپلام، 1980-يىلى نەشرى؛ چېن خۇيشېڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «جۇڭگو شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» 1-قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى نەشرى، 326-بەت.

② «چوڭ خوجىلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلانغان: «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 12-توپلام، 1986-يىلى نەشرى، 5-، 6-بەتلەر.

③ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلانغان: «ئافاق خوجا تەزكىرىسى»، ئاپتورى نامەلۇم، شافىگرانى نۇسخا؛ خەن جۇڭيى: «غەربىي يۇرت سوپىزىمى ئۈستىدە تەتقىقات»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى، 98-بەت.

④ مۇھەممەد سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلانغان: «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» 8-توپلام، 97-بەت.

دىنىي مۇراسىملارغا ئېتىبارسىز قارىغانلىقى ۋە دەھرىي ئەمەلدارلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا زىت ھالدا، دىنىي ئېتىقادنى پاكلاش، چىن ئېتىقاد ۋە ئىستىقامەت قىلىشى كۆز قارىشىنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، بىراق كوچا كېزىپ يۈزۈش ۋە ئاشلىق تىلەشتەك چېكىدىن ئاشقان قىلمىشلارغا قارشى تۇرۇپ، يېڭىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئىسھاقىيە سۈلۈكىنى قۇرغان. «جالالىدىن كېتىكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئىسھاق ۋەلى ئاقسۇغا كېلىپ، ئايكۆلدە مەۋلانە جالالىدىننىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىپ، چۈشىدە جالالىدىننىڭ بېشارەت تاپتى. جالالىدىن: «ئەي ئىسھاق، ئاقسۇ، كۇچا، چالاش، تۇرپاننىڭ خوجىلىقىنى سىزگە بەردىم. بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىز ئىشانلىقنى تاشلاپ ئەمەل تۇتۇشنى، بەگلىكنى ئارزۇ قىلدى. بەگلىك ئۇلارغا بولسۇن» دېدى. ①. ئۇ يەنە بۇ جەمەتتىكىلەرنىڭ ۋەكىلى، ئاقسۇنىڭ شەيخۇلىسىلامى ئابدۇرەھىمنى يوقلىدى. كېيىن قازى ئابدۇرەھىم ئىسھاق خوجىغا بەيئەت قىلىپ، خەلقنى مۇرىت بولۇشقا ئۈندىدى. خەلق قوبۇل قىلمىغاندا قازى ئابدۇرەھىم: «ئىشانلىق يولىنى قازىلىق-بەگلىك بىلەن ئالماشتۇرۇپ، بۇ ئىشنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالماس بولدۇق، بوۋام جالالىدىننىڭ تەلىپى شۇنداق. ئەمدى خوجىلىق تەرىقىتىگە پىرىلق بىزدىن بۇ ئەزىزگە قالدى» ②.

بۇ رىۋايەت شۇنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇكى، ئىسھاق يالغۇز يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى ئەرشىدىن جەمەتنى قاتارلىق دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئەل بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرپان رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىكى دىنىي تايانچقا ئايلانغان. 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، ئىسھاقنىڭ مۇرىتى ئۇشتۇر خەلىپە ۋە ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا شادى ئىلگىر-كېيىن بولۇپ خانلىق ئوردىسىنىڭ دىنىي ئۇستازلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ھەمدە كاشىغەرگە يېقىن فەيزئاباد (ھازىرقى پەيزاۋات)، يەكەندىكى توققۇزكەنت، خوتەندىكى ئاقساراي، ئاقسۇدىكى ئاقيار (ھازىر ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق) قاتارلىق زېمىنلارغا ئىگە بولۇپ، يېتەرلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچ شەكىللەندۈرۈپ، كاشىغەر خوجىلار جەمەتىدىكى ئۈچ چوڭ تارماق نەسەبلەر ئىچىدە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان.

مۇھەممەد ئىمىن 1570-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە ۋاپات بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسىنى بۆلۈشكەن. بۇ ھەقتە شۇي سۇڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى دەريا-ئېقىنلار خاتىرىسى» دە مۇنداق قىممەتلىك مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان: «ھەزرىتى ئەلنىڭ 25-ئەۋلادى مۇھەممەد ئىمىن ئىدى. ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى قاسىم بۇخاراغا كەتكەن؛ 2-ئوغلى مۇسا بەلىخقا كەتكەن؛ 3-ئوغلى مۆمىن ئۆز يۇرتىدا قالغان؛ 4-ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ كاشىغەرگە كەتكەن» ③. مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى موغۇلىستان بولغاچقا، ئۇ 1605-يىلى قومۇلغا يېتىپ كېلىپ، شۇ يەردىكى سوپىلار يولباشچىسى، كاشىغەرلىك مىرسەئىد جېلىلىنىڭ قىزىغا ئۆيلۈنۈپ، ئۇنىڭدىن ھىدايتۇللا (ئافاق خوجىمۇ دېيىلىدۇ) ئىسىملىك ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن. 1617-يىلى مۇھەممەد يۈسۈپ كاشىغەرگە كەلگەندىن كېيىن، «سىرلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، يوشۇرۇن ئىستىقامەت قىلغان ۋە مىرسەئىد جېلىل قالدۇرۇپ كەتكەن تۇرار جاي قاراساقالدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇ داۋاملىق ھەر جۈمە كۈنى شەھەرگە كىرىپ جۈمئە نامىزى ئوقۇغان» ④. ئېيتىشلارغا

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلىغان: «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 16-توپلام، 1988-يىلى نەشرى؛ ۋېي لياڭتاۋ، ليۇ جېيەن: «خوجىلار جەمەتى ھەققىدە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى، 120-بەت.

② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلىغان: «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 16-توپلام؛ ۋېي لياڭتاۋ، ليۇ جېيەن: «خوجىلار جەمەتى ھەققىدە»، 120-بەت.

③ [چىڭ سۇلالىسى] شۇسۇڭ: «غەربىي يۇرتتىكى دەريا-ئېقىنلار خاتىرىسى» 1-جىلد، قەشقەر ماددىسى، گۇاڭ شۇي مىخ مەتبەئە نۇسخىسى.

④ «چوڭ خوجىلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى نەشرىگە تەييارلىغان: «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 12-توپلام.

قارىغاندا، ئۇ «قوۋقەنتىكى بەزى تەسىرى بار خوجىلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغان ھەمدە بۇ ئىتتىپاقداشلار يەتكۈزۈپ بەرگەن قورال كۈچىنىڭ ياردىمى بىلەن غەلبىلىك ھالدا كاشىغەرنى ئىشغال قىلغان»، بىراق شۇ ئانلا ئابدۇلېتىپخاننىڭ قايتۇرما زەربىسىگە دۇچ كەلگەن ھەمدە 1622-يىلى يەكەن بىلەن كاشىغەرنى ئارىلىقىدىكى توخۇلۇقتا ۋاپات بولغان. «ئافاق خوجا تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، «ئەينى چاغدا سەئىد ئافاق ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن بولۇپ»^①، قومۇل، تۇرپان، لەنجۇ ۋە «سالار شەھىرى» قاتارلىق جايلاردا قېچىپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. 1638-يىلى، ئۇ ئابدۇلېتىپخاننىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن كاشىغەرگە قايتىپ، 20 نەچچە يىللىق جاپا-مۇشەققەتنى باشتىن كەچۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا «ئىشقىيە» سۈلۈكىنىڭ تارماق تەرىقىتىنى قۇرۇپ چىققان. ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى يولۇساخان (كاشىغەر ھاكىمى) بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىسھاقىيە بىلەن دىنىي زېمىن تاللىشىنى سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئىمتىيازىنى كونترول قىلىشقا راۋاجلاندۇرغان. 1662-يىلى ئۇ خانلىقنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشىغا قارشى تۇرۇشقا باشلىغان ھەمدە 1669-يىلى ئابدۇللاخاننى تەختتىن يولۇساخانغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىشكە مەجبۇرلىغان ۋە ھوقۇقنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئىسھاقىيە مۇرىتلىرىغا بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتكەن. 1670-يىلى يولۇساخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئىسمايىلخان تەختكە چىقىپ، ئىسھاقىيە مۇرىتلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا ئافاق خوجىنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي رايونىغا قوغلاپ چىقارغان. ئافاق خوجا قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، كەشمىر، شىمالىي شىنجاڭ رايونى، گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، سىرتقى مۇھارابىيە كۈچلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشقان. بۇ ئارىلىقتا (1671~1673-يىللىرى) ئۇ چىڭخەي شىنىڭ ۋە خۇاڭجۇڭدا سوپىزم تەرىقىتىنى تارقىتىپ، «ئافاق خوجا تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «سالارلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلماندۇر. ئۇ سالار شەھىرىدە ئالتە ئاي تۇرغاندىن كېيىن كىشىلەرگە مەدرىسە سالدۇرۇپ، مەخسۇس تىلاۋەت ۋە دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللاندى. سالارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ قول بېرىپ، بەزى كىشىلەر سوپىزمچىلارنىڭ ۋاسىتىسى (تەرىقىتى) بىلەن ئاللاغا يېقىنلىشىش ئارقىلىق ئالىي مەرتىۋىلىك كىشىلەرگە، يەنە بەزى كىشىلەر بەگكە ئايلاندى. ئالتە ئاي تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئادەم تەيىنلەپ خەلىپە قىلدى، بۇ كىشىنىڭ ئىسمى ۋىقايىتۇللا بولۇپ، لەقىمى ئالتۇنباش ئاخۇن ئىدى»^②.

بۇ ئىش توغرىسىدا «چوڭ خوجىلار تەزكىرىسى»دىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەلۇمات بار. ئەڭ ئاخىرىدا، ئۇ شىزاڭغا بېرىپ دالاي لاما V (بەزىلەر دىباساڭ جى جىاسۇ دەپ قارايدۇ)نىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن جۇڭغار قىسىملىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ۋە 1678-يىلى يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئافاق خوجا شىمالدىكى جۇڭغار قىسىملىرىغا قۇللۇق بىلدۈرۈپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋاكالىتەن باشقۇرغۇچى ھۆكۈمرانغا ئايلاندى ۋە ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇش شەرتى ئاستىدا ئىشانلارنىڭ دىنىي فېئوداللىق ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقتى. تاكى 1695-يىلى ئافاق خوجا كېسەل بولۇپ ئۆلگەنگە قەدەر، بۇ تارماق تەرىقىتىنىڭ تەسىر كۈچى گۈللىنىش باسقۇچىغا بېرىپ يەتتى.

ئافاق خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرقى مەزگىللەرگە كەلگەندە، ئىسھاقىيە مۇرىتلىرىنى تايانچ دەپ بىلىدىغان ھەر قايسى مىللەت خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ، ھەر قايسى نەسەبتىكى خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى ۋە يەرلىك فېئوداللار ئاساسلىق سىياسىي ھوقۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كەڭ كۆلەمدە قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئاقمۇتتە ئىككى مەزھەپنىڭ

① ما تۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەسى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى نەشرى، 63-بەت.

② ما تۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەسى»، 66-بەت. (بۇ يەردە ئىسھاقىيە مۇرىتلىرىنىڭ ئىسمى ئىسھاقىيە مۇرىتلىرىدۇر.)

بۆلۈپ تىزگىنلەش (1696~1713) ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل بۆلۈنۈپ تۇرۇش ۋەزىيىتى شىمالدىكى قىسىملارغا تاپشۇرۇلدىغان سېلىقنى ئۈزۈپ قويغاچقا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتتى. 1713 - يىلى جۇڭغار قىسىملىرى قايتىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، ئىككى جەمەتتىكى خوجىلارنى ئىلىغا نەزەرىيەنت قىلدى. لېكىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا «كىشىلەر قايتىدىن سەردار تىكلەپ، ئىككى خوجا دەپ ئاتىدى»، ئەمەلىيەتتە بۇلار جۇڭغار مەنەسپدارلىرىنىڭ بىۋاسىتە كونتروللۇقى ئاستىدىكى قورچاق ھاكىمىيەت ئىدى. ئىككى خوجا مەخدۇم ئەزەمنىڭ 2 - ئوغلى دوست خوجا جەمەتنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىدۇر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، دوست خوجا ئەسلىدە دىنىي ھوقۇقنىڭ ھەقىقىي مىراسخورى بولۇپ، كېيىنچە ئاكا - ئۆگىلىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەچكە، خەلىپىلىك مەرتىۋىسى نامدا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ قالغان. كېيىنچە، ئۇنىڭ ھەر قايسى ئەۋلادلىرىدىن جەمەتلەر يەككە تارقالغان بولغاچقا، شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتى ئىلگىرىكى ئىككى تارماقتىكىلەرگە قارىغاندا كېيىنرەك بولغان. ئىككى خوجا يەنە ئوش خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە «بۇرھانىدىن خوجا» دېگەن ناممۇ بار بولۇپ، سىياسىي كۈرەشلەر جەريانىدا ئىلگىرىكى ئىككى تارماقتىن چىقىپ كەتكەن ۋە تەرىقەت ئىستىقامەتلىرىدە روشەن بولغان ئەھلى رىيازەتلىك ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، داۋانىيە سۈلۈكى دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا قادىرىيەنىڭ ئىستىقامەت شەكلىگە ئەمەل قىلىپ كەلگەن. ئىككى خوجىدىن ئىبارەت بۇ تارماقنىڭ تەسىر كۈچى بەكلا ئاجىز بولۇپ، ئۇلار مۇقىم ھالەتتىكى ئالۋان - ياساقلارغا كاپالەتلىك قىلالىمىغاچقا، 1720 - يىلى جۇڭغار قىسىملىرى تەرىپىدىن ئىمتىيازى بىكار قىلىنىپ، ھوقۇقى ئىسھاقىيە گۇرۇھىدىكىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇ جەمەتتىكى خوجىلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى 35 يىلغا يېقىن (1720~1755) چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى، دىنىي فېئوداللارنىڭ ئاساسلىق مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان سىياسىي قورال ۋە دىنىي تايانچقا ئايلانغانىدى. چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي بىرلىككە كەلتۈرگەن چاغدا (1722~1759)، ئىسھاقىيە خوجىلار جەمەتىدىكىلەر بۇرھانىدىن باشچىلىقىدىكى ئىسھاقىيە گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ قىرغىن قىلىشىغا ئۇچراپ، ھايات قالغانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرىغلانغا بېرىپ پاناھلاندى. ئىككى خوجا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىشىغا قارشى تۇرغاچقا، بۇرھانىدىننىڭ ئىنىسى خوجا جاھان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار ئۇرۇشتا ھالاك بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، بۇرھانىدىننىڭ كەنجى ئوغلى ئابدۇخالىق بېيجىڭدا تۇرغاق قىلىنغاچقا، چوڭ ئوغلى سامساق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنت خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. ئافاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارامەت خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولغاندىن كېيىن، ئىززەت - ئىكراملارغا ئائىل بولغان. ئىككى خوجىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇراخمانمۇ توپىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغاندا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋالغاندىن كېيىن بېيجىڭغا ئاپىرىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەرنىڭ ئېتىبارىغا مۇيەسسەر بولغان.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىككى جەمەتتىكىلەرنىڭ كۈرىشى توختاپ قالماستىن زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ، ھەر قايسى قاتلام ۋە ھەر قايسى مىللەتلەرگە كېڭىيىپ، «قارا تەقىيەلىكلەر»، «ئاق تەقىيەلىكلەر»، «قارا تۇغلۇقلار»، «ئاق تۇغلۇقلار»، «قارا تاللىقلار»، «ئاق تاللىقلار» قاتارلىق ناملارنى شەكىللەندۈرگەن. ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى ئەتىۋارلايدىغان قىرغىنلارنىڭ ئوخشىمىغان رايونلىرىغا ئاساسەن، ئۆزلىرىنى «قارا تاغلىق»، «ئاق تاغلىق» دەپ ئاتاشقان. ئاق تاغلىق (ئافاق خوجا نەسەبىدىكىلەر) خوجىلار ئۆز تەسىر كۈچى بىلەن جاھىللارچە دىنىي ھوقۇقچىلىق ۋە بۆلۈنۈش مەيدانىنى ساقلاپ، قوقەنتىنىڭ دىنىي ۋە ھەربىي كۈچىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىلگىر - كېيىن بولۇپ جاھانگىر توپىلىڭى (1820~1828)، كۆرۈنۈشتە يۈسۈپ باشچىلىق قىلغان قوقەنت تاجاۋۇزچىلىقى (1830)، يەتتە خوجا توپىلىڭى (1847)، ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى (1852~1857)، بۇزۇك خوجا دەۋەتچىلىكىدىكى ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىقى (1865) قاتارلىقلارنى قوزغىشى ئۈزلۈكسىز ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭدا جەمئىيەت قالايمىقانچىلىقى ۋە ئىقتىسادىي بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلىپ، خەلقنى زور كۈلپەتكە

دۇچار قىلدى. ھەر قايسى مىللەت خەلقلەرنىڭ تۈرتكىسىدە، قارا تاغلىقلار بىلەن باشقا دىنىي مۆتىۋەر زاتلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ھەمكارلىشىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشى ئويىپىكىتىپ جەھەتتە يەنىلا ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە پايدا ئېلىپ كەلدى.

4

16- ئەسىردە مەخدۇم ئەزەم قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا كىرگەندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تارىخى ئاساسلىقى ئىشانلار، جۈملىدىن سوپىلار تەرىقىتىنىڭ تارقىلىشى تارىخى بولۇپ قالغان. «ئىشان» پارسچە 3- شەخس كىشىلىك ئالماش، يەنى «ئۇلار» دېگەن سۆز بولۇپ، ئاستا-ئاستا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سوپىلار تەرىقىتى يولباشچىسىنىڭ ھۆرمەت نامىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ يولباشچىسىمۇ ئىزچىل ھالدا ئىشان دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا بۇ تەرىقەت 15- ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن بولۇپ، بارلىق جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەمدە شىنجاڭغا كىرگەن سوپىلار تەرىقىتى پىرلىرىنىڭمۇ ئىشان دەپ نامى بولغان. كېيىنچە ئاق تاغلىقلار ياكى قارا تاغلىقلار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يولباشچىلىرى ئىشان دەپ ئاتىلىپ، شىنجاڭدىكى باشقا سوپىلار تەرىقىتىنىڭ يولباشچىلىرىمۇ ئىشان دەپ ئاتالغان. ئىشان - سوپىلارنىڭ دەرىجىسى يۇقىرىراق پىرلىرى ياكى تارماق سۈلۈكلەرنىڭ تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ، شىنجاڭدىكى سوپىلار كۆپىنچە ئىشانلار دەپمۇ ئاتالغان. 17- ئەسىرلەردە، شىنجاڭدىكى ئىشانلار تۆت سۈلۈك شەكىللەندۈرگەن. سۈلۈكنىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى «يول» دېگەنلىك بولۇپ، سوپىلار تەرىقىتىنىڭ ئىستىقامەتلىرىدىكى مىستىسىزلىق جەرياندۇر. سوپىلار بىر مەنىۋى ئۇستاز، جۈملىدىن سۈلۈك يولباشچىلىرىنىڭ يېتەكلىشىدە، ئاللاغا يېقىنلىشىش يولىغا كىرىشكە باشلاپ بىر قاتار «داۋالغۇش» ۋە «روھىي ھالەت» لەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنى مۇكەممەل ۋە يۇقىرى دەرىجىگە يەتتىم دەپ ھېسابلايدۇ، شۇنداقلا ئاخىرىدا ئاللانىڭ دەرگاھىغا يېتىپ بارالايدۇ. ئىستىقامەت ئۇسۇلى ۋە شەكلى جەھەتتە ھەر قايسى سۈلۈكلەردە ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت. بۇلار سوپىلارنىڭ تەرىقەت تەلىماتلىرىدىكى كونكرېت ۋە ئەمەلىي كەچۈرمىشلەر جەريانىدا پەيدا بولغان پەرقلەر بولۇپ، شىنجاڭدىكى سىياسىي-دىنىي كۆرەشلەر جەريانىدا «مەزھەپلەر» دەپ يەنىلا ئۆزگىچىلىكلەر (ئورتۇدوكساللىق) نىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشى بىلەن، سوپىلار تەرىقىتى تارماقلىرىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى بولۇپ قالغان. تۆت سۈلۈكنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە: ئىنەكىيە ئاساسلىقى تەرىقەتنىڭ خاتىرە كۈنلىرى ياكى پۈتۈشكەن چاغلىرىدا، «مۇرىتلار كېچىدە ئىبادەت سورۇنلىرى (ئادەتتە سوپى، خەلىپەلەرنىڭ ئۆيىدە) غا يىغىلىپ، ئاۋازىنى چىقارماستىن دىمىقىدا كەلمە سانا ئوقۇپ، ئەھد ئەل فەجر (تاڭ سەھەر) گە قەدەر ئىبادەت ۋە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. ئىسھاقىيە ئاساسلىقى «سوپىلار كۈندۈزى ھەلقە تۈزۈپ ئولتۇرۇپ (قۇرئان) ئوقۇيدۇ، ئاندىن مۇناجات ئوقۇيدۇ، شۇنىڭغا ئۇلاپ ساماغا چۈشۈپ، ئاي- ھاي... دەپ يىغلاپ، ئۆتكەن مازايى- ماشايىقلارغا ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ»^①. داۋانىيە ئاساسلىقى «ھەر جۈمە كۈنى كېچىدە بۈيۈك مازايى- ماشايىقلارغا يىغىلىپ، تاكى ئەتىسى سۈبھىگىچە توختىماستىن ھۆركىرەپ يىغلىغىنىچە ئىبادەت ۋە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. ئىسكىيە «مۇرىت قوبۇل قىلغاندا، ئاۋۋال قول بەرگۈچىلەرگە تۆۋەن نامە يازدۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ شەرتسىز ئۆزلىرىگە بويسۇنۇشىنى، ھەر ۋاقىت پىر-ئۇستازلارنى ئويلاپ تۇرۇش تەرىقەت يولى دېگەن قائىدىنى ئۆگىتىدۇ. تەرىقەت ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ياخشىراق ئىبادەت قىلغانلارنى ئۆزلىرىگە ئىزباسار قىلىپ ئۆستۈرۈپ، جايلاردا مۇرىت توپلاپ، تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قايتۇرىدۇ»^②.

① ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سوپىزم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983- يىللىق 7- سان.

② ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سوپىزم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا»؛ ما تۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەسى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 25- بەت.

بۇ سۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسى نەقىشەندىيە تەرىقىتىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تارماق تەرىقەتلەر بولۇپ، ئىستىقامەت شەكلى ۋە مۇراسىم ئالاھىدىلىكلىرىدە پەرق بولۇپلا قالماستىن، پىرىنسىپلىرىدىمۇ ئىختىلاپ مەۋجۇت. ھەر قايسى سۈلۈكلەر ئارىسىدا، ھەتتا نەقىشەندىيە تەرىقىتى بىلەن باشقا تەرىقەتلەر ئارىسىدىمۇ ئۆزئارا قوبۇل قىلىش، سىغىشىش خاھىشى بار بولۇپ، زادىلا چىقىشالمايدىغان ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ پەقەت قۇرئاننى تۆۋەن ئاۋازدا ئوقۇش ياكى يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇشتىن ئىبارەت ئوخشاشلىقى، ئۇلارنىڭ سىياسىي ھوقۇق تالىشىشى تۈپەيلىدىن، ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا ئوت بىلەن سۈدەك سىغىشالمايدىغان دىنىي ئۇرۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خوجىلار جەمەتىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ سىياسىي كۈرەشلىرىمۇ يوقىلىشقا قاراپ يۈزلىنىپ، ئىككى مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئادەتتىكى ناملىرى ۋە سۈلۈك ناملىرىمۇ ئاستا-ئاستا قىممىتىنى يوقىتىپ، جەھرىيە، قادىرىيە، خۇفىيە قاتارلىقلارنىڭ دىنىي مۇراسىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بەلگە ناملىرىغا ئورۇن بوشاتقان. 18- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھىندىستان نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ شەيخى ئەھمەد سىرھىندى (1564~1642) جەمەتىدىن بولغان ئىشان غالى ئاخۇن (تولۇق ئىسمى ھەزرىتى قۇتۇب ئەللىل ئوسۇرى ۋەلىيۇل ئىشان مۇھەممەد غالى ئاخۇن شەيخ رەخمىتۇل ئەلى) شىنجاڭغا كىرىپ، ئاقسۇدا ئايكۆل خانىقاسىنى سالغان. كېيىنچە، شەيخ ئەۋلىيا دېگەن كىشى بەدەخشان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ، يەكەن خانىقاسىنى سالغان. 19- ئەسىرلەردە «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فەرغانە، نەمەنگان ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئابدۇراخمان، مېيانى مەھمۇدخان، قاينى ناسىرخان ۋە قەمىرخان قاتارلىق ئىشانلار ئۆزلىرىنى ئىمام رەببىنىڭ ئەۋلادى دېيىشىپ، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىمام رەببىنىڭ دىنىي ئەھكاملىرىنى تارقىتىپ، ئىشانلار پائالىيەتلىرىنى يولغا قويغان»^①. سىرھىندى جەنۇبىي ئاسىيا 2-چوڭ قۇرۇقلۇقىدا موغۇل پادىشاھى ئەكبەرنىڭ ئېتىقادىنى كېلىشتۈرۈش ئىدىيەسىگە قارشى تۇرۇشقا باشچىلىق قىلىپ، سويىلارنىڭ سەۋىيەلىق بىلەن ۋاپات بولۇشى ۋە پان ئىلاھچىلىق خاھىشىنى تەنقىدلەپ، چىن ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلىشىنى ۋە مۇستەقىللىقنى قەتئىي قوغدىغاچقا، «مۇجەددىدى ئەلى سانى» (2-ئىراننىڭ ئىسلاھاتچىسى) ۋە «بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ مەنىۋى ھامىيىسى» دەپ تەرىپلەنگەن. جۇڭگولۇق مۇسۇلمانلار ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئىمام رەببىنى (ۋەھىيەگە مۇيەسسەر بولغان ئىمام) دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئىسلاھ قىلغان تەرىقەت تەلىماتلىرى ۋە سويىلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەۋقەسى ئاق تاغلىقلارنىڭ كۆپ قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپ، ئابروپىي يەر بىلەن يەكەن بولغان شارائىتىمۇ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن ھەمدە غەربىي شىمالدىكى بەزى رايونلارغىمۇ تارقالغان.

شىنجاڭدىكى ئىشانلار سويىلار تەرىقىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەندىن كېيىنكى نام بولۇپ، كۈنىمىزدىكى شىنجاڭ سويىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەرىقەت يولباشچىلىرىنى پىرىم دەپ ئاتايدۇ، لېكىن باشقىلار يەنىلا ئىشان دەپ ئاتىشىدۇ. ئىشانلارنىڭ ھەر قايسى سۈلۈكلىرىنىڭ ھەممىسى نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ تارماق سۈلۈكلىرىدىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى ئىشانلار — بىر تەرەپتىن، تەرىقەت مۇراسىملىرىدا مۆتىدىل، ئاددىي-ساددا ۋە كەڭ قورساق بولۇش خاھىشىغا ئىگە بولۇپ، باشقا تەرىقەتلەرنىڭ مۇراسىملىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق ھەر قايسى سۈلۈكلەرنىڭ خىلمۇخىل يۆنىلىشلىك تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇپ، يېڭىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئىسھاقىيەنى بارلىققا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئىشقىيە قاتارلىقلارغىمۇ بىر قاتار ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلەرنى قوشتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزاق مەزگىللىك سىياسىي مالىمانچىلىقى ۋە بۆلۈنمە ھالىتى، سويىلار رەھبەرلىرىنىڭ دائىم سىياسىي قايناملارغا شۇڭغۇپ كىرىشى نەتىجىسىدە، نەقىشەندىيە تەرىقىتى سىياسىي ھوقۇق ۋە تەسىر كۈچىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى

① ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سوپىزم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا»؛ ما تۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەسى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 25-بەت.

شەكىللەندۈرۈپ، ئۆزلىرىنى ھەر قايسى ئىشانلار، يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ مەنئىي ئۈستازى ھېسابلاپ، ھوقۇق كۈرەشلىرىگە كىرىشىپ دىنىي تەسىرنى كېڭەيتىشكە بېرىلدى. «كاشىغەر خوجىلار جەمەتى» دىكى ھەر قايسى نەسەبلەر دىنىي ھوقۇق تالىشىشىنى ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى كونترول قىلىشقا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاخىرى يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭغار قىسىملىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە سىياسىي - دىنىي ھوقۇققا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئىشانلار گۈللەنگەن مەزگىلدە ھەر قايسى تارماقلار كۈچلۈك سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى كونترول قىلىۋالغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان بۇ بىر قىسىم ئىشانلار ئەڭ ئاخىرىدا خەلقنىڭ لەنتىگە ئۇچرىدى.

شىنجاڭ ئىشانلىرىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە سىڭىپ كىرىشىدە، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى تەرىقەت نەسەبىدىكىلەر تارقىلىش مەنبەسى بولغان بولۇپ، تۆت تەرىقەت ئىچىدىكى ئۈچ چوڭ تەرىقەت بىلەن ھەر قايسى سۈلۈكلەر ئوتتۇرىسىدا نەسەبگە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. خۇفىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇقتى، بىجىياچاڭ، شىيەنمېن قاتارلىق مەزھەپلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز مەزھەپلىرىنى بىۋاسىتە ئافاق خوجا تەرىپىدىن تارقىتىلغان دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. خۇاسى مەزھىپىدىكى ما لەيچى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئافاق خوجىنىڭ دۇئاسى بىلەن تۇغۇلغان پەرزەنتى تايىبابا بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا ئافاق خوجىدىن تەرىقەت ئۈگەنگەن، ھەتتا ئۇ «كىيىم كىيىش» كە قەدەر ئۆگىنىپ، ئون يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان ۋە ياقا يۇرتلاردا ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئاساسلىقى نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ خۇفىيە مەزھىپىنى ئۈگەنگەن. كېيىنچە قۇرۇلغان بېيجىڭ، دىڭمېن، خۇڭمېن قاتارلىق مەزھەپلەرمۇ شىنجاڭ ئىشانلىرى ئىچىدىكى ئىمام رەببىنى قان سىستېمىسىدىكىلەر تەرىپىدىن تارقىتىلغان. جەھرىيەنىڭ قۇرغۇچىسى ما مىڭشىن «ئۆزىگە قايتىپ سىرت بىلەن ئالاقىنى ئۈزگەن» ۋە «يېڭى دىن قۇرۇشقا باشلامچىلىق قىلغان». جەھرىيەنىڭ نىسبەھ (شەجەرە) سى ۋە ئىستىقامەت شەكلىگە ئاساسلانماق، ما مىڭشىن يەمەنگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە ھەج قىلىش سەپىرىدە بۇخارا، يەكەن، كاشىغەر قاتارلىق جايلاردىمۇ ئىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، تەرىقەت دەپ ئاتىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسھاقىيە، يەنى قارا تاغلىق ئىشانلار تەرىپىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى بىلگەن. قادىرىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ شىياڭ يۈەنتاڭنى ئىككى خوجىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇراخمان بېيجىڭغا ئاپىرىلىش يولىدا لەنجۇننىڭ گاۋلەن ناھىيەسىدىكى گۇندىباي خەي كوڭغا ئۈگەتكەن. لىڭ مىڭتاڭ مەزھىپىمۇ شىنجاڭدىكى داشياڭ (مۇشۇ مەزھەپ مۆتىۋەرلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ، پىرىم بىلەن ئوخشاش دەرىجىدىكى نامدۇر) بابا ھەبىبۇللا تارقاتقان قادىرىيەنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، نەسەبى ۋە دىن تارقىتىش ئىسپاتلىرىنىڭ ھەممىسى نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە مەنسۇپتۇر. بۇنىڭدىن شۇنداق پەرز قىلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭدىكى ئىشانلارغا تارقالغىنى يىغىلىپ قۇرئان ئوقۇش ۋە ئىستىقامەت شەكلى بولۇپلا قالماستىن، يەنە تۈزۈملەشكەن تەشكىلىي شەكىل ۋە پىرىم ئىلاھلاشقان تەرىقەت يولباشچىلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلار تەرىقەت قۇرۇشنىڭ ئاساسى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، سوپىلار تەرىقىتىنىڭ تارماق تەرىقەتلىرىدىمۇ بىرقاتار جۇڭگولۇش ۋە مىللىيلىشىشتەك ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولۇپ، ئىشانلارنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

(«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2013 - يىللىق 1 - سانىدىن ئېلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: مۇھەممەتئېلى ئەنۋەر

تەرجىمە مۇھەررىرى: مۇھەممەدجان مۇمىن

ئىسلامىي نۇقتىدىن ھىزبۇت تەھرىرگە نەزەر

ئەخمەتجان ھەسەن

مۇھىم مەزمۇنى: ھىزبۇت تەھرىر - ئىسلامنى يېپىنچا قىلىپ دىنىي ئەسەبىيلىكنى ئۆزىگە مەنئىي قورال قىلغان، ئىسلامنى سىياسىيلاشتۇرۇشقا، تەشكىلىي ئاپپاراتلاشتۇرۇشقا، دىنىي ئەقىدىلەرنى بۇرمىلاشقا ئۇرۇنۇۋاتقان، زوراۋانلىق، تېررورلۇقنى مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى بىردىنبىر تاللىشى قىلغان دىنىي ئەسەبىي تەشكىلاتتۇر. مەزكۇر ماقالىدە ئىسلامىي مەنبەلەر ئارقىلىق ھىزبۇت تەھرىرنىڭ سەپسەتلىرىگە رەددىيە بېرىلىدۇ ھەم ئۇنىڭ ماھىيىتى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ئىچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىسلام دىنى؛ ھىزبۇت تەھرىر

ھىزبۇت تەھرىرنىڭ ئىسلام شەرىئىتىنى سۈيىستېمال قىلىپ ئېيتقان بەزى سۆزلىرى ۋە چىقارغان پەتىۋالىرى مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى بارچە ئالىم-ئۆلىمالارنىڭ تەنقىتىگە ئۇچراپ كەلگەن. بۇنىڭ ئاددىي مىسالى شۇكى، دۆلەت ھالقىغان خەلقئارالىق دىنىي ئەسەبىي تەشكىلات - ھىزبۇت تەھرىرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ قۇرغۇچىسى تەقىيۇددىن نەبھانىي (1909~1979) نى ناھايىتى ماختاپ كۆكتە ئۇچۇرۇپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ئۇلار: «نەبھانىيىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپلا ئىمانىمىز كامىل بولدى»^① دېيىشكەن. ئەگەر نەبھانىيىنىڭ كىتابىنى ئوقۇپلا ئىمان كامىل بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئىسلامنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ۋە پەيغەمبەر سۈننەتلىرىنىڭ توپلانمىسى بولغان سەھىھ ھەدىسلىرىنى ئوقۇغان كىشىنىڭ ئىمانى نېمە بولىدۇ؟ نەبھانىيىنىڭ كىتابى ئاۋۋال ۋە ئەۋزەلمۇ ياكى «قۇرئان» ۋە ھەدىس شەرىفىمۇ؟ نەبھانىيىدىن بۇرۇن ئۆتكەن مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن مۇجتەھىد ئالىم-ئۆلىمالار كىم، نەبھانىي ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كىم؟ دېگەن سوئالنى چۆرىدەپ، ئالىم-ئۆلىمالار ۋە تەتقىقاتچىلار نەبھانىي ۋە ئۇ بازارغا سالغان سەپسەتلىرىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى خەلق-ئالەمگە ئاشكارىلاپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەپتى-بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان.

يۇقىرىقى سۆزدىن تەقىيۇددىن نەبھانىيىنىڭ كىتابىنى ئوقۇمىغان، ئۇنىڭغا ئەگەشمىگەن ئادەمنىڭ ئىمانى پۈتۈن، مۇكەممەل بولمامدۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. تەقىيۇددىن نەبھانىي مىلادىيە 1909 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە ياشىغان ئادەم، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىيە 610 - يىلىدىن باشلاپ دىنىي دەۋەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، 23 يىللىق پەيغەمبەرلىك ھاياتىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئەڭ تولۇق ئادا قىلغان مەشھۇر شەخس. ئۇنداق بولسا، ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەن 7 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن تاكى ھىزبۇت تەھرىرنىڭ سەپسەتلىرى باش كۆتۈرۈپ چىققان 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان تامام مۇسۇلمانلار (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ساھابىلەر، تابىئىنلەر، مۇفەسسىرلەر، مۇھەددىسلەر ۋە مەزھەپ بېشى بولغان فىقھىشۇناس مۇجتەھىد ئالىم-ئۆلىمالار باشلىق بارلىق مۇسۇلمانلار) نىڭ ئىمانى كەمتۈكمىدۇ؟ بىزنىڭچە، ھىزبۇتچىلار ناھايىتى چوڭ خاتالىققا يول قويغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ خاتا پىكىرىگە ئېسىلىۋېلىپ بارلىق ھەقىقەتنى ئىنكار قىلغان. ھىزبۇت تەھرىر سەپسەتلىرىنى بازارغا سالغۇچىلار قوي تېرىسىگە ئورۇنۇۋالغۇچى بۆرىلەر بولۇپ، ئىسلامىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ، ئىسلامىي ئەقىدە-ئەھكاملارنى ۋە ھەقىقەتنى ئىنكار قىلماقتا. تۆۋەندە، بىز ئەنە شۇ قوي تېرىسىگە ئورۇنۇۋالغۇچى بۆرىلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپتى-بەشىرىسىنى كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە دەلىل-پاكتىلار بىلەن ئېچىپ بەرمەكچى.

① «ھىدايەت» ژۇرنىلى (ئۆزبېكچە) 2001 - يىللىق 3 - سان.

1. ھىزبۇت تەھرىر توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات

ھىزبۇت تەھرىر - تەلۋىلىك ۋە ئەسەبىيلىكتە چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش، پارتلىتىش، تۇتقۇن قىلىش ۋە بۇلاڭچىلىق قاتارلىق تېررورلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دۆلەت ھالقىغان دىنىي ئەسەبىي تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي كېلىش مەنبەسى دۆلەت ھالقىغان دىنىي سىياسىي تەشكىلات - مىسىر مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى ئىدى. بۇ تەشكىلاتنى ھەسەن بەننا 1928-يىلى قۇرغان^①. ئۇنىڭ ئاداقى نىشانى - «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» ئاساسىدا، ئىسلام دىنىنىڭ ئەزەلىي ئەقىدىسى ۋە ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلىپىلىك تۈزۈمىنى قايتا ئورنىتىپ، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار ۋە ئىسلام ئەللىرى بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى^②. 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا كەلگەندە، مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى بىرقىسىم ئىسلام ئەللىرىدە راۋاجلاندى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش تەشكىلاتلار قۇرۇلدى؛ ئۇلار ئارىسىدىكى بىرقىسىم سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئەتپەرەسلەر، تەمەخۇرلار ۋە قارانىيەتلەر 20-ئەسىرنىڭ 50-60-يىللىرىدىن كېيىن قۇرۇلغان خىلمۇخىل گۇرۇھلاردا مۇھىم روللارنى ئويناپ، ئاشۇ گۇرۇھلارنىڭ ئاتامانلىرى ياكى تايانچلىرىغا ئايلاندى. بىز تىلغا ئېلىۋاتقان ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئاساسچىسى تەقىيۇددىن نەبھانى دەل شۇلار جۈملىسىدىن ئىدى.

تەقىيۇددىن نەبھانى پەلەستىننىڭ شىمالىي رايونىغا تەۋە ھەيفەنىڭ ئىجىزم يېزىسىدا تۇغۇلغان. دەسلەپكى تەلىمىنى ئۆز يېزىسىدا ئالغان. 1928-يىلى قاھىرەگە بېرىپ ئوقۇغان. كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ پەلەستىننىڭ بىرقانچە شەھىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1948-يىلى يۈز بەرگەن ئەرب-ئىسرائىلىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن ۋەتەننى پەلەستىننى تەرك ئېتىپ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بېيرۇتقا كەتكەن. ئاشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مىسىر، سۈرىيە، ئىئوردانىيە ۋە ئىراق قاتارلىق ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەرب تەرەپ مەغلۇب بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئىسرائىلىيە پەلەستىننىڭ %80 زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، 725 مىڭ پەلەستىنلىكنى يۇرت-ماكانىدىن قوغلاپ چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پەلەستىن دۆلىتىنى قۇرۇش تەشەببۇسى كۆپۈككە ئايلانغان^③. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، تەقىيۇددىن نەبھانى بەيتۇل مۇقەددەستىكى شەرىئىي ئىستىناق مەھكىمىسىگە ئەزالىققا قوبۇل قىلىنغان. كېيىن ئوماندىكى ئىسلام دىنى مەكتىپىدە مۇدەررىس بولۇپ ئىشلىگەن. 1952-يىلى ئۇ دىنىي ئەسەبىي تەشكىلات ھىزبۇت تەھرىرىنى قۇرغاندىن باشقا، كىتاب ۋە باشقا نەشر بۇيۇملىرىنى چىقىرىش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان. بۇ نەشر بۇيۇملىرى ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ باش ئىدىيەۋى مەنبەسى بولغان. ئۇ كېيىن ئۆز ۋاپاتىغا قەدەر ئىئوردانىيە، سۈرىيە ۋە لىۋان ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرۈپ، بېيرۇتتا ۋاپات بولغان ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ قۇرغۇچىسى تەقىيۇددىن نەبھانىنىڭ ھاياتى ئاددىي بىر ئىنساننىڭ ھاياتىغا ئوخشاش ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ پەقەت ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئىدىيەۋى تەلىماتىغا ئائىت بىر نەچچە كىتابنى يازغان، ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، مەھكىمىنىڭ ئاددىي خىزمەتكارى بولغان، خالاس. ئۇنىڭ ئالاھىدە كۆزگە چېلىققۇدەك بىرەر نەرسىسى يوق، يەنى ئۇ ئىسلامىي ئىلىملەر بويىچە كاتتا ئالىمۇ ئەمەس، بىرەر ئىلمىي تەتقىقات ئورنىغىمۇ ئەزا بولمىغان ياكى كاتتا ئالىم سۈپىتىدە بىرەر تەرەپتىن ئېتىراپمۇ قىلىنمىغان. نەبھانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەزكۇر تەشكىلاتقا باش بولغان پەلەستىنلىك ئابدۇلقەييۇم زەللۇم ياكى ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ لىۋان شۆبىسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ئەل فەخرىدىن، تەلال ئەل بەسەت، مۇستافا سالەم، مۇستافا ئەل نەھاس، مەنسۇر ھەيدەر قاتارلىقلار ۋە ياكى ئىئوردانىيە شۆبىسىنىڭ باشلىقى ئەھمەد داغۇر ياكى مىسىر شۆبىسىنىڭ باشلىقى ئىنجىنر ئابدۇراھمان جابىر سۇلايمان، سالاھىددىن مۇھەممەد

① روھنى يېڭىلاش ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدىكى مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ كۈچ تەسىرىدىن ئەندىشىگە چۈشكەن مىسىر ھۆكۈمرانلار سىنىپى مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىغا قارشى چىقتى. بۇنىڭ بىلەن 1948-يىلى مىسىرنىڭ باش ۋەزىرى مەزكۇر ئۇيۇشمىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ھەسەن بەننا شۇ يىلى 12-ئايدا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

② جىن يىجىۋ: «دەۋرىمىزدىكى ئىسلامىيەت مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009 - يىلى نەشرى، 16-بەت.
 ③ يۇقىرىقى ئەسەر، 22-بەت.

ھەسەنلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ھەقىقىي ئىسلامىي ئالىم-ئۆلىما ئەمەس ياكى شەرىئىي ئىلىم ساھىبلىرى ئەمەس. شۇ ۋەجىدىن بولسا كېرەك، ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئاساسچىلىرى ياكى ئەگەشكۈچىلىرى بولسۇن، شەرىئىي مەسىلىلەردە ناھايىتى كۆپ خاتالىقلارغا يول قويغان ۋە شۇ خاتالىقلارغا ئەگەشكەن.

2. ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ سەپسەتلىرىگە ئىسلامىي نۇقتىدىن رەددىيە

بىلىشىمىزچە، ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىسلام ئەقىدە-ئەھكاملىرى بىلەن ناتونۇش بولسا كېرەك. ئەگەر، بىرئاز تونۇشلۇقى بولغان بولسا، ئۇلار تەقىيۇددىن نەبھانىي ۋە ئۇنىڭ كىتابلىرى ھەققىدىكى ئاشۇرۇۋېتىلگەن، كۆپتۈرۈلگەن ماختاش سۆزلىرىنى ئويلىنىپ قىلاتتى. ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ «ھىزبۇت تەھرىردىن باشقا ھېچكىم ئىسلامنى توغرا چۈشەنمەيدۇ»، «ھېچكىم دىن ئۈچۈن بىزدەك قاينۇرمايدۇ»^① دېگەندەك بىرقاتار سۆزلىرىنىڭ سەپسەتە ئىكەنلىكىنى ھەممە ياخشى بىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دە: «سەلەرنىڭ ئاراڭلاردا كىشىلەرنى خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلاردىن توسىدىغان بىر جامىئە بولسۇن؛ ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر»^② دېيىلگەن. ئەمما، ھىزبۇتچىلار نومۇس قىلماستىن، ئاشۇ جامىئە بىزدۇرمىز، دەيدۇ. ئىسلام دۇنياسىدىكى غول ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئالىملار بولسا «قۇرئان كەرىم» دە كۆرسىتىلگەن جامىئەنىڭ ساھابىلەر، مۇجاھىدلار ۋە ئالىملار ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىكەنلىكىنى دەلىل پاكىت بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەن. ھىزبۇتچىلار يەنە: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: (يەھۇدىيلار يەتمىش بىر پىرقىگە، نەسارالار يەتمىش ئىككى پىرقىگە بۆلۈندى، مېنىڭ ئۈمىتىم بولسا يەتمىش ئۈچ پىرقىگە بۆلۈندى، ئۇلارنىڭ يەتمىش ئىككىسى دوزاختا، بىرسىلا جەننەتتە) دېگەن، ئاشۇ جەننەتكە كىرىدىغان جامىئە بىزدۇرمىز»^③ دەيدۇ.

ھەقىقەتەن شۇنداقمۇ؟ ھىزبۇت تەھرىرىگە ئەزا بولمىغان بارلىق مۇسۇلمانلار يۇقىرىقى ئايەت- ھەدىستە سۈپەتلەنگەنلەردىنمۇ؟ ھىزبۇت تەھرىرىگە ئەزا بولمىغانلارنىڭ ھەممىسى دوزاخقا چۈشمەيدۇ؟ ياق، ئەلۋەتتە ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئايەت، ھەدىس ھەم ئۇلارنىڭ مەنىسىدىكى بارچە شەرىئىي مەتىنلەردە زىكر قىلىنغان جامىئەنىڭ ئەھلى سۈننە ۋەل جامىئە ئىكەنلىكىنى ئاددىي مۇسۇلمانلارمۇ ياخشى بىلىدۇ.

3. ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئېتىقادى

ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئەسلىي غايىسى - ئاۋۋال ئەرەب، كېيىن غەيرىي ئەرەب ئىسلام زېمىنلىرىدا ئىسلام خەلىپىلىكىنى بەرپا قىلىپ، ئىسلام ئۈممەتلىرى ئارقىلىق ئىسلامىي دەۋەتنى غەيرىي ئىسلام زېمىنلىرىدا ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت^④. قارايدىغان بولساق، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ غايىسى پۈتۈنلەي ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن. يەنى ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ «ئاۋۋال ئەرەب، كېيىن غەيرىي ئەرەب زېمىنلىرىدا ئىسلام خەلىپىلىكى بەرپا قىلىش» ئارزۇسى ئەرەب زېمىنىدا، يەنى ئىئوردانىيە، سۈرىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا، ھەتتا ئۆزى بارلىققا كەلگەن يەر - پەلەستىندىمۇ ئىشقا ئاشمىدى. ئەرەب زېمىنىغا تەۋە بىرەر غەيرىي يەردىمۇ خەلىپىلىكىنى ئورنىتالمىدى. چۈنكى، ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئاشۇ دۆلەت ھاكىمىيەتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بولغانلىقى ئۈچۈن، مەزكۇر تەشكىلات شۇ دۆلەتلەرنىڭ قەتئىي چەكلىشىگە، زەربە بېرىشىگە ۋە باستۇرۇشىغا ئۇچراپ كەلدى. ئاقىۋەت، ئەرەب زېمىنلىرىدا بازار تاپالمىغان ھىزبۇت تەھرىرى باشقا دۆلەت ۋە رايونلارغا ئېقىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇ يەرلەردىمۇ بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. ھىزبۇت تەھرىرى دەسلەپ ئۆزى پائالىيەت ئېلىپ بارغان دۆلەتلەردىكى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۆزى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 13 يىل مۇددەتنى ئاشۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋاقتى قىلىپ بېكىتكەن. كېيىن تۈرلۈك شارائىت ۋە توسالغۇلارنى ھېسابغا ئېلىپ، 13 يىللىق مۇددەتنى 30 يىلغا سۈرگەن.

① www.Dini. infowww.islam

② «قۇرئان كەرىم»، «سۈرە ئال ئىمران» 104-ئايەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ ۋاڭ خۇەيدې: «ئىسلام مەزھەپلىرى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى، 2-بەت.

④ «ھىدايەت» ژۇرنىلى (ئۆزبېكچە) 2012-يىللىق 3-سان.

ئەمما ئىككىلا مۇددەت ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك يۈرۈۋەرگەن^①. بۇ، ئۆزىنى ھىزبۇت تەھرىر ئاساسچىلىرى دەپ ئاتىۋالغان «سىياسىي يانچۇقچى»لارنىڭ نە ۋەزىيەتتىن، نە سىياسىيىدىن بىخەۋەر، دۆلەت ئېڭى يوق، تېزراق ھاكىمىيەت ئورنىغا چىقىشنىلا كۆزلىگەن قارائىيەتلەر ئىكەنلىكىنىڭ پولاتتەك دەلىلى. ئەگەر، ھىزبۇت تەھرىرىنى قۇرغان ياكى شۇ تەشكىلاتقا باشچىلىق قىلىۋاتقان ئادەم ھاكىمىيەت يېشىغا چىقسا، ئاقسۆيەت نېمە بولىدۇ؟ بۇنى ھەممە ئادەم ئويلىشى كېرەك. ھازىر ئۇلارنىڭ «ئىسلام خەلىپىلىكى» قۇرۇشتەك خام خىيالى ئەمەلگە ئاشماي تۇرۇپمۇ، ئۆزى پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان دۆلەت ۋە رايون خەلىقلىرىگە ئېلىپ كېلىۋاتقان جەبر- جاپالىرى، بالايىتاپەتلىرى يېتىپ ئاشقىدەك بولۇۋاتىدىغۇ!

ھىزبۇت تەھرىر: «ئىنساندا روھىي خۇشاللىق ھەمدە جىسمانىي خاھىش مەۋجۇت ئەمەس، بەلكى ئىنساندا ھاجەت ۋە موھتاجلىققا بولۇپ، ئۇلارنى قاندۇرۇش زۆرۈر»^② دەپ قارايدۇ. بۇنداق گەپلەرنى ئىنساننىڭ تەن ۋە روھتىن تەشكىل تاپقانلىقىغا ئىشىنىدىغان ھەرقانداق مۇسۇلمان دېمەيدۇ. چۈنكى، «قۇرئان كەرىم» دە: «ئۇ ھەممە نەرسىنى چىرايلىق ياراتتى، دەسلەپتە ئىنسان (ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى لايدىن ياراتتى»^③، «ئاندىن ئۇنى راۋۇرۇس قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆز ئىلكىدىكى روھنى كىرگۈزدى، يەنە سىلەر ئۈچۈن قۇلاقلارنى، كۆزلەرنى ۋە يۈرەكلەرنى ياراتتى...»^④ دېيىلگەن. شۇنىڭغا بىنائەن، ھەقىقىي مۇسۇلمان ئىنساننى تەن ۋە روھنىڭ بىرىكىشىدىن يارىتىلغان دەپ قارايدۇ.

ھىزبۇت تەھرىر قەبىرە ئازابى، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاسماندىن چۈشۈشى ۋە دەججالنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى قىيامەتنىڭ ئالامەتلىرىنى ئىنكار قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە كىم بۇنىڭغا ئىشەنسە گۇناھكار بولىدۇ^⑤. بۇ خىل قاراش ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ خەتەرلىك خاتالىقلىرىدىن بىرىدۇر. چۈنكى، ئىسلام دىنىدا قەبىرە ئازابى، قىيامەت يېقىنلاشقاندا ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاسماندىن چۈشۈشى ۋە دەججالنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە ئېنىق ئايەت- ھەدىسلەر بار. ئەھلى سۈننى ۋەل جامئە مەزھىپىدىكى بارلىق مۇسۇلمانلار بۇنىڭغا ئىشىنىدۇ. قەبىرە ئازابى ھەققىدە «قۇرئان كەرىم» دە ئاللا- تائالانىڭ پىرىئەۋن ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان قىلمىشلىرىنى قانداق جازالىغانلىقىغا ئائىت: «ئاللا ئۇنى پىرىئەۋن جامئەسىنىڭ سۈيىقەستلىرىدىن ساقلىدى. پىرىئەۋن جامئەسىگە ئەڭ يامان ئازاب چۈشتى. ئۇلار ئەتىگىنى- ئاخشىمى دوزاخقا قاقلىنىپ تۇرىدۇ، قىيامەت قايم بولغان كۈندە: «ئى پىرىئەۋن جامئەسىنى ئەڭ قاتتىق ئازاب (يەنى دوزاخ) قا كىرگۈزۈڭلار!» (دېيىلىدۇ)»^⑥ دېگەن مەلۇمات بار. ئىسلام دۇنياسىدىكى كاتتا ئالىم ئىبنى كەسىر (تولۇق ئىسمى ئەبۇلفىدا ئىمادۇددىن ئىسمائىل ئىبنى ئۆمەر ئىبنى كەسىر قۇرەيشى) ئىسلام دۇنياسىدا ئەڭ نوپۇزلۇق ۋە مۆتىۋەر تەپسىر دەپ شۆھرەت قازانغان «قۇرئان كەرىم تەپسىرى» ناملىق ئالتە توملۇق تەپسىرىدە: «پىرىئەۋن جامئەسىگە چۈشۈرۈلگەن ئازاب ئۇلارنىڭ دېڭىزغا چۆكتۈرۈۋېتىلىشى، ئاندىن كېيىن دوزاخقا تاشلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر. تاكى قىيامەتكىچە ئۇلارنىڭ جانلىرى ئەتىگەن- ئاخشىمى ئوتقا توغرىلىنىپ تۇرىدۇ. قىيامەت بولغاندا ئۇلارنىڭ جانلىرى بىلەن تەنلىرى دوزاخقا جەم قىلىنىدۇ. سۈننىي ئەقىدىسىدىكى مۇسۇلمانلار بۇ ئايەتنى قەبىرە ئازابىنىڭ بولىدىغانلىقىغا دەلىل قىلدى»^⑦ دەپ يازىدۇ.

قەبىرە ئازابىنى كۆرسىتىدىغان ھەدىسلەرمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيگەن: «بىر كۈنى چۈش ۋاقتىدا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام كىيىمنى يېپىنغان، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن ھالدا كەلدى ۋە يۇقىرى ئاۋاز بىلەن: «قەبىرە قاراڭغۇ كېچىنىڭ بىر پارچىسىغا ئوخشاشتۇر، ئى ئىنسانلار! ...

① www.Dini. infowww.islom

② يۇقىرىقى تور بېكىتى.

③ «قۇرئان كەرىم»، «سۈرە سەجدە» 7- ئايەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

④ «قۇرئان كەرىم»، «سۈرە سەجدە» 9- ئايەت.

⑤ www. Dini. infowww.islom

⑥ «قۇرئان كەرىم»، «سۈرە غافىر» 45-46- ئايەتلەر. مەتبۇئاتىمىزدا «سۈرە غافىر» تەرجىمىسى بار.

⑦ ئىبنى كەسىر: «قۇرئان كەرىم تەپسىرى».

ئاللاغا سېغىنىپ قەبرە ئازابىدىن پاناھ تىلەڭلار. شۇبھىسىزكى، قەبرە ئازابى بەرھەقتۇر، دېدى»^①. قىيامەتنىڭ ئالامەتلىرى ھەققىدىمۇ ناھايىتى كۆپ ھەدىسلەر كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئىتى بويىچە ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن چۈشىدىغانلىقى توغرىسىدا ئەبۇ ھۈرەيرە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «ئاللا بىلەن قەسەمكى، مەريەم ئوغلنىڭ سىلەرگە ئادىل ھۆكۈمدار بولۇپ چۈشىدىغانلىقىغا ئازلا قالدى. ئۇ كرىستلارنى سۇندۇردى، چوشقىلارنى ئۆلتۈردى. مۇشربىكلاردىن خىراجىنى بىكار قىلدى (ئۇلاردىن پەقەت مۇسۇلمان بولۇشلا تەلەپ قىلىندۇ). (ئادالەت سەۋەبىدىن) ئىقتىساد ئاۋۇپ، ئادەملەر زاكات قوبۇل قىلماس بولىدۇ»^②.

دەججالتىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ زېمىنىدا تۇرۇپ قالدىغانلىقى توغرىسىدا ئەنەس ئىبنى مالىك رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «دەججال پەقەت مەككە ۋە مەدىنىدىن باشقا ھەممە جايغا ئاياغ باسدى، چۈنكى ئۇ يەرنىڭ ھەر بىر كۆچىلىرىنى پەرىشتىلەر سەپ-سەپ بولۇپ قوغدايدۇ. كېيىن مەدىنە ئۇ يەردىكى كىشىلەرنى ئۈچ قېتىم تەۋرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاللا بارلىق دىنسىز ۋە مۇناپىقلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ»^③.

دەججال ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئىبنى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى رەسۇلۇللاھ جامائەتكە يۈزلىنىپ مەسە دەججال توغرىسىدا مۇنداق دېدى: «ئاللا يەككەشمە ئەمەس، بەلكى مەن دەججال مەسەننىڭ ئوڭ كۆزىنىڭ ئەمما (قارىغۇ)لىقىنى، ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئۈزۈم ئۈنچىلىرىدەك تومپىيىپ قالغانلىقىنى بىلىمەن»^④.

ئەنەس ئىبنى مالىك رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «ھەر بىر پەيغەمبەرگە ئۆز قوۋمىنى يەككەشمە دەججالنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قاتتىق پەخەس بولۇشقا ئاگاھلاندىرۇش توغرىسىدا ۋەھىي كەلگەن. بىلىڭلاركى، دەججالنىڭ بىر كۆزى يەككەشمىدۇر. بىراق، سىلەرنىڭ ئىگەڭلار ئۇنداق ئەمەس، دەججالنىڭ ئىككى كۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا (كاپىر) دەپ يېزىلغان بولىدۇ»^⑤.

يۇقىرىقى ئايەت-ھەدىسلەر قەبرە ئازابى، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاسماندىن چۈشىشى ۋە دەججالنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئىسلامىي مەنبە بولۇپ، ئەھلى سۈننىي توپىدىكى بارچە مۇسۇلمانلار بۇنىڭغا ئىشىنىدۇ. ئەمما، ھىزبۇت تەھرىرىچىلەرنىڭ قەبرە ئازابى، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاسماندىن چۈشىشى ۋە دەججالنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى قىيامەتنىڭ ئالامەتلىرىنى ئىنكار قىلىپ، «كىم بۇنىڭغا ئىشىنەن، گۇناھكار بولىدۇ» دېيىشى، ئىسلام ئەقىدىسىنى بۇرمىلاش، بۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان مەككارلارچە ھەرىكەتتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئۇلارنىڭ دىنىي ئىلىملەردىن مۇتلەق بىخەۋەر ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ھىزبۇت تەھرىر رەھبەرلىرىنىڭ «(ئەمرى-مەرۇپ) (كىشىلەرنى ياخشىلىققا بۇيرۇپ، يامانلىقتىن توسۇش ھەققىدىكى ۋەز-تەبلىغ) ئېلىپ بارماسلىق كېرەك، بۇ ئىش ھازىرقى باسقۇچتا ئىشلىرىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، ئەمرى-مەرۇپ ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ ئىشى»^⑥ دېيىشى شەرىئەتكە خىلاپ، مەنتىقىسىز، ئەقىلسىزلىق بىلەن ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، ئەقلى ھۈشى جايدا، دىندىن خەۋىرى بار ھەرقانداق مۇسۇلمان يۇقىرىقى سۆزنىڭ خاتالىقىنى، كىشىلەرنى ياخشىلىققا بۇيرۇپ، يامانلىقتىن توسۇشنىڭ ھېچقاچان، ھېچكىمگە، ھەرقانداق يەردە ئىشلىرىغا توسالغۇ بولمىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ.

ھىزبۇت تەھرىر باشلىقلىرىنىڭ «(ئەمرى-مەرۇپ) قىلىش ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئىشى» دېيىشىدىن، بۇ سۆزنىڭ

① [مىسىر] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلباقى: «ھەدىس شەرىپتىن ئۈنچە-مارجانلار — سەھىھۇلبۇخارى، سەھىھۇلبۇسلىم ھەدىس شەرىپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 137-بەت.
 ② يۇقىرىقى كىتاب، 33-، 34-بەتلەر.
 ③ يۇقىرىقى كىتاب، 721-بەت.
 ④ يۇقىرىقى كىتاب، 720-بەت.
 ⑤ [مىسىر] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلباقى: «ھەدىس شەرىپتىن ئۈنچە-مارجانلار — سەھىھۇلبۇخارى، سەھىھۇلبۇسلىم ھەدىس شەرىپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 720-بەت.
 ⑥ «ھىدايەت» (ئۆزبېكچە) ژۇرنىلى 2011-يىللىق 4-سان، 37-بەت. ①

ھىزبۇتچىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تېزراق قولغا ئېلىش ئىشتىياقىدا ئېيتقان سۆزى ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. شۇ ۋەجىدىن بولسا كېرەك، ھىزبۇت تەھرىرچىلەر ئەمرى- مەرۇپىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇ ھەقتە قانداق قىلىش، قانداق سۆزلەشنى بىلمەي تۇرۇپ ئۇنىڭغا يېپىشىۋالغان ھەتتا بەزىلىرى ئۇنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋېلىپ، «قۇرئان كەرىم» دە ئېيتىلغان «سەلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئىي قىلىدىغان بىر جامىئە بولسۇن؛ ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر»^① دېگەن ئايەتتىكى ئاشۇ «جامىئە»نى بىز شۇ دەيدۇ.

ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇ جامىئەنىڭ كۆپى ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ بۇرمىلانغان پىكىرلىرىنى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىپكە سېلىشتۇرۇپ كۆرەلمەيدىغان، دىنىي ئىلىملاردىن خەۋىرى يوق، شۇنىڭدەك ھىزبۇت تەھرىر تەشكىلاتى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى ۋە ئېنىق مەقسىتىنى بىلمەيدىغان ئاداشقان ياشلاردۇر. ئەمما، ئۇلار شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئالدىنغانكى، ئۆزلىرىمۇ تۇيىمىغان ھالدا قۇرئان ۋە ھەدىسكە زىت پىكىرلەرنى تارقىتىپ، ئۆزلىرىنى «ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئىي قىلىدىغان جامىئە» دەپ بىلىدۇ.

خۇلاسلىغاندا، ھىزبۇت تەھرىر سىياسىي قارائىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك دىنىي ئەسەبىي تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋاقتى ۋە زېھنىنى سىياسىي ساھەگە قاراتقانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئىسلام دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئاساسلىق مەۋقەنى روھىي- مەنەۋى تەربىيەگە قاراتقان. شۇ ۋەجىدىن، 23 يىلدا تاماملانغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ دەسلەپ مەككىدە نازىل بولغان ئايەتلىرى پۈتۈنلەي روھىي- مەنەۋى تەربىيەگە ئائىت بولۇپ، كېيىن مەدىنىدە نازىل بولغانلىرى شەرىئىي ئەھكاملارنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئايەتلەر بولسۇمۇ، بۇمۇ ئوخشاشلا مۇسۇلمانلارنى روھىي- مەنەۋى جەھەتتىن تەربىيەلەشنى ئاساس قىلغانىدى.

ھىزبۇت تەھرىر يەنە ئۆزىدىن باشقا بارچە مۇسۇلمانلار توپى بىلەن تالاش- تارتىش قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۆزىنىلا ئەمەس، ئۆزىگە ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقان. يەنى باشقىلارنىڭ ۋاقتى، زېھنى، ھاياتى ۋە مال- مۈلكىگە ئېغىر زىيان سېلىپ، ئىختىلاپنى كۈچەيتكەن، مالىمانچىلىق پەيدا قىلغان. ئاددىي بىر مىسال، ھىزبۇت تەھرىرچىلەر «ئەقىدە مەسلىسىدە ئەقىل ھەممىدىن ئەلا ۋە كۈچلۈك»^② دەپ قارىغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە 8- ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن مۇئەزرىلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئەمما، ھىزبۇتچىلاردىن باشقا كەڭ مۇسۇلمانلار ئايەت، ھەدىسلەردە كەلگەن ئېنىق دەلىللەرنى ئەقىلدىن ئۈستۈن قويۇپ شۇنىڭغا ئەمەل قىلىپ كەلگەن.

يۇقىرىقىدىن باشقا يەنە ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ مەقسەتكە يېتىش يولىدا ئۆزىنى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ قوينىغا ئېتىشى، ئۇلاردىن ياردەم سورىشى «ئۆزۈمنى يە، ساپىقىنى سورىما» دېگەنگە ئوخشاش بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتنى كېمىنىڭ ياردىمىدە ئېلىشنىڭ، كىمگە خىزمەت قىلىشنىڭ مۇھىم ئەمەس دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. بۇ يەنە ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ پۈتۈن ئەس ھۇشنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەسلىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدىن بىز ھىزبۇت تەھرىرىنىڭ يېتەكچىلىرى ياكى ئەگەشكۈچىلىرى بولسۇن، ئومۇمەن «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىپنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەرسىز، بىلمىسىز، نادان، جاھىل، ساختىپەز، سىياسىي قارائىيەتلەر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇھەممەدجان مۇمىن

① «قۇرئان كەرىم»، «سۈرە ئال ئىمران» 104- ئايەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2012- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى. ② «ھىدايەت» ژۇرنىلى 2011- يىللىق 4- سان، 37- بەت. (ھىزبۇتچىلارنىڭ «سەلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئىي قىلىدىغان بىر جامىئە بولسۇن؛ ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر» دېگەن ئايەتتىكى ئاشۇ «جامىئە»نى بىز شۇ دەيدۇ.)

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىكى ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئابدۇقەييۇم مەجىت

مۇھىم مەزمۇنى: ئېمىلداشلىق - ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن ئالاھىدە بىر خىل تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، بىر ئانىنى بىللە ئەمگەن بالىلار «ئېمىلداش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېمىلداشلىق ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدىكى جورا تاللاش دائىرىسىگە بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا مەلۇم روللارنى ئوينايدۇ. بۇ ماقالىدە ئېمىلداشلىقنىڭ شەكىللىنىشى، شەكىللىنىش سەۋەبى، رولى ۋە ئىجتىمائىي تەسىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر؛ تۇغقاندارچىلىق؛ ئېمىلداشلىق؛ ئىسلام دىنى

تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى - مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتىدىكى كىلاسسىك تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىنسانشۇناسلار مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە شۇ جەمئىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئىشنى ئالدى بىلەن تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىن باشلايدۇ. تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى كىشىلەرنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكسى ئەتتۈرىدۇ. تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئۇزۇن مەزگىللىك تۈزۈم ئەنئەنىسى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بارلىق ئىپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى ۋە مۇناسىۋىتى ئاساسىدا پەيدا بولغان تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرىمۇ ھەرگىز ئاددىي پەخرىي نام - ئاتالقلار بولماستىن، بەلكى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلاردۇر. بۇ مەجبۇرىيەتلەر يىغىندىسى بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنىڭ ماھىيەتلىك قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. تۇغقاندارچىلىق - مىللەتنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولغان ئۇرۇقنىڭ بىخېلىنىشىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدۇر. تۇغقاندارچىلىق سىستېمىسى ھەر خىل ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار سىستېمىسى ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنىڭ قېلىپلاشتۇرۇشىغا ئۇچرىغان ھۆرمەتلەش ياكى ئامراقلىق، ھوقۇق ياكى مەجبۇرىيەت، دوستلۇق ياكى دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانشۇناسلار، ھەر قانداق بىر خىل تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسى چوقۇم تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئامىلنى ھازىرلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇلار قانداش تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى، نىكاھ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ۋارىسلىق تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك ئىجتىمائىي قۇرۇلما مۇھىتى بولۇشى كېرەك. ئىجتىمائىي قۇرۇلما «مۇئەييەن گەۋدە ۋە توپلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، مەلۇم ئىجتىمائىي سىستېمىغا تەۋە كىشىلەرنىڭ نىسبەتەن تۇراقلىق بولغان يۈرۈش - تۇرۇش شەكىللىرىنى ياكى پائالىيەت قۇرۇلمىسىنى بەلگىلەيدىغان تۈزۈملەشكەن قېلىپ ۋە تونۇش رامكىسىنى كۆرسىتىدۇ»^①. ھەر بىر

① نېئىل ج. سېلىسېر: «ئىجتىمائىي قۇرۇلما»، «جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە ئوقۇشلۇق»، SAGE نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 103 - بەت؛ دىلمۇراد مەھمۇد: «ئەنئەنىنىڭ يەنە بىر يۈزى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2007 - يىللىق 6 - سان، 68 - بەت.

جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنى بەلگىلەش، تەقسىملەش، نىكاھ، ۋارىسلىق مەسىلىلىرىنى بېكىتىش، كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا مۇھىم روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، مىراس ۋە مۈلۈك ۋارىسلىقى ئىشلىرىدا مىراس قالدۇرغۇچى بىلەن ۋارىس (مىراسخور) ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت ھالقىسى مىراس تەقسىملىشىنىڭ تۈپ ھالقىسى قىلىنىدۇ. تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ فۇنكسىيەسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچ ۋە قاتلاملىرىدا تەدرىجىي يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ، مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. ئىنسانشۇناسلار ۋە جەمئىيەتشۇناسلار، مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ چۈشىنىش مۇمكىن، دەپ قارىغاچقا، ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش، تەتقىقاتلىرىدا مەلۇم بىر جەمئىيەت ياكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرىغا ناھايىتى دىققەت قىلغان. ئامېرىكىلىق ئىنسانشۇناس مورگان تۇنجى بولۇپ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىجتىمائىي مەنىسىگە دىققەت قىلغان. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت»، «ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى» (1869-يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئىنسانلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن، ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تۇغقاندارچىلىق تەتقىقاتى باشلانغان. مورگان ئىنسانىيەت تارىخىدا مالاياچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى، تۈركىيچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمى ۋە كانوۋانىيلارچە، يەنى ئارىيانچە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاساسلىق تۈزۈم بولغان، دەپ قارىغان. ئۇ يەنە تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسى - ئائىلە شەكلى، تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئاللىبۇرۇن يوقالغان قەدىمكى ئائىلە شەكىللىرىنى تېپىپ چىقىش مۇمكىن، دەپ قارىغان. نۆۋەتتە، ئىنسانشۇناسلىقتىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى تەتقىقاتى مۇنداق بەش نۇقتىغا مەركەزلەشكەن: (1) قان، مەنى، سۆڭەك، گۆش قاتارلىق جىسمانىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خاس قاراشلار؛ (2) كىشىلەرنىڭ جىنسى، كۆپىيىش، ھامىلدار بولۇش، يەڭگىش قاتارلىق قايتا ھاياتلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ھەققىدىكى فولكلورنىڭ قاراشلار ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تۇغقاندارچىلىق مۇراسىملىرى؛ (3) ھەر بىر جەمئىيەتتىكى تۇغقاندارچىلىق قارىشى ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئائىت ئاتالغۇلار؛ (4) تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە مەۋجۇت دەپ قارالغان كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەت مىزانلىرى؛ (5) ئەمەلىي تەشكىللەش ۋە ھەرىكەت. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتمۇ بىيولوگىيەلىك مەنىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى، يەنى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما، تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت نوقۇل بىيولوگىيەلىك مەنىدىكى ئېرسىيەت مۇناسىۋىتى ۋە جىنسىي مۇناسىۋەتنىڭ نەق ئۆزى ئەمەس. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىر تۈرلۈك ئىجادىيەت.

ئۇيغۇرلار تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆز تارىخىدا چوڭ-كىچىك ئىجتىمائىي گەۋدە ۋە توپلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت كاتېگورىيەسى دائىرىسىدە شەكىللەندۈرگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قەدىمىي زامانلاردىلا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي، چېچىلاڭغۇ ھالەتتىن تەدرىجىي تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي گەۋدە، ئۇرۇق، قەبىلە ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن ھەمدە شۇ جەرياندا شەكىللەندۈرگەن تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ئۇيغۇر تىلىدا تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلاردىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئاتالغۇلىرىدا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى، ھەر قايسى دەۋرلەردىكى جەمئىيەت قاتلىمى ۋە قۇرۇلمىسىدا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەش تۈر بويىچە نەزەرىيە جەھەتتىن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

① خۇ چىۋاڭ، چۈەي جېنيۇ، لىيۇ شىجې باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى لۇغىتى»، يۈەنفاڭ نەشرىياتى، 2000-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 852-بەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدە ئېمىلداشلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى تەتقىقاتىدا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان تەرەپلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ نىكاھ، ئائىلە ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت ھەققىدىكى شەرىئەت ئەھكاملارى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ۋە تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى، ئۇيغۇرلاردىكى ئېمىلداشلىق مۇناسىۋەت بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

ئادەتتە بىر ئانىنى تەڭ ئەمگەن بالىلار «ئېمىلداش» دەپ ئاتىلىدۇ. تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى كۆپلىگەن تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرىنى خاتىرىلەش بىلەن بىللە، ئېمىلداشلىق ھەققىدىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە: «تۈدەش نەڭ - تۇرداش نەرسە، بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنىستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سۆز «تۈك» مەنىسىدىكى «تۈ-تۈ» سۆزىدىن كەلگەن. ھايۋان ئۈچۈن «بۇ ئات نە تۈلۈگ - بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «داش ياكى دەش» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قارىنداش» دېيىلىدۇ. چۈنكى «قارىن» سۆزىگە «داش» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «ئەمەك» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «ئەمىكداش» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇغقان «قاداش» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاچا» مەنىسىدىكى «قا» سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «داش» قوشۇلغاندا، «بىر قاچىدا، يەنى بىر ئانىنىڭ قارىندا بىللە ياتقان» دېگەن بولىدۇ»^① دەپ خاتىرىلەنگەن. بىز بۇنىڭدىن مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان زامانلاردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈملىرىدە ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغانلىقى ھەمدە «ئەمىكداش» دېگەن ئاتالغۇنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى بىلەلەيمىز. مەھمۇد ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «نورۇزنامە» ناملىق ئەسىرىدە «ئېمىلداش» سۆزى ھەققىدە توختىلىپ: «بىر ئانىنى ئەمگەن ئۇرۇق-تۇغقان بالىلار «ئېمىلداش»، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىقى يوق بالىلار «كۆكۈلداش» دەپ ئاتىلىدۇ»^② دەپ يازغان. ئېمىتكۈچى ئانا «ئىنىكئانا» دېيىلىدۇ. «ئىنىكئانا» سۆزى يەنە «سۈتئانىسى»، «دايە» ياكى «چارىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇلار كىتابىي سۆزلەردۇر. «دايە» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى شېئىرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

تاپىپ كەلتۈردىلەر بىر سەرۋى سايە،

بۇ گۈل يۈزلۈككە ئانى قىلدى دايە».

«دېدىم مەن: ئايا دايەئى مېھرىبان،

ۋەتەنگە يانارمەن سەھەر بىگۇمان».

بۇ يەردىكى «دايەئى مېھرىبان» سۆزى «مېھرىبان، كۆيۈمچان ئىنىكئانا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

18-ئەسىردە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن مانجۇچە، تىبەتچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە بەش خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تە «اينەكا (ئىنىكئانا)، امجك اناسى (ئەمچەك ئانىسى)، سۈت ئانىسى، سۈت ئانا (سۈت ئانا)» دېگەن سۆزلەر خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئۇيغۇرلاردا ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تە يەنە «ئاتاغا» دېگەن بىر سۆزمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ ھەقتە تىل تەتقىقاتچىسى غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار ئەپەندى: «بۇ سۆز قارىشىمىزچە «ئېمىكئانىنىڭ ئېرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك. چۈنكى، بۇرۇنقى دەۋرلەردە قول ئىلكىدە بار ھاللىق ئائىلىلەر بالىلىرىنىڭ ساغلام، قاۋۇل ئۆسۈپ يېتىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز ئانىسىدىن باشقا يەنە بىر «ئېمىكئانا» تەكلىپ قىلىدۇ، ئېمىكئانا بالىنى كىچىكىدىن بېقىش، ئېمىتىش ئىشلىرىنى قىلىپلا قالماي،

① مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى نەشرى، 529-بەتلەر.

② ئىمىن تۇرسۇن: «نورۇزنامە»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى، 76-بەت.

بەلكى خېلى چوڭ بولغىچە ھالدىن خەۋەر ئالدىدىن ئىشلارمۇ بولغاچقا، بەلغا نىسبەتەن ئانىغا ئوخشاش ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى سانىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئېمىكئانىنىڭ ئېرىمۇ ھۆرمەتلىنىدۇ ۋە شۇ ئائىلىدىكىلەر بىلەن قان-قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، مەلۇم دەرىجىدە تۇغقاندارچىلىق رىشتىسىدە بولىدۇ. بۇ يەردە ئەرلەر ئېمىكئانا بولىدىغان ئىش ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. ئاناغا ئاتا - بۇمۇ يۇقىرىدىكى سۆزگە ئوخشاش ئېمىكئانا ياكى سۈت ئانىسىنىڭ ئېرىنى كۆرسىتىدۇ»^① دەپ يازىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدە «ئاتىغا» دەيدىغان بىر سۆز بار بولۇپ، بۇ سۆز غۇلام غوپۇرى تۈزگەن «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» ناملىق كىتابتا: «ۋاڭ-غوجىلارنىڭ بالىلىرىنى ئېمىتىپ چوڭ قىلىدىغان ئىنىڭ ئانىلارنىڭ ئەرلىرى (ئاتىغا) دەپ ئاتىلىدۇ»^② دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ، غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار ئەپەندىنىڭ «(ئاتىغا) سۆزى (ئىنىكئانىنىڭ ئېرى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك» دېگەن قىياسىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار ماقالىسىدە يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئېنىكئانا» دېگەن سۆزنى «ئېمىكئانا» دېگەن شەكىلدە ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان: «بىزنىڭچە، بۇ سۆز ئەسلىي (ئېمىكئانا) بولۇشى كېرەك. چۈنكى، بۇ سۆز (ئېمىك + ئانا) شەكىلدە ياسالغان. (ئەمىك) سۆزى «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە مۇنداق ئىزاھلانغان: «ئەمىك - ئېمىك، ئەمچەك؛ ئەمىكلىك ئىشلەر - ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتىدىغان خوتۇن»^③. بىز ئۇنىڭ بۇ پىكىرىگە قوشۇلمىز، لېكىن بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېنىكئانا» شەكىلدە تۇراقلىشىپ، ئومۇملىشىپ بولدى. ئەمدى «ئېمىكئانا» سۆزىنى تەشەببۇس قىلساق، بۇنى كەڭ خەلق ئاممىسى بۇنى قوبۇل قىلامدۇ-يوق؟ «ئېنىكئانا» دېگەن سۆزنى ئەسلىگە قايتۇرۇپ «ئېمىكئانا» شەكىلدە ئىشلىتىشنىڭ قانداق ئىلمىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيىتى بار؟ بۇ يەنە بىر مەسىلە. گەرچە، ئېمىكئانىلىق بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، پەرزەنتلەر ئۆزلىرىنى ئېمىتكەن ئىنىكئانىلارنى خۇددى ئۆز ئانىسىدەك ھۆرمەت قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى قاراشلار بويىچە، «سۈت - قان شىرنىسى» دەپ قارالغانلىقتىن، بىر ئانىنى بىللە ئەمگەن بالىلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولىدۇ، دەپ تونۇلىدۇ. فېئوداللىق جەمئىيەتتە ياللانغان ئىنىكئانىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن بولغاچقا، ئېمىتىلگەن بالا بىلەن ئىنىكئانا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا سۇسلايدۇ ياكى پۈتۈنلەي ئۈزۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ياشىغان دەۋرلەردىن تارتىپ، مۇمكىن قەدەر ئۇرۇق ئىچىدىن نىكاھلانماسلىق، يېقىن تۇغقانلار قۇدىلاشماسلىق، نەۋرە-چەۋرە ۋە ئەۋرىلەرنى بىر-بىرىگە چاتماسلىق يولى بىلەن ئەۋلادلىرىنىڭ ئەيىناق، مەجرۇھ، نوقسانلىق ياكى كەمتۈك تۇغۇلۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. ئىسلام دىنى ئۇرۇق ئىچىدىن نىكاھلانغاندا نىكاھ ئوبىيكتىنىڭ ئېمىلداش بولماسلىقىنى زۆرۈر شەرت قىلىدۇ. «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېمىتەلمەسە، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ياكى قولۇم-قوشنىلىرى ئىچىدىكى بالا ئېمىتىۋاتقان ئانىنى ئېمىتىدىغان ئادەت بار. ئېمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنىسى قىلىنىدۇ»^④. ئېمىلداشلىق ماھىيەتتە ۋاسىتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ بوۋاق تۇغۇلۇپ ئۆز ئانىسىدىن باشقا ئانىنى ئېمىشتىن پەيدا بولىدىغان ئالاھىدە قانداشلىقتۇر. ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تەتقىقاتىدا ئۇرۇق-تۇغقاندارچىلىق

① غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىكى ئۇچۇرلاردىن ھازىرقى ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 2011-يىللىق 1-سان، 119-بەت.

② غۇلام غوپۇرى تۈزگەن: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986-يىلى 1-ئاي نەشرى، 2-بەت.

③ غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىكى ئۇچۇرلاردىن ھازىرقى ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2011-يىللىق 1-سان، 119-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

④ ئابدۇكېرىم راخمان، شىرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىلى نەشرى، 119-بەت.

مۇناسىۋىتىدىكى بىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەت ۋە مەدەنىيەت خۇسۇسىيىتى ئارىلىشىپ كەتكەن. شۇڭا، ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولىدىغان بىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەت ۋە مەدەنىيەت خۇسۇسىيىتىگە تەڭ دەرىجىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىنىكئانا تۇغقان ئانىغا ئوخشاشلا ھۆرمەتلىنىدۇ، ئەمما ئۆز بالىسىدىن باشقا بىر بالىنى ئېمىتمەكچى بولغان ئايال چوقۇم ئېرىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىشى شەرت. نەۋرىلەر ئىچىدىن بىرەرسى مومىسىنى ئەمگەن بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېمىلداش ھېسابلىنىپ نىكاھلىنىشى چەكلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، ئۇيغۇر خەلقىدە «موما تالاق» دەيدىغان بىر تۇراقلىق ئىبارە بار بولۇپ، بۇ بىر قانچە نەۋرىلەردىن ھەر قانداق بىرسى مومىسىنى ئەمگەن بولسا، شۇ بىر نەۋرىنىڭ مومىسىنى ئېمىپ قويغانلىقى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ بولغۇسى نىكاھى ئاللىقاچان چەكلىنىپ بولغان بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر. «بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بەزى ئانىلار (موما بولغۇچى ياكى كېلىنلەردىن بىرەرى) مەلۇم نەۋرىگە ئەمچەك سېلىۋەتسە (ئېمىتىپ قويسا) جەمەت ئىچىدە ئېمىلداشلىق شەكىللىنىپ قېلىپ، مەزكۇر جەمەت ئىچىدىكى بارلىق بالا-چاقلارنىڭ پەرزەنتلىرى، يەنى نەۋرىلەر ئۆز ئارا نىكاھلىنىشقا بولمايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭ ساڭرى بۇرۇن بەزى موما ياكى كېلىنلەر بىر نەۋرە كېلىدىغانلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىپ كېتىش ھادىسىسىنى توسۇش ياكى باشقا سەۋەبلەردىن، شەرىئەتلىك توسۇق قۇرۇپ بىرەر نەۋرىسىگە ئەمچەك سېلىپ قويىدىغان ياكى مەلۇم بىر كېلىن، ئېيىھگىلەرنىڭ بالىلىرىنى ئېمىتىپ قويىدىغان ئەھۋاللار بولىدىغان. بۇ ئەھۋالدا بارلىق نەۋرىلەرنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىش يولى قەتئىي ئېتىلگەن بولىدۇ. شۇڭا، شەرىئەتتە پەتىۋا مەقبۇل بولمايدىغان بىر نەچچە تۈرلۈك ھادىسىنىڭ بىرى مۇشۇ «ئېمىلداش» لىقتىن ئىبارەت بولىدۇ»^①.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن، ئېمىلداشلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى چەكلەنمىگەن. ئەمما، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئېمىلداشلار قېرىنداش دەپ قارىلىپ، ئېمىلداشلارنىڭ نىكاھلىنىشى قاتتىق چەكلەنگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلار نىكاھ ئىشلىرىدا ئېمىلداشلىقتىن ئىبارەت ۋاسىتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە كىشىلەردىن لايىق تاللىمايدۇ. ئىسلام دىنىدا ئېمىلداشلار گەرچە بىر ئانىدىن تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر ئانىنىڭ سۈتىدە تەڭ ئوزۇقلانغانلىقى ئۈچۈن، ئارىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەت شەكىللىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ھەدىسلەردە: «بىر قورساق تۇغقانلارغا ھارام بولغان نەرسە ئېمىلداشلارغىمۇ ھارام بولىدۇ»^②، «ئېمىلداشلىق دېگەن سۈت بىلەن ئوزۇقلىنىش مەزگىلىدە پەيدا بولىدۇ»^③ دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر ھەدىستە مۇنداق دېيىلگەن: «ئىبنى ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مۇنداق دەيدۇ: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەمىزنىڭ قىزى ھەققىدە: «ئۇ ماڭا ھالال بولمايدۇ، نەسەب جەھەتتە ھارام بولغان نەرسە، ئېمىلداشلىق تەرەپتىنمۇ ھارام بولىدۇ. ئۇ مېنىڭ ئېمىلداش قېرىندىشىمنىڭ قىزى» دېگەن»^④. گەرچە، ئېمىلداشلىق ئارقىلىق يات كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ نەسەبكە ئوخشاش مۇناسىۋەت شەكىللىنىدۇ دەپ قارالسىمۇ، لېكىن مىراس ۋە مۈلۈك ۋارىسلىقى مەسىلىلىرىدە ئىنىكئانا بولغۇچى بىلەن ئېمىتلىگەن بالا ئوتتۇرىسىدا ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئېمىلداش بولغان ۋاسىتىلىق قانداشلىرى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مىراسخورلۇق، ۋارىسلىق مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئىسلام دىنىدا ئىنىكئانىغا نەپىقە بېرىش ۋاجىب ئەمەس، ئىنىكئانا بىلەن ئۇنى ئەمگەن بالا ئوتتۇرىسىدا ۋارىسلىق قىلىش ياكى قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئېمىلداشلىقنىڭ تەسىرى ئەمگۈچى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، نەۋرە - چەۋرىلىرىگىچە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى، تاغىسى، ھاممىسى ۋە باشقا ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ. ئېمىلداشلار «سۈنئىي قېرىنداشلار» بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرىگە قارىتا ھېچقانداق

① ھارۇت رەسۇل قادىرى: «شەرھى ئىدىيۇم»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى، 68-بەت.
 ② [مىسىرلىق] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلپاى: «ھەدىس شەرىفىتىن ئۈنچە - مارجانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 350، 351، 352-بەتلەر.
 ③ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
 ④ [مىسىرلىق] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلپاى: «ھەدىس شەرىفىتىن ئۈنچە - مارجانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 350، 351، 352-بەتلەر.

دىنىي ۋە قانۇنىي مەجبۇرىيەت ئۆتىمەيدۇ. «ئېمىلداشلار بىلەن ئىنىكئانا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى ھەم تۇغقانلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتى تۇرغۇزۇلىدۇ دەپ قارالغاچقا، ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ھەر قانداق كىشىلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن نىكاھلىنىشى چەكلەنگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر يىگىتلەرنىڭ ئىنىكئانا، ئىنىكئانىنىڭ ئاچا-سىڭىلىسى، ئىنىكئانىنىڭ قىزى ياكى قىز نەۋرىسى بىلەن توي قىلىشى قاتتىق چەكلىنىدۇ، قىزلارنىڭ ئىنىكئانىنىڭ ئوغلى، ئىنىكئانىنىڭ ئېرى، ئىنىكئانىنىڭ ئوغۇل نەۋرىسى ۋە ئىنىكئانىنىڭ ئەر قېرىنداشلىرىغا ياتلىق بولۇشىمۇ قاتتىق چەكلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، بىر ئانىنى بىر قېتىم ئېمىپ قويغان ياكى بىر ئىنىكئانىنى ئىلگىرى-كېيىن ئېمىپ چوڭ بولغان قىز-ئوغۇللار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئېمىلداشلىق مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشىمۇ چەكلىنىدۇ»^①. ماھىيەتتە ئېمىلداشلىق ئېمىلداشلار ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھنى توسىدىغان بىر خىل چەكلەش خاراكتېرىدىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىدۇر. جەمەت ئىچىدە نىكاھلىنىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار 2-ئەۋلاد ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلار ئارىسىدىن لايىق تاللايدۇ، ئۇرۇق-جەمەت ئىچىدىكى نەۋرە تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدا ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن بولغانلىقتىن، ئانىلار نەۋرىلەر ئىچىدە ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار-يوقلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرىدۇ، ئەگەر ئانىلىرى نىكاھلانماقچى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار-يوقلۇقىنى ئۇنتۇپ قالغان ياكى بىلىشىمۇ بىلمەسكە سالغان بولسا، بۇنداق ئانىلار قاتتىق گۇناھكار بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. مۇسۇلماندارچىلىقتا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى يوق ياكى نىكاھسىز ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرىنى كۆرۈشى ۋە يېقىن ئالاقىلەردە بولۇشى چەكلىنىدۇ ياكى نامەھرەم ئىش دەپ قارىلىدۇ، ئەمما، ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتى بار يات جىنىسلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بەزى كۆرۈشۈش ۋە نورمال ئالاقىلەر نامەھرەم ھېسابلانمايدۇ. «ئەگەر باشقا ئاياللار (ئىنىكئانىلار) غا ئېمىتىشكە توغرا كەلسە، پۈتۈن بەدىنى ساغلام ئاياللارنى تاللايدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى يەنە كىشىلەرنى بالىسىنى ئېمىتىپ قويۇشىدىن قاتتىق چەكلىنىدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، پەرزەنتلەر ئارىسىدا ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ پەيدا بولۇپ، كەلگۈسىدە توي قىلىشقا توغرا كەلگەندە تۇغقانلار ئارا جىنسىي بۇزۇقچىلىقنىڭ يۈز بېرىپ قالماسلىقى ياكى ئۇلاردىن مەجرۇھ پەرزەنتنىڭ تۇغۇلۇپ قالماسلىقى ئۈچۈندۇر»^②.

بۈگۈنكى كۈندە شەھەرلىشىش، پىلانلىق تۇغۇت ۋە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر-مۇھەببەتنىڭ سۈسلىشىشى تەسىرىدە، شەھەرلەردە كىشىلەر ئىنىكئانا ئىشلەتمەستىن، بوۋاقلارنى ھەر خىل ئوزۇقلۇقلار بىلەن ئوزۇقلاندۇرىدۇ، بۇ ۋەجىدىن نۆۋەتتە ئۇيغۇرلاردىكى ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ئاجىزلاپ بارماقتا.

ئاپتونىم خىزمەت ئورنى: شۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى

جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

① ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرزەنتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى، 110-، 170-بەتلەر.
 ② يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

ئىرانىي تىلغا كىرىپ قايتىپ كەلگەن تۈركىيچە تۆت ئاتالغۇ توغرىسىدا

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر

مۇھىم مەزمۇنى: تۈركىي تىلى بىلەن ئىرانىي تىلى مەركىزىي ئاسىيادا بىر قانچە مىڭ يىللىق ئۇچرىشىش جەريانىدا ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلىشىپ، لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاپ كەلگەن. بۇنداق ئۆزئارا ئۆتۈشمە بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى تەكشۈرۈش - تارىخىي تىلشۇناسلىق، ئېتىمولوگىيە ۋە ئىنسانشۇناسلىق پەنلىرى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە تۈركىي تىلىدىن ئىرانىي تىلغا كىرىپ يەنە تۈركىي تىلغا قايتىپ كەلگەن سۆزلەر توغرىسىدا تەھلىل يۈرگۈزۈلدى.
ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىرانىي تىلى؛ تۈركىيچە ئاتالغۇ

تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىرانىي تىللىق خەلقلەر بىر قانچە مىڭ يىللىق ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدا تىل، ئەدەبىيات، ئۆرپ-ئادەت، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا بىر-بىرىدىن ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاپ، ئورتاق تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. بولۇپمۇ تىل مۇھىم ئالاقە قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا ئەمەس، بەلكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقە ئىشلىرىدىمۇ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. ئىرانىي تىلى بىلەن تۈركىي تىلى ئىككى چوڭ تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولۇشىغا قارىماي، بۇ تىللاردىكى بەزى ئاتالغۇلار توسالغۇسىز ھالدا بىر-بىرىگە كىرىپ، بەزىلىرى كىرگەن تىل ئىچىدە ئۆزلىشىپ، شۇ تىللارنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇشتا تېگىشلىك ھەسسەسىنى قوشقان بولسا، بەزىلىرى قايتىپ كېلىپ بۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى يەنىمۇ بېيىتىشقا خىزمەت قىلغان. تۆۋەندە مەن تۈركىي تىلىدىن ئىرانىي تىلغا كىرىپ قايتىپ كەلگەن «دېۋە»، «جادۇ»، «بۇۋى» ۋە «خۇدا» دېگەن تۆت ئاتالغۇ ھەققىدىكى قارىشىمنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

1. دېۋە

«دېۋە» (Devā) ئۇيغۇر فولكلورىدا كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان ۋە تەسىرى چوڭقۇر بولغان ئوبرازلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئوبراز كۆپرەك چۆچەكلەردە، قەدىمكى داستانلاردا تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ قوللىنىشچانلىقىنى ئۆگەنگەندە، چۆچەك ۋە قەدىمكى داستانلارغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۆچەكلەر ۋە قەدىمكى داستانلاردىكى تەسۋىرلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا دېۋىنىڭ ئوبرازى مۇنداق: ئۇنىڭ سىرتقى شەكلى گىگانت ئادەمگە ئوخشايدۇ. بەستى شۇنداق يوغان ۋە ئېگىز بولۇپ، بويى بۇلۇتقا تاقىشىپ تۇرىدۇ. چىرايى ناھايىتى سەت، بۇرۇن تۆشۈكلىرى يوغان، قۇلقى توڭگۇزنىڭكىدەك، بەدەنلىرىنى ئۇزۇن ۋە قويۇق تۈك باسقان. دېۋە ئىنسانلاردىن يىراق تاغ-ئۆڭكۈرلەرنى ماكان قىلىپ، توپ-توپ ھالەتتە ياشايدۇ، ئاسماندا ئۇچالايدۇ. پايانىسىز بايانلارنى كېزەلەيدۇ. دېۋە يېتىپ كەلگەن چاغدا ئالەمنى قاراڭغۇلۇق قاپلايدۇ. ئۇ ناھايىتى زور كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولۇپ، تاغلارنى يۈلۈۋېلىپ، ئىككى ئالقىنىدا خۇددى توپ ئوينىغاندەك ئېتىپ ئوينىيدۇ. ئۇ بىر ئۇخلىسا 40 كۈندە ئويغىنىدۇ. دېۋىلەر ئادەم ۋە ھايۋاننى ئوزۇق قىلىدۇ. قىز-چوكانلار بىلەن كۆڭۈل ئېچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇڭا، ساھىبجامال قىزلارنى ئېلىپ قېچىپ، ئۆز ماكانىغا بەند قىلىۋالىدۇ. دېۋىلەر بىلەن پەرىزاتلار يېقىن مۇناسىۋەتكە ئىگە. نۇرغۇن چۆچەكلەردە ئۇلار بىللە ياشايدۇ. بەزىدە پەرىزات دېۋىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدا نەچچە مىڭ دېۋە خىزمىتىنى قىلىدۇ. بەزىدە دېۋە پەرىزاتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، پەرىزاتنى ئۆيىگە قامىۋېلىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ، يەنە بەزىدە پەرىزات دېۋىنىڭ قىزى سۈپىتىدە كۆرۈنىدۇ. بەزى چۆچەكلەردە دېۋىلەرنىڭ رەڭگى خىلمۇخىل ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئۇ كۆپرەك

ئاق، قارا ۋە سېرىق ئۈچ خىل رەڭدە تەسۋىرلىنىدۇ.

چۆچەكلەردە دېۋىلەر ۋە ھىشى ۋە كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، يەنە ئىنتايىن ساددا ۋە دۆت سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئەقىل-پاراسەتلىك باتۇرلارلا ئەمەس، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ ئەخمەق قىلىپ كۆلدۈرۈلىتىدۇ. ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە مەلۇم بىر ھورۇن، لايغەزەل كىشى ياكى بىر بەگى «كۈچ سىنىشىمەن» دەپ ئۇنى قورقىتىدۇ^①. «چىن تۆمۈر باتۇر»، «خاسىيەتلىك ئالما»، «ئېيىق پالۋان»، «توققۇز دانە قىزىل ئالما»، «بۆلۈلگۈيا»، «ۋەلى بابكار»، «ۋەيلۈن دوزاقنىڭ تۈۋرۈكى»، «ھورۇنلۇقتىن شاھلىققىچە»، «خابانۇ»، «دېۋىنى قورقۇتقان بالا» قاتارلىق چۆچەكلەردە دېۋە ئوبرازى تىلغا ئېلىنغان. «ماناس» ئېپوسىدا بەزىدە يەككە ئىسىم بىلەن، بەزىدە ئايرىم شەخسلەر نامىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ تىلغا ئېلىنىدۇ^②. ئومۇمەن، «دېۋە» تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا سەلبىي ئوبراز رولىنى ئويناپ كەلگەن.

دېۋە ئوبرازى ئارىيان مىللەتلىرى، جۈملىدىن ئىرانىي ۋە ھىندى خەلق فولكلورىدىمۇ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدىغان ئوبرازلاردىن بىرى. بۇ ئوبراز دەسلەپ پارس تىلىدا «deyv»، پەھلىۋى تىلىدا «dev»، ئاۋېستا تىلىدا «daeua»، ۋېدا سانسكرىت تىلىدا «deva» دېگەن تەلەپپۇز شەكلىدە خاتىرىگە چۈشكەن^③. ئىرانىيلارنىڭ قەدىمكى ئەپسانىۋى قارىشى بويىچە، دېۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ياخشىلىق تەڭرىسى ئاخۇررانىڭ رەقىبى ھېسابلانغان^④. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئوبرازنىڭ ئۆلچەملىك فولكلور مەنبەسى «ئاۋېستا» (Avesta) دا بولغان، كېيىنچە ئارىيانلارنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرى توپىدا بۇ ئوبرازنىڭ خاراكتېرىدە ئۆزگىرىش بولغان. بەزى ئارىيان خەلقلەرى نەزىرىدە «دېۋە» تەڭرى مەنىسىدە، يەنى ئىجابىي خىسلەتلىك تەڭرى چۈشەنچىسىنىمۇ ئالغان. بەزى ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، «دېۋە» ئوبرازى بۇددا قىسسىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، «مۇقەددەس تەڭرى» دېگەن مەنىنى بەرگەن، ئۇ قەدىمكى ھىندىستاندا تارقالغان ماھايانا مەزھىپىنىڭ داڭدار ۋەكىلى، نىگاراجۇنانىڭ مۇرىدى ئىمىش. تارىم ۋادىسىدا مىلادىيەدىن كېيىنلا قوللىنىلغان قارۋىتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىمۇ «دېۋە» تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر چۈشەنچىسىدىمۇ دېۋە «ياخشىلىق تەڭرىسى» مەنىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن.

ئارىيانلار بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى ئۇزۇن ئەسىرلەردىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا گامىدا قوشنا، گامىدا ئارىلاش ياشاپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى بىر-بىرىگە ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. «دېۋە» ئوبرازىنىڭ بۇ ئىككى خىل خەلقلەرنىڭ فولكلورىدا بولۇشى بىر خىل مەدەنىيەت ئۆتۈشمىچىلىك ھادىسىسىنىڭ روشەن ئىپادىسىدۇر. بۇ ئوبراز خاراكتېرىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي خىسلەتلەرنىڭ خاسلىشىشى ۋە پەرقلىنىشى، ئىككى خىل مىللەت ھاياتىدىكى خەلقلەر تەقدىرىنى قوغداش، ياشاش ئۈچۈن ئاققۇزۇلغان قان-تەر ۋە بېرىلگەن قۇربانلارنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى.

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ فولكلورىدىكى سەلبىي ئوبراز - «دېۋە» نى ئارىيان خەلقلەرى فولكلورىدىكى ئىجابىي ئوبراز «دېۋە» نىڭ ئەكس تەسىرىدىن كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ئىككى خەلقنىڭ ھايات تارىخى، مۇناسىۋەت-ئالاقە جەريانى ۋە مەدەنىيەت فولكلور ئالماشتۇرۇشى مۇشۇنداق بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ، پەقەت ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەر فولكلورىدا سەلبىي خاراكتېرگە ئىگە ئوبراز بولۇپ تۇراقلىشىپ قالغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. ۋاھالەنكى «دېۋە» ئوبرازىدىكى ئىجابىي ئامىل تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مىللىي ئېتىقاد چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىقىپ، بىر مەھەل دەبدەبە پەيدا قىلىپ، قوشنا خەلقلەر جۈملىدىن ئارىيان خەلقلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ئارىيانلار ئەسلىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر

① ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر سېھىرگەرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى، 147، 148-بەتلەر.

② ئورغالچا قىدىرباي تەييارلىغان: «ماناس»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 184-بەت.

③ [ئىرانلىق] جېلىل دوستۇخۇ تەييارلىغان: «ئاۋېستا»، سودا نەشرىياتى، 2005-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 557-بەت.

④ «قەدىمكى ئىران ئەپسانىلىرى»، شەنشى خەلق نەشرىياتى - بېيجىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1999-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 428-بەت.

فولكلوردا شەكىللەنگەن ياخشىلىق تەڭرىسى دېۋىنىڭ ئىجابىي خاراكتېرىنى ياقىتۇرۇپ قېلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بىرقاتار تەڭرىلىرى قاتارىغا قوشۇۋالغان. تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدىكى بىر قاتلام ئاۋانگارت تەبىقىنىڭ مىللىي تەپەككۈر شەكىلدە يېڭىلىنىش بولۇپ، كونا ئىدىيەۋى قاراشلىرى تەدرىجىي ئۆزىنىڭ مۆتىۋەر ئورنىنى ئاجىزلاشتۇرغان يۈرەكتە ياخشى سۈپەتلىك «دېۋە» ئوبرازى چۈشەنچىسى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن، ھەتتا يېڭى ۋە ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىجتىمائىي قاراشلار تەسىرىدىن كىشىلەر ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بولۇشى كېرەك. يەنە بىر زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن، ئارىيان خەلقلەرى بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ قويۇقلىشىشى ۋە غەربىي رەسمىي تۈس ئېلىشى نەتىجىسىدە، ئارىيان خەلقلەردىن «دېۋە» ئوبرازىنى قوبۇل قىلغان، تاشنى تاشقا ئۇرسا قاتتىق ئاۋاز چىقىپ، ئۇچقۇنلار چاچرىغىنىغا ئوخشاش، تارىخنىڭ ھالقىلىق پەيتلىرىدە ئوت بىلەن سۇدەك رەقىبلىرىگە ئايلىنىپمۇ ياشىغان بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي قاراشلىرىدىكى «دېۋە» ئوبرازىنىڭ قارىمۇ قارشى خاراكتېردە قېلىپلىشىپ بېرىشى، تارىخنىڭ مەنتىقىسىگە سىغىشالمايدىغان ئالاھىدە ئەھۋال ئەمەسلىكىنى بىزگە ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ.

«دېۋە» ئوبرازىنىڭ دەسلەپ تۈركىي تىللىق خەلقلەر فولكلورىغا خاس ئوبراز ئىكەنلىكىنى دەلىللەشتە: بىرىنچى، «دېۋە» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسىدىن تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. «دېۋە» (diva) ئەسلىدە تۈركىي سۆز بولۇپ، «تۈگە» دېگەنلىك بولىدۇ. تۈركىي تىللار قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ، غەربىي تۈركىي تىلى ۋە شەرقىي تۈركىي تىلى دېگەن ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «ald» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالمىشىشى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللارنىڭ مۇھىم پەرقى ھېسابلانغان. مەسىلەن، شەرقىي تۈركىي تىلىدا «تەۋە-تېۋە-تۈگە» دېيىلگەن ئاتالغۇ غەربىي تۈركىي تىلىدا «دەۋە-دېۋە-دېۋا» دېيىلگەن. «دېۋە» نىڭ تۈركىي تىلىدىكى «تۈگە» مەنىسىدىن كەلگەنلىكىنى چەت ئەل ئالىملىرى ئاللىبۇرۇن ئىسپاتلىغان.^① دېمەك، ئارىيانلار «دېۋە» سۆزىنى تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي تۈركىي تىللىرى گۇرۇپپىسىدىن قوبۇل قىلغان.

ئىككىنچى، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يىراق قەدىمكى ئىپتىدائىي ئىپتىقادىدا تۈگىگە تېۋىنىش چۈشەنچىسى بولغان. تۇرپاندىن تېپىلغان 2000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار، شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلار تاغ-جىرالارىغا ئويۇلغان قىيا تاش سۈرەتلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار، لوپنۇر چۆللۈكىدە بۈگۈنكىچە ياشاپ كېلىۋاتقان ياۋا تۈگىلەرنىڭ ياشاش ھالىتى ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر فولكلورىدىكى تۈگىگە مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچىلەر بۇ نۇقتىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلىدۇ.

ئۈچىنچى، «دېۋە» سۆزىنىڭ تۈركىي سۆز سۈپىتىدە ئىرانىي تىلغا كېرىپ كېلىشىدە قەدىمكى تۈگىلىك قوشۇنلارنىڭ تەسىرى بولغان دېگەن پىكىرنى ئېيتىشقا بولىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەر يىراق قەدىمكى زاماندا ئۇرۇش سەپلىرىگە تۈگىلىك قوشۇنلارنى قاتناشتۇرغان بولسا كېرەك. كېيىنچە يېزىلغان تارىخنامىلەردە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ھەقىقەتەن تۈگىلىك قوشۇن تەييارلاپ ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغانلىقى بۇ پىكىرنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلايدۇ. بۇ خىل قوشۇن ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلار بىلەن بىللە ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك قىياپەت ھاسىل قىلغان. بولۇپمۇ تۈگىلىك قوشۇنلار قارشى تەرەپكە بۆسۈپ كەلگەندە قىياس-چۇقان ۋە سۈر-ھەيۋىسى ئالەمنى-مالەم قىلغان. بۇنى كۆرگەن رەقىبىلەر (تۈگىلىك قوشۇنلار) نى شۇنداق يوغان، شۇنداق گىگانت، شۇنداق ۋەھشى مەخلۇق دەپ تونۇشقان. بۇ خىل تونۇش ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا، زاماندىن زامانغا ئۆتۈپ، فولكلور-ئاغزاكى ئەدەبىياتتىكى غايەت زور ئوبرازغا ئايلىنىپ كەتكەن.

تۆتىنچى، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ قارىشىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي چۈشەنچىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا بىر ماددىي ۋە مەنىۋى ئوبىيكت ئاساس قىلىنغان. جۈملىدىن «دېۋە» ئوبرازىمۇ خۇددى شۇنداق بىر ئوبىيكتىپ شەيئىدىن كەلگەن. ئالىملار بۇ خىل ئوبىيكتىپ شەيئىنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ھاياتلار ئىچىدىكى نىسبەتەن چوڭ مەخلۇق ھېسابلانغان ۋە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىشلىق بولغان، ئۇرۇشلاردا سەپنىڭ ئالدىدا ھۆكۈرەپ تۇرىدىغان تۈگىنى «دېۋە» ئوبرازىنىڭ ئاساسى دەپ ئېنىقلاپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تىلشۇناسلار «دېۋە» سۆزى تۈركىي تىللارنىڭ

① ئەلى مازھىرى: «يىپەك يولى - جۇڭگو بىلەن يېرىسىيەنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 292 - بەت.

«ھۇن تىلى دەۋرى» دەپ ئاتىلىدىغان زامانلاردا ئىرانىي تىلغا كىرگەن، «ھۇن تىلى دەۋرى» ئىرانىيلارنىڭ «ئاۋېستا تىلى» قوللىنىلغان زامان بىلەن پاراللېل تىل، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئومۇمەن، دېۋە ئوبرازى ئۆزىگە ئۇزۇن تارىخى، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي جەرياننى، كۆپ قاتلاملىق فولكلور ھادىسىسىنى، قويۇق مەدەنىيەت تىنىدۇرمىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىنىڭ ھايات-ماماتلىق دەقىقىلىرىدە ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەش مىنۇتلىرىدا، غەلبە- نۇسرەت قوچۇش يولىدىكى شادىيانە پەيتلىرىدە تەپەككۈر ۋە تەسەۋۋۇرلىرىغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. ھاياتنىڭ ئىجابىي كۈچلەرگە، ئاليجانابلىققا، ھەققانىيەتكە قانچىلىك ئېھتىياجى بولسا، ئۇلارنى شۇنداق ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغان ھەم يۈكسەكلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈشتە پەرقلىنىدۇرۇش رولىنى ئويناپ، ئۆزىنىڭ قەبىھلىكى، ياۋۇزلۇقى بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىدىيەسىنى تۇراقلاشتۇرۇشقا، ئىرادىسىنى كۈچەيتىشكە، تۇرمۇشقا بولغان ئۈمىدىنى ئاشۇرۇشقا مۇناسىب ھەسسىسىنى قوشقان.

«دېۋە» سۆزى ئەسلىي تۈركىي تىللاردا «تۈگە» مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇ ئەسلىي مەنىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. يەنى بۇ سۆز ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا تۈركىي تىلىدىن ئىرانىي تىلغا كىرگەن ۋە ئىرانىي تىلىدا مەنىسى كېڭىيىپ ۋە ئۆزىگە قوشۇمچە مەنىنى يۈكلىگەندىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىغا قايتىپ كېلىپ، ئاساسەن ئۇيغۇر ئاغزىكى ئەدەبىياتىدا غەيرىي بىر ئوبراز سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

2. جادۇ

«جادۇ» (Jadu) سۆزى «جادۇ قىلماق» دېگەن سۆز شەكلىدە قوللىنىلىپ، ئۇنى جادۇ قىلغۇچى جادۇگەر شەكلىدە، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە ۋە خەلق داستانلىرىدا ھەم كىلاسسىك يازما داستانلاردىكى سۈيىقەستچى، قارانىيەت، ئالدامچى، مەككار ئايال ئوبرازىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئابدۇرېھىم نىزارىلارنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن»^① ناملىق داستانلىرىدا ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار، ئىشچان ۋە قىران يىگىت پەرھادنى زور دۈشمەن قوشۇنى يېڭەلمىگەن چاغدا، بىر جادۇگەر كەمپىر مەككارلىق ۋە ئالدامچىلىق بىلەن ئۆلتۈرۈپتۇ. جادۇگەر بەزىدە يالماۋۇز، بەزىدە مەككار كەمپىر ئوبرازلىرى بىلەن بىرلىشىپ كېلىدۇ. كۆپ ھاللاردا ئايىر-ئايىر سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلىدۇ. كىلاسسىكلارنىڭ غەزەللىرىدە «جادۇ كۆز» دېگەن ئوخشىتىش سۆزى قوللىنىلغان بولۇپ، «بۇ سېھىرلىك كۆز، ئاجايىپ كۆز، جازىدار كۆز، غەيرىي كۆز» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىپ، «يات» سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىگە يېقىنلاشتۇرۇلغان. ئەمما، كىلاسسىكلار بۇ يەردىكى «جادۇ» سۆزىنى يەنىلا ئىرانىي تىلىدىكى مەنىسى بويىچە ئىشلەتكەن.

«جادۇ» (Jadu) سۆزى «يات» (Yat) سۆزىدىن كەلگەن دېگەن قاراشلار بار. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانىچە، «يات» بىر خىل سېھىرگەرلىك، ھەم سېھىرگەرلىك قىلىدىغان بىر خىل تاش ئىكەن.^② ئۇنىڭ «يات» قا بەرگەن يەنە بىر خىل يەشمىسىدە «يات، ئەجنەبى، يات كىشى» دېگەن ئۇقۇم مۇقىملاشتۇرۇلغان.^③ (بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ). دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇرلار غەيرىي تاشنىڭ ياردىمى بىلەن سېھىرگەرلىك قىلغان. بۇ يادا تاش سېھىرگەرلىكىدە مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن. «يات» سۆزى ئوغۇز- قىپچاق تىللىرىدا «جات» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنغان ھەم بۇ خىل ئوغۇز- قىپچاقچە سۆز شەكلى ئىرانىيلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ۋە ئۇنىڭ ئاخىرىغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «گەر» قوشۇلۇپ «جات + گەر = جاد + گەر»، كېيىنچە «جادۇگەر» شەكلىگە كەلگەن.^④ ھەم ئىرانىي فولكلورىدا بىر خىل تۇراقلاشقان شەكلىدە ئۇيغۇر فولكلورىغا ئايلىنىپ كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە

① ئەلىشىر نەۋائىي: «پەرھاد - شېرىن»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991-يىلى نەشرى؛ ئابدۇرېھىم نىزارى: «پەرھاد - شېرىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1، 3-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981~1984-يىللىرى نەشرى.

③ يۇقىرىقى ئەسەر، 2، 3-توم.

④ [فىرانسىيەلىك ئەلى مازامىرى]: «يىپەك يولى - جۇڭگو بىلەن پېرسىيەنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1996-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 272-بەت.

تارقالغان. بۇنداق بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەر بولسا كېرەك.

بىرىنچىدىن، يات (جات) - يادا (جادا) تاش سېھىرگەرلىكى بىلەن ئەڭ دەسلەپ ئاياللار شۇغۇللانغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئىنسانلار جەمئىيەتنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى بىرقاتار يېتەكچى خاراكتېرگە ئىگە ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلەردە ئاياللار باشلامچىلىق رول ئوينىغان^①. يات - يادا تاش سېھىرگەرلىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن، كەڭ ئاممىۋى تۈس ئالغان بىر خىل ھەرىكەت بولۇپ، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش باشقا بىرقاتار ھەرىكەتلەرنىمۇ ئاياللارنىڭ باشلىغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. شۇنداق ئىكەن، دەسلەپ ئاياللار «يادىچى» ئاتىقىنى ئالغان بۇ خىل پائالىيەت ئىرانىيلارغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار تۈركىي سۆز بولغان «يات - جات» (كېيىنچە ئۆزگەرگەن شەكلى يادا - جادا) سۆزىگە ئىرانىي ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «گەر» نى قوشۇپ «جاداگەر - جادۇگەر» دەپ ئىشلەتكەن.

ئىككىنچى، بۇ ئاتالغۇنىڭ سەلبىي مەنىگە ئىگە بولۇپ قېلىشىنى يەنىلا ئاياللارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. مەلۇمكى، يادا تاش سېھىرگەرلىكى باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق مەزگىلىدە باشلانغان بولسا، ئەينى زاماندا ئۇ بىر خىل ئىجابىي ھەرىكەت بولۇپ، كىشىلەرنى جەلپ قىلغان، ئۇنىڭ يېتەكچىسى بولغان يادا سېھىرگىرى، يەنى جادۇگەر ئۇرۇقنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ، مۆتىۋەر ئورۇندا تۇرغان. ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاياللارنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن ئايال يېتەكچىلەر ھەر قايسى ساھەلەر بويىچە كەمسىتىلىشكە ئۇچرىغان، ئۇلارنىڭ ئىجادىي ھەرىكىتى مەسخىرە ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. جۈملىدىن جەمئىيەتتە بەلگىلىك ئىجابىي رولنى جارى قىلدۇرغان يادا سېھىرگىرى - جادۇگەرلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سەلبىي ئوبرازغا ئايلىنىپ قالغان.

دېمەك، يات تېشى - يادا تېشىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سېھىرگەرلىك قىلىدىغان جادۇگەر ئوبرازى ئەسلىي ئىجابىي ئوبراز بولۇپ (قىسمەن خۇراپىيلىق ئارىلاشقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا)، ئەجدادلار تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىنى يارىتىشتا يېتەكچىلىك رول ئوينىغان. جۈملىدىن ئەينى زاماندا كىشىلەرنى تەلپۈندۈرگەن، زوقلاندىرغان.

3. بۇۋى

«بۇۋى» (Büwi) سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەقۋادار ئايال، موللا ئايال، قۇرئاننى ئوقۇيالايدىغان ئايال، قۇرئان ئايەتلىرىنى قىرايەت قىلالايدىغان ئايال» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە: «ئىشانلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئايال، سوپى ئايال» دەپ يەشمە بېرىلگەن ھەم «ئاياللارنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ كېلىپ ھۆرمەتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ»^② دېيىلگەن. مەسىلەن، بۇۋى پاتىمە، بۇۋى رابىئە، رەبھان بۇۋى، توختى بۇۋى دېگەندەك. قەدىمكى چاغلاردا يەنە ئۇنىڭ «خانم، خانىم، مەلىكە، پىرىخۇن» مەنىسى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. «بۇۋى» سۆزى يېقىنقى زامان ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكتلىرىدا بىبى (Bibi)، بۇ (bü)، بېگىم (Begim) دېگەن شەكىلدەمۇ ئۇچرايدۇ.

«بۇۋى» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىزدەنگەن تىلشۇناسلارنىڭ بەزىلىرى، ئۇنى ئىرانىي تىلىدىكى سۆز دەپ قارىسا، يەنە بەزىلىرى تۈركىي تىلىدىكى سۆز دەپ قارىغان^③. ئۇنى تۈركىي سۆز دەپ قاراشتا بۇنداق پاكىتلار كەلتۈرۈلىدۇ: «بۆگۈ» سۆزى قەدىمكى تۈرك خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 682-744 - يىللار) دە ئورنىتىلغان «تۇنىيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا «bögü qkayan bangar ancha idmiš» («بۆگۈ قاغان ماڭا مۇنداق دېدى»، شىمال تەرەپ 34 - قۇر) دېگەن جۈملىدە تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ يىلتىزىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرسەك، ھۇن تىلى دەۋرىگە بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ چيەن ھۇنلار قولىدا 10 يىل ئەسىر بولۇپ تۇرغان چېغىدا ھۇن تىلىنى ئۆگىنىۋالغان ھەم ئۆز خاتىرىلىرىدە بىر مۇنچە

① [فىرانسىيەلىك] لافارگ: «دىن ۋە كاپىتال»، سەنلەين كىتابخانىسى، 1963 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

② «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى، 157 - بەت.

③ ۋېي سۈيى: «ئۇيغۇر تىلىدىكى (Büwi) سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلى

1984 - يىللىق 4 - سان.

ھۇن سۆزلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. فىرانسىيەلىك شەرقشۇناس پېللىئوت جاڭ چيەن خاتىرىلىۋالغان «秀支替戾冈, 仆谷秃勾当» يەنى «Suchi tilaygan, pugu tuyudang» (مەنىسى: قوشۇن قوزغىلىش بىلەنلا پۈگۈلار تۇتۇۋېلىندى) دېگەن جۈملىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ مەيلى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە ياكى لۇغەت تەركىبى جەھەتتە بولسۇن، تۈركىي تىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ^①. بۇ جۈملىدىكى «仆谷» سۆزى «بۈگۈ» (bögü) سۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن. دېمەك، «بۈگۈ» سۆزى ھۇن تىلى دەۋرىدىكى تىلدىن قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدىكى تىل تەركىبىگە، ئۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە ئۆتكەن ھەم قېرىنداش ۋە قوشنا تىللارغا تەسىر كۆرسەتكەن.

11-ئەسىردە ئۆتكەن تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي «بۈگۈ» دېگەن سۆزىگە «ئالم، دانىشمەن، ئەقىللىق»^② دەپ تەبىر بېرىپ، ئۇنىڭ كەڭ مەنىسى بارلىقىدىن گۇۋالىق بەرگەن. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «بۈگۈ» سۆزى تۈركىي تىللىرىدا دەسلەپ قوللىنىلىش جەريانىدا شامان دىنى كاھىنىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك «بۈگۈخان رىۋايەتلىرى» دە تىلغا ئېلىنىدىغان نۇر چۈشكەن دەرەختىن تۇغۇلغان بۈگۈخاننىڭ ئىلاھلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھازىرقى تۈرك، تۈركمەن تىللىرىدىكى «bujug>bugu» سۆزىنىڭ «سېھىرگەرلىك، ئەپسۇن» دېگەن مەنىسى ساقلاپ قالغانلىقى بۇ نوقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ^③. يەنە بىر تەرەپتىن، موڭغۇل تىلىغا «بۈگا» (buga) شەكىلدە كىرىپ ئۆزلەشكەن بۇ سۆزنىڭ شامان كاھىنىنى ئىپادىلەپ كەلگەنلىكىمۇ مۇسالى بولالايدۇ. كېيىنچە ئۇيغۇرلار بۇددا، مانى، ئىسلام دىنىلىرىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە بۇ سۆز ئىزچىل يوسۇندا قوللىنىلىپ كەلگەن، بىراق ئۇنىڭغا ھەر قايسى دىنلارنىڭ تەسىرى ئۆتۈپ، سۆز مەنىسىدە تارىيىش ۋە كېڭىيىش، تۈس ئۆزگىرىشى بولغان.

مەلۇمكى، «بۈگۈ» سۆزى كېيىنكى زامانلاردا ئەزلەرنىڭ ھۆرمەت نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەي، ئاياللارغا قارىتىلىپ، «بۈبۈ، بۈۋى، بېگىم، بۈ-بۈ» شەكىلدە ئىستېمال قىلىنغان. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىۋاتقان «بۈۋى» سۆزى ئىرانىي تىلدىن قايتىپ كەلگەن سۆز ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

4. خۇدا

«خۇدا» (Huda) سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە «خۇدا» سۆزىگە مۇنداق يەشمە بېرىلگەن: «خۇدا (خۇداسى) (پارسچە)، دىنى چۈشەنچىدە، پۈتۈن ئالەمنى ياراتقان ۋە ئۇنى باشقۇرغۇچى ئىلاھىي كۈچ؛ تەڭرى، ئاللا...»^④. بۇ تەبىر توغرا، بىراق «خۇدا» سۆزىنى پارسچە، دېگەن قاراش كىشىنى ئويلىاندۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىلمىي خادىملار «خۇدا» سۆزىنىڭ تۈركىي سۆزدىن كەلگەنلىكىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تۈرۈپ دەلىللەپ چىققان. يەنى «خۇدا» سۆزى تۈركىي سۆز بولغان «قۇرت-قۇت» تىنى كېلىپ چىققاندىن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «قۇرت» سۆزىگە يەنە بىر ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «قا» (qka) قوشۇلۇپ «قۇرتقا» (qkurtqka) دېگەن شەكىلگە كېلىپ، «پەرى، ئىلاھ، ھۆرمەتلىك ئايال، ئايال يېتەكچى» مەنىسىدە كېلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇ خىل ئاتاش ئادىتى لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، لوپنۇرلۇقلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «قۇرتقا» ناملىق رىۋايەتتە، «قۇرتقا» نىڭ پەرىلەرنىڭ بىرىنىڭ نامى ئەكەنلىكى ئېيتىلغان^⑤. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى يەنە چوڭ ئانىلارنى «قۇرتقا» دەپ ئاتايدۇ ھەم

① ئابدۇقېيىم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، «مۇقەددىمە ئورنى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى.
② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 218-بەت.
③ ۋېي سۈيى: «ئۇيغۇر تىلىدىكى Būwī سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە»، «مىللەتلەر تىل-يېزىقى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلى 1984-يىللىق 4-سان.
④ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى، 483-بەت.
⑤ غەيرەتجان ئوسمان تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» 3-قىسىم، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى.

بۈگۈنكى كۈنگىچە لوپنۇردا ھۆرمەتكە سازاۋەر، جەمئىيەتتە بەلگىلىك يۈز-ئابروىي بار، سۆز-ھەرىكىتى كىشىلەرگە يېقىشلىق، يۈرەكلىك، قەيسەر، شىجائەتلىك، شۇنداقلا كىشىلەر ئارىسىدا ئىناقلىق، ئىجىللىق، شاد-خۇراملىقنىڭ ئۇرۇقىنى چاچالايدىغان مومايلارلا «قۇرتقا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، 20-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا لوپنۇر ناھىيەسىدە مەتىرەم قۇرتقا، سېلىمە قۇرتقا دېگەنگە ئوخشاش موبىسىپت مومايلار ئۆتكەنكىن ①. دېمەك، لوپنۇردا «قۇرتقا» نىڭ چوڭ ئانىلارنىڭ خاس نامى بولۇپ قوللىنىلغانلىقى ئۇنىڭ چوڭقۇر تارىخىي يىلتىزى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر ماتېرىيال.

«قۇرتقا» سۆزىدىكى «ر» (r) تاۋۇشى كېيىنچە چۈشۈپ قېلىپ، «قۇتقا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان. ئۇ يەنە «قۇتا-قۇتاي/قۇدا-قۇداي» دېگەن شەكىلدەمۇ ئىسپال قىلىنغان. بۇنىڭدىكى «قۇتا-قۇدا» سۆزى ئىرانىي تىلغا كىرىپ «خۇدا» دېگەن سۆز شەكىلدە قوللىنىلغان ھەم كۆنكىرىت تەڭرىدىن ئابىستراكت تەڭرىنىڭ نامىغا ئايلانغان.

«خۇدا» سۆزىنىڭ «قۇرتقا» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىنى يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىرىنچى، قۇرت-بۆرىنىڭ مۇقەددەس ھايۋان سۈپىتىدە تونۇلغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ھەم تارىخىي ئۇزۇن ھەم تەسىرى چوڭقۇر بولغان، يازما ۋە فولكلورلۇق ماتېرىياللىرى مول بولغان. ئىككىنچى، ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ مۇقەددەس بىلگەن مەبۇد، تەڭرىلەر كۆنكىرىت بولغان. ئۈچىنچى، تەڭرى-مەبۇدلارنىڭ جىنسىيەت نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ دەسلەپ تېۋىنىش ئوبيېكتى قىلىنغىنى چىشى تەڭرىلەر بولغان. تۆتىنچى، سۈنئىي دىنلاردىكى بىر قاتار تەڭرىلەرنىڭ ئابىستراكتلىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئەسلىي كۆنكىرىتلىق خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قالغان. يەنى ئابىستراكت ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان «خۇدا» سۆزى ئەسلىي كۆنكىرىت بولغان «قۇرت» (بۆرە) سۆزىدىن كېلىپ چىققان. بەشىنچى، ئىرانىي تىلدىكى سۆز دەپ قارىلىپ كەلگەن «خۇدا» نىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ ئېنىق بىر ئىسپاتى ھازىرغىچە كۆرسىتىلمىگەن. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تىلشۇناسلار «خۇدا» سۆزى تۈركىي ئاتالغۇ بولغان «قۇرتقا-قۇتقا-قۇتا» سۆزىدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشقا كەلگەن.

تۈركىي تىللىق خەلقلەر بۆرىنى توتېم قىلغان زامانلاردا ئانا بۆرە ئېتىقاد ئوبيېكتى قىلىنغان ھەم شۇ بۆرە «قۇرت» ياكى «قۇرتقا» دەپ ئاتالغان ②. كېيىنچە، ئادەملەرنىڭ قىممىتى ھايۋانلارنىڭ قىممىتىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا چىققاندىن كېيىن، «قۇرتقا» دېگەن ئاتالغۇ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئايال باشلىقىنىڭ نامىغا كۆچكەن.

خۇلاسلىغاندا، تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىرانىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاقىسى بىر خىل ئىجابىي ئالاقە بولۇپ، بۇ ئىككى تىل تۈركۈمىدىن نۇرغۇن سۆزلەر ئۆزئارا ئۆتۈشمە رول ئوينىغان. بۇ ھال ھەر ئىككى خىل تىلنىڭ ئىپادىلەش قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا، لۇغەت تەركىبلىرىنى كۆپەيتىشتە، ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەرنى كۆپ خىللاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. شۇڭا، بۇنداق ئۆتۈشمە بولغان سۆز-ئاتالغۇلار توغرىسىدا ئىزدىنىش مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

① ئابلىز ئوسمان: «لوپنۇر شېۋىسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 2008-يىللىق 4-سان، 55-بەت.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى نەشرى، 446-بەت.

ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخ ۋە تىل ماتېرىيالى — «پادىشاھ لۇغىتى» توغرىسىدا*

— قوشۇمچە «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى»دىكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر بىلەن
«پادىشاھ لۇغىتى»دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

ئابدۇرەشىد ئابلىكىم

مۇھىم مەزمۇنى: مىلادىيە 14-ئەسىردە يەمەندە تۈزۈلگەن ئەرەبچە-پارسچە-تۈركچە-موڭغۇلچە-گىربىكچە-موڭغۇلچە ئالتە تىللىق لۇغەت — «پادىشاھ لۇغىتى» ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ جانلىق شاھىدى بولۇپ، بۇ لۇغەت مۇشۇ مەزگىللەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى تىللارنىڭ ئۆزگىرىشى ئەھۋالى ۋە ئۆزئارا تەسىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن مول بولغان تىل ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. «پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن زامانداش بولغان مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلۈش ئۇسۇلى ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن ئوخشاشلىق بار بولۇپ، بۇ ئىككى لۇغەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە ۋە تۈركچە سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق «پادىشاھ لۇغىتى»دە كۆپلىگەن ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىيالايمىز. بۇ مەلۇم دەرىجىدە بىزگە يۈەن ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا شۇنداقلا موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسى جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: «پادىشاھ لۇغىتى»؛ «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى»؛ ئۇيغۇرچە ۋە تۈركچە سۆزلەر

«پادىشاھ لۇغىتى» بۇنىڭدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى يەمەندە تۈزۈلگەن ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە، گىربىكچە، ئەرەبچە ۋە موڭغۇلچە ئالتە خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى بولۇپ، 2000-يىلى تىبور خالاسكۇن (Tibor Halasi-kun)، پېتېر گولدىن (Peter Golden)، لۇيىس لىگەتى (Louis Ligeti) ۋە ئېدمۇند شۈتسى (Edmund Schüts) لار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، پېتېر گولدىن (Peter Golden) تەرىپىدىن ئىزاھاتى ئىشلىنىپ بىرىل نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان^①. «پادىشاھ لۇغىتى»نىڭ مۇئەللىپىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەل مالىك ئەل ئەفداد (Al-Malik al-Afdad) بولۇپ، يەمەندە قۇرۇلغان رەسۇلىد سۇلالىسى (مىلادىيە 1229-1454) دەۋرىدە ياشىغان. «رەسۇل» ئەرەبچە «ئەلچى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، مۇئەللىپ رەسۇلىد سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغاچقا، بۇ لۇغەتكە «رەسۇلىد ئالتە تىللىق لۇغەت» دەپ نام بېرىلگەن. مۇئەللىپ رەسۇلىد سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ھەم مۇشۇ مەزگىللەر (مىلادىيە 1363~1377-يىللار) دە بۇ لۇغەتنى تۈزۈپ چىققان، شۇڭا بۇ لۇغەت يەنە «پادىشاھ لۇغىتى» دەپمۇ ئاتالغانىدى.

1. تەتقىقات ئارقا كۆرۈنۈشى

«پادىشاھ لۇغىتى»دىكى تىللار ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە، موڭغۇلچە، ئەرەبچە ۋە گىربىكچىدىن

① The King's Dictionary The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, translated by Tibor Halasi-kun, Peter Golden, Louis Ligeti and Edmund Schüts with introductory essays by Peter Golden and Thomas T. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter Golden, Brill, Leiden · Boston · Köln, 2000.

ئىبارەت ئالتە خىل تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 14-ئەسىردىكى ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ بايقىلىشى چەت ئەل ۋە ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ يۈكسەك دىققىتىنى قوزغىدى. پېتېر گولدىن «پادىشاھ لۇغىتى» دە خاتىرىلەنگەن بۇ ئالتە خىل تىلدىكى سۆزلۈكلەرنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىل ئۆزگىرىش ئەھۋالى، ئىلخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى تىل ماتېرىياللىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ باردى^①. توماس ئالىسېن ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا شەرق، غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى تىللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسى ۋە «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ تۈزۈلۈش ئۇسلۇبى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزدى^②. ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىدىن ليۇ يىڭشېڭ ئەپەندى «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا مىللەتلەر ئالاقىسىدىكى تىل كۆرۈنۈشى — (خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى) بىلەن (پادىشاھ لۇغىتى) نىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشى» ناملىق ماقالىسىدە «پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە ئېلىمىزدە تۈزۈلگەن ھەر خىل سېلىشتۇرما سۆزلۈكلەر لۇغەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇسلۇب-قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ۋە سۆزلۈكلەرنىڭ تىزىلىش قائىدىلىرىنى ئەمەلىي تىل مەسىلىلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇشتۇردى^③. ئۇنىڭدىن باشقا، خې چىلۇڭ «پادىشاھ لۇغىتى» دە خاتىرىلەنگەن موڭغۇلچە سۆزلۈكلەرنىڭ فونولوگىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى، موڭغۇلچە سۆزلۈكلەردە كۆرۈلىدىغان پارىسچە ۋە تۈركچە تەركىبلەر توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ باردى^④.

«پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ بايقالغىنىغا ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىگە ئېلىپ كىرىلگىنىگە تېخى ئۇزۇن بولمىدى، شۇڭا «پادىشاھ لۇغىتى» نى ئۇيغۇر ئىلىم جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇش شۇنداقلا «پادىشاھ لۇغىتى» ۋە ئۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى سۆزلۈكلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، موڭغۇل ئىستېلاسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوينىغان رولىنى تىل نۇقتىسىدىن جامائەتچىلىكنىڭ سەمىگە سېلىپ ئۆتۈشنى بۇ ماقالىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى دەپ قارايمەن.

2. «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

«پادىشاھ لۇغىتى» تۈزۈلگەن دەۋر ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىسى ئەۋجىگە چىققانىدى. گەرچە، بۇ خىل مەدەنىيەت ئالاقىسى جەريانىغا ئۇرۇش ئۇچقۇنلىرى يۈرگەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا بۇ ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى توسۇپ قالالمىغانىدى. سالجۇق ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلنىشى بىلەن ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئېتىنىڭ ۋە مىللەت قۇرۇلمىسى،

① Peter golden: "The World of Rasūlid Hexaglot", in: The King's Dictionary The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, translated by Tibor Halasi-kun, Peter Golden, Louis Ligeti and Edmund Schüts with introductory essays by Peter Golden and Thomas T. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter Golden, Brill, Leiden · Boston · Köln, 2000. pp. 1-24.

② Thomas Allsen, "The Rasūlid Hexaglot in its Euroasian Cultural Context", in: The King's Dictionary The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, translated by Tibor Halasi-kun, Peter Golden, Louis Ligeti and Edmund Schüts with introductory essays by Peter Golden and Thomas T. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter Golden, Brill, Leiden · Boston · Köln, 2000. pp. 25-57.

③ 刘迎胜:《中古时代后期东、西亚民族交往的三座语言桥梁——〈华语译语〉与〈国王词典〉的会聚点》,载沈伟荣主编《西域历史语言研究集刊》,第一辑,2007年,第81-102页。

④ Ho Kai-long (何启龙): "An Initial Study for Mongolian Factors Inside The Rasūlid Hexaglot", in: Central Asiatic Journal, 5(2008) 1, pp. 36-54.

نوپۇسى نىسبىتىدە زور ئۆزگىرىش بولدى. كۆپلىگەن ئوغوز قەبىلىلىرى ئوتتۇرا شەرق رايونىغا قاراپ سىلجىشقا باشلىدى. ئىراننى مەركەز قىلغان سالىجۇق دۆلەتلىرى ۋە ئاناتولىيەدە قۇرۇلغان روم سۇلتانلىقى ئەرمەب تىلى بىلەن پارس تىلىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت ئالاقىسىدىكى ئاساسلىق تىل قىلىپ قوللانغانىدى. تۈرك تىلى بولسا قوشۇندىكى كوردلارنىڭ ئورتاق قوللىنىدىغان تىلى بولۇپ قالغان. گەرچە، گىرىك ۋە ئەرمەن تىللىرى ئوتتۇرا شەرقنىڭ سىياسىي ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن كۆپلىگەن مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان ئارىلاشما مەدەنىيەت مۇھىتىدا بۇ تىللار مۇئەييەن مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولغانىدى، بولۇپمۇ سودا-سېتىق، مەدەنىيەت ۋە ئىدىيە ئالماشتۇرۇشتا بۇ تىللارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۈچى بار ئىدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ يېڭى بىر دەۋرى ئېچىلدى. موڭغۇل ئىستېلاسى نەتىجىسىدە كۆپلىگەن رايونلارنىڭ مىللەت ۋە قوۋم قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. نەتىجىدە زور داۋالغۇش ۋە قوۋم-مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ①. كۆپلىگەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر بەزىدە موڭغۇل قوشۇنى تەركىبىدە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن ئامان قېلىش ئىستىكىدە كۆچۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق تەركىبلەر كۆپىيىشكە باشلىدى. ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا موڭغۇل تەركىبلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىيەسى نۇرغۇن ئۇلۇسلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. جوجى قىپچاق دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى؛ چاغاتاي ئۇلۇسى بولسا ماۋارائۇننەھرنىڭ قىسمەن جايلىرىنى ئىگىلىدى؛ ئوگداي بولسا تارباغاتاي ۋە بالقاش كۆلى رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى؛ چىڭگىزخاننىڭ كەنجى ئوغلى بولسا يۈەن سۇلالىسى دائىرىسىدە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە ئىراندا قۇرۇلغان ئىلخانلىقلار خانلىقى كۆپلىگەن مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان موڭغۇل خانىدانلىقى بولۇپ، تەركىبىدە ئەرمەب، پارس، تۈرك، موڭغۇل، گىرىك ۋە ئەرمەن تىللىق خەلقلەر ياشىغانىدى.

كۆپلىگەن مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان كەڭ دائىرىدىكى مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتا ئۆزئارا چۈشەنچە ھاسىل قىلىشتا چوقۇم مۇشۇنداق تىللاردىن تەركىب تاپقان سۆزلۈكلەرگە موھتاج بولاتتى. دەل مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا ئەرمەبچە، پارسچە، تۈركچە، موڭغۇلچە، گىرىكچە ۋە ئەرمەبچىدىن ئىبارەت ئاساسلىق مەدەنىيەت ۋە سىياسىي تىللىرىنى بىر-بىرىگە چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانىدى. مۇشۇ ئېھتىياجنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىدا كۆپلىگەن قوش تىللىق ۋە ياكى ئۈچ ياكى تۆت تىللىق لۇغەتلەر مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇلاردىن ئەبۇلقاسم جەرۇللاھ مەھمۇد ئەل زەمەخشارنىڭ «مۇقەددىمەت ئەل ئەدەب» ②، جامالىدىن ئىبىن ئەل مۇخەننەننىڭ «خىلىيەت ئەل ئىنسان ۋە خەلىبەت ئەل لىسان» ③، مىلادىيە 1343-يىللىرىغا توغرا كېلىدىغان خەلىل بىن مۇھەممەد بىن يۈسۈف ئەل قۇنەۋىنىڭ «كىتاب مەجمۇئە تەرجۇمان تۈركى ۋە ئەجمەسى ۋە مۇغالى ۋە فارسى» ، شەرەفپەدىن ئەبۇ ھەبىيان ئەل گىرناتىنىڭ «كىتاب ئەل ئىدراك لى لىسان ئەل ئەتراك» ④، جامالىدىن ئەبۇ

① Sir Gerard Clauson, Turkish and Mongolian Studies, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1962, p.47

② ئەبۇلقاسم جەرۇللاھ مەھمۇد ئەل زەمەخشارى (مىلادىيە 1075~1144-يىللىرى) نىڭ «مۇقەددىمەت ئەل ئەدەب» ناملىق بۇ لۇغىتى ئەسلىدە خارازم شاھى ئاتىسىز (مىلادىيە 1127~1156-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەرمەبچە ئۆگىنىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن لۇغەت بولۇپ، كېيىنچە بۇ لۇغەتكە خارازم تۈركچىسى، پارسچە، ئوسمان تۈركچىسى ۋە چاغاتايچە سۆزلۈكلەر قوشۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى تۈركچە ۋە موڭغۇلچە تەركىبلەر «پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن زامانداش كېلىدۇ.

③ بۇ لۇغەتكە تۈركچە، موڭغۇلچە ۋە پارسچە سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، سۆزلۈكلەر ئەرمەب تىلى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ لۇغەت ئىچىدىكى تۈركچە سۆزلۈكلەردە خاقانىيە تىلى، تۈركمەن تىلى ۋە قەدىمكى ئەزەرى تىلىنىڭ تەركىبلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قاراڭ:

P. Melioranskij, Arab Filolog o tureckom jazyke, St. Petersburg, 1900; Kilisli Rif at, Hilyat al -Insan wa Halbat al -Lisan. Farsi, Türkçe, Moğolça, Istanbul, 1919-1921.

④ بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى بۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈركچە، پارسچە، ھەبەشچە ۋە كاپتىك تىللىرىنىڭ لۇغىتىنى تۈزۈشكە قاتناشقان. بۇ لۇغەتكە قىپچاق، تۈركمەن، ئۇيغۇر ۋە خارازم تۈركچىسىدىكى سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن.

مۇھىمەد ئابداللاھەت تۈركىيىنىڭ «كىتابى بۇلغات ئەل مۇشتاق فى لۇغەت ئەت تۈرك ۋە ئەل قىغچاق» ① ۋە بەدەردىن ئىبراھىمنىڭ «فەرھەنگى زەفان گۇيا ۋە جەھان پۇيا» ② قاتارلىق لۇغەتلەرنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ مۇئەللىپى ئەل مالىك ئەل ئەفداد مىلادىيە 1363-1377-يىللار (ھىجرىيە 764~778-يىللار) دا رەسۈلدى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە يەرلىك توپىلاڭغا دۇچ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپ پادىشاھلىق سەلتەنەتىدىن ۋاز كېچىپ قەلەمدارلىق يولغا ماڭغان. مۇئەللىپنىڭ قىزىقىشى كۆپ تەرەپلىملىك بولۇپ، ئاسترونومىيە، كالىپندارچىلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، جەڭ ماھارىتى، تېرمونولوگىيە، يېمەكلىك، پەرھىز، جۇغراپىيە، شەجەرە، خەزىنە باشقۇرۇش، سىياسىي نەزەرىيە ۋە سۆزلۈك توپلاش قاتارلىق كۆپ ساھەلەرگە تۇتۇشاتتى. «پادىشاھ لۇغىتى» بولسا مۇئەللىپنىڭ مۇشۇنداق كۆپ تەرەپلىمە قىزىقىشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

3. «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ قۇرۇلمىسى

«پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى ئالاھىدە بولۇپ، ئۇ ئۇسلۇب ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن سۆزلۈكلەر لۇغىتىگىمۇ شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى لۇغەت تۈزۈش ئەنئەنىسىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كىمۇ ئوخشىمايدۇ. «پادىشاھ لۇغىتى» بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۈزۈلگەن ۋە زامانداش بولغان تىل مەنبەلىرى ۋە لۇغەتلەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ قولىيازىمىنى قۇرۇلما جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئايرىشقا بولىدۇ:

1- بۆلەك (قولىيازىمنىڭ 186-بېتىدىن 197-بېتىگىچە): بۇ بۆلەكنىڭ ھەر بىر بېتىگە ئىككى ستون، ھەر بىر ستون ئەرەبچە-پارسچە-تۈركچە-گىربىكچە-ئەرمەنچىدىن ئىبارەت بەش خىل تىلدىكى سۆزلۈكلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ستونلار ستون A ۋە ستون B دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن باشقا قولىيازىمنىڭ 2-بۆلىكىنىڭ ھەر بىر بېتىدە ئۈچىنچى بىر ستون بار بولۇپ، ئۇ ستون C دەپ ئاتالدى. بۇ ستوندا ئەرەبچە-موڭغۇلچە، ئەرەبچە-تۈركچە، ئەرەبچە-پارسچە سۆزلۈكلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

2- بۆلەك (قولىيازىمنىڭ 197-بېتىدىن 205-بېتىگىچە): 2-بۆلەكنىڭ ھەر بىر بېتى ئۈچ ستونغا ئايرىلغان بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ستون A، ستون B، ستون C دەپ ئاتالدى. ھەر بىر ستونغا ئەرەبچە-پارسچە-تۈركچە-موڭغۇلچە سۆزلۈكلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قولىيازىمنىڭ 205-بېتىگە جەمئىي تۆت ستون ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تۆتىنچى ستون بولسا ستون D دەپ ئاتالدى.

«پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ كۆپ قىسىم بەتلەرگە 29 قۇردىن 31 قۇرغىچە (205-بېتىدە 45 قۇر) سۆزلۈكلەر يېزىلغان. قولىيازىمنىڭ 206-بېتىنىڭ ھاشىيەسى (قۇر ۋە ستون تېشى) غا ئەرەبچە-پارسچە-تۈركچە-موڭغۇلچە سۆزلۈكلەر يېزىلغان. 211-بېتىگە قىسقىچە ئەرەبچە-پارسچە-تۈركچە-موڭغۇلچە سۆزلۈكلەر يېزىلغان. «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى سۆزلۈكلەرنى ئومۇمىي جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئايرىشقا بولىدۇ:

- (1) ئېتىقاد ۋە دۇنيا چۈشەنچىسىگە ئائىت سۆزلۈكلەر؛ (2) يېتىللار؛ (3) رەۋىشلەر؛ (4) ئادەم بەدىنىنىڭ ناملىرى؛ (5) تۇغقاندارچىلىق ئاتالغۇلىرى؛ (6) سۈپەتلەر؛ (7) كۈن ۋە بايرام ناملىرى؛ (8) ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نامى؛ (9) پەسىل ناملىرى؛ (10) تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ نامى؛ (11) مال-مۈلۈك ناملىرى؛ (12) ئۆسۈملۈكلەر نامى؛ (13) يەل-يېمىش ناملىرى؛ (14) كىيىم-كېچەك ناملىرى؛ (15) مېتال ناملىرى؛

① بۇ لۇغەتنى تۈزگۈچى 14-ئەسىردە مەلۇكلەر دائىرىسىدە ياشىغان تۈرك تىللىق كىشى بولۇشى مۇمكىن. بۇ لۇغەتكە ئوغوز ۋە قىبچاق تىلىدىكى سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن. قاراڭ:

Peter golden: "The World of Rasūlid Hexaglot", in: The King's Dictionary The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, translated by Tibor Halasi-kun, Peter Golden, Louis Ligeti and Edmund Schjts with introductory essays by Peter Golden and Thomas T. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter Golden, Brill, Leiden · Boston · Köln, 2000. p. 17 .

② بۇ لۇغەتكە نەباتيانچە (ئەرەبچە ۋە ئارامىكچە)، رۇمىچە (گىربىكچە، لەتىنچە ۋە سۈرىيە تىللىرى) ۋە تۈركچە سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن.

(16) ھايۋانات ناملىرى؛ (17) قورال-سايما، جابدۇق ناملىرى؛ (18) رەڭ ناملىرى؛ (19) قۇش ناملىرى.

4. «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر

«پادىشاھ لۇغىتى»دە خاتىرىلەنگەن تۈركچە سۆزلۈكلەر كۆپ مەنبەلىك بولۇپ، ئۇلارنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تىلغا ئايرىش مۇمكىن:

قىپچاق-ئوغۇز تىللىرى: «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى كۆپ قىسىم سۆزلۈكلەر قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرنىڭ ئاساسىي سالىمىنى ئىگىلەيدۇ. «پادىشاھ لۇغىتى» تۈزۈلۈشتىن ئىلگىرىكى مەملۈك سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن تۈركچە ۋە ئەرەبچە لۇغەتلەردە قىپچاق-ئوغۇز تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، ئەمما «پادىشاھ لۇغىتى» تۈزۈلگەن 14-ئەسىرلەرگە كەلگەندە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدا پەرق كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: قىپچاقچە k، ئوغۇزچە g (كۆز = گۆز)؛ قىپچاقچە b، ئوغۇزچە v (بىر = ۋېر).

قەدىمكى تۈرك تىلى: «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەرنىڭ ئىچىدىن قەدىمكى تۈرك تىلى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سۆزلەرنىمۇ بايقاش مۇمكىن. مەسىلەن: ben (مەن). بۇ سۆز قىپچاق ۋە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئوغۇزچىدىن باشقا تۈركىي تىللىرىدا men شەكىلدە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە quduruq (قۇيرۇق)، adaq (ئاياق)، čigan (يوقسۇل)، tangri (تەڭرى، ئىلاھ) قاتارلىق قەدىمكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ئۇچرايدۇ.

خارازم تۈركچىسى: خارازم تۈركچىسى خاقانىيە تىلى بىلەن چاغاتاي تىلى ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋرگە مەنسۇپ تىل بولۇپ ①، خاقانىيە تىلىدىكى ئەدەبىي تىل سۆزلۈكلىرىنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە مەنبەسى قىلغانىدى. «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى يەنە بىر قىسىم سۆزلۈكلەر مەنە ۋە فونېتىكا جەھەتتە مۇشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم ئەدەبىي تىلى ۋە يازما تىللىرىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى سۆزلۈكلەر بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ سۆزلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئەينى ۋاقىتتىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېتەكچى ئورتاق تىل بولغان چاغاتاي تىلىغا ئۆزگىرىش جەريانىنىڭ بىر تەرىپىنى چۈشىنىشتە مۇئەييەن دەرىجىدە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى خارازم تۈركچىسى سۆزلۈكلىرى قىپچاق دالاسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىدىن كىرگەنىدى.

ئۇيغۇر تىلى: مەيلى «پادىشاھ لۇغىتى» تۈزۈلگەن دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى موڭغۇل ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنىنى ھەرگىز سەل چاغلانغان بولمايدۇ (بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر تىلى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۇرپان، قۇمۇل، ئۈرۈمچى، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ). موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرق ۋە غەرب تارماقلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن شەرق-غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدە ئورنىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. موڭغۇل ئىمپېرىيەسى دەۋرىدىكى ئالاقە تىللىرى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان پائۇل پېللىئوت موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ غەربىي تارمىقىدىكى مۇھىم ئالاقە تىلىنى پارس تىلى دەپ ئاتىسا ②، باشقىلار بۇ ئالاقە تىلىنى دەل ئۇيغۇر تىلىدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ ③.

تەتقىقات ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئالتۇن ئوردا خانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇر تىلىمۇ خۇددى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە ئوخشاش سارايدىكى مۇھىم تىللاردىن بىرى بولۇپ قوللىنىلغانىدى ④. يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا قوللىنىلغان تىللاردىن موڭغۇل، خەنزۇ، تىبەت، پارس، ئۇيغۇر ۋە تاڭخۇت تىللىرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلەم-قەلەم جەھەتتىكى ئىستېداتى بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە

① Talat Tekin . Mehmet Ölmez: *Türk Dilleri Giriş*, Istanbul, 2003, 36.

② Paul Pelliot, "Les influences iranniennes en Asie Centrale et en Extrême Orient", *Revue Indochinoise* 18 (1912) 13-15. [

③ A. P. Grigor'ev, "Oficial'nyj jazyk Zolotoj Ordo XIII-XIV vv", *Tjurkologičeskij Sbornik*, 1977 (Moskow1981), 81-89.

④ A. A. Semënov, "Očerok kul'turnoj ujugurov v mongol'skix gosudarstvax", in: G. S. Sadvakasov et al. *Materialy po istorii kul'ture ujugurskogo naroda* (Alma-ata 1978), 22-48.

سازاۋەر بولغان ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس. «پادىشاھ لۇغىتى» تۈزۈلگەن مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، بۇ نۇقتىنى «پادىشاھ لۇغىتى» دە كۆرۈلىدىغان ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. پارسچە f بىلەن، تۈركچە p نىڭ ئالمىشىشى پارسچىدىن كىرگەن سۆزلۈكلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان فونېتىكا ھادىسىسى بولۇپ، تۈركىي تىللىرىدا ئەسلىدىنلا f تاۋۇشى بولمىغاچقا، بۇ تاۋۇش تۈركىي تىللىرىدا ھەمىشە p بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەمما، بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى گەۋدىلىك بولۇپ، تۈرك، ئەزەرى، تۈركمەن، ئۆزبېك تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز ھەمىشە p بىلەن ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن: پارسچە «فېرىشتە» ئۇيغۇرچىدا «پەرىشتە» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنغان. بۇنداق سۆزلۈكلەر «پادىشاھ لۇغىتى» دە كۆپ ئۇچرايدۇ.

5. «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى»دىكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر ئۈستىدە قىسقىچە سېلىشتۇرما

يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە پايتەخت خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) تا موڭغۇل، خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆگۈنىدىغان ئورگان (مەكتەپ) تەسىس قىلىنغانىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 5-يىلى (مىلادىيە 1407-يىلى) دا دانىش-ئولمىاللار مەھكىمىسىدە يات قوۋملار مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، تاتار (موڭغۇل)، تىبەت، ھىندى، پارس، جورجىت، بەيبىي (جەنۇبىي جۇڭگودىكى بىر ئاز سانلىق مىللەت)، ئۇيغۇر ۋە بىرما تىل-يېزىقلىرى ئۆگىتىلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يات قوۋملار مەھكىمىسى تەرجىمە مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يات قوۋملار مەھكىمىسى ئېلىمىزدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئاسىيا تەتقىقات ئورنى بولۇپ، بەزىلەر ئۇنى تەرجىمە مەھكىمىسى ياكى تەرجىمە ئىدارىسى دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تىل ۋە يېزىق مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئورگان ئىدى. ①

«پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن مىڭ دەۋرىدە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى تۈزۈلگەن خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» (畏兀儿馆译语) زامان جەھەتتىن دەۋرداش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تۈزۈلۈش ئۇسلۇبى، قۇرۇلمىسى، سۆزلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەگەر بىز تەپسىلىي كۆزىتىدىغان بولساق، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى»دىكى سۆز-ئىبارىلەرنىڭ تەرتىپى بولغان ئاسمان قىسمى، يەر قىسمى، ۋاقىت قىسمى، گۈل-گىياھ قىسمى، جاندارلار قىسمى، ئادەملەر قىسمى، بەدەن قىسمى، ئوردا قىسمى، جابدۇقلار قىسمى، كىيىم-كېچەك قىسمى، چىنتاشلار قىسمى، يېمەك-ئىچمەك قىسمى، يېزىق-سىزىق قىسمى، تەرەپ-نىشان قىسمى، بويلاق قىسمى، سان قىسمى، يۈرۈش-تۇرۇش قىسمى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز.

«پادىشاھ لۇغىتى»دىكى سۆزلەر خاراكتېر جەھەتتىن 19 تۈرگە ئايرىلغان بولسا، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى»دىكى سۆزلۈكلەر 17 تۈرگە ئايرىلغان. گەرچە، رەت-تەرتىپى جەھەتتىن ئوخشاشلىق كۆرۈلمىسىمۇ، ئەمما تۈرگە ئايرىلىش ئۇسۇلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئىككى لۇغەت ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش - مەلۇم نۇقتىدىن تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە تەرجىمە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. تۆۋەندە «پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە تەڭ كۆرۈلىدىغان تۈركچە سۆزلۈكلەر بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر ئۈستىدە قىسقىچە سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىلىدۇ.

«ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» تەرجىمىسى «پادىشاھ لۇغىتى»

1. ئاسمان قىسمى

teñri	تەڭرى	[1] Tānri
kün	كۈن	[3] kün
yildiz	يۇلتۇز	[5] yultus

① 刘迎胜:《宋元至清初我国外语教学史研究》,《江海学刊》1998年第3期.

ay	ئاي	[4] ay
ay tutundi	ئاي تۈتۈلدى	[21] ay tutulde
yel	شامال	[7] yäl
buz	مۇز	[13] muz
qar	قار	[12] qar
yaymur	يامغۇر	[11] yaymur
öl	شەبنەم	şiküdärin
ötkün ot	گۈلدۈرماما	[9] körkirädi
yildirim	چاقماق	[10] çayeldi
bulut / bulit	بۇلۇت	[8] bulet
tuman	تۇمان	⊙[17] manan
batmaq	كۈن ياتماق	[32] kün batte
borayan	بوران	[36] böryan

2. يەر قىسمى

yer	يەر	[43] yir
tay	تاغ	[45] tay
taş	تاش	[59] taş
deñiz	دېڭىز	[75] kötki
ariq	دەريا	[48] mörän
ögüz	دەريا / ئۆگۈز	⊙[51] ögüz
köl	كۆل	[49] köl
piñar / biñar / puñar / miñar	بۇلاق	[54] bulaq
quyu	قۇدۇق	[52] quduq
ulus	شەھەر	⊙[56] ulus
kent	كەنت	⊙[58] şildägän
iraq	يىراق	[63] yeraq
yavuuq	يېقىن	[64] yaqen

① بۇ سۆز تۈركچىدە «تۇمان» دەپ ئاتىلىدۇ. «تۇمان» سۆزى تۈركچىدىن روسچە ۋە باشقا تىللارغا كىرگەن. بۇ يەردىكى «مانان» سۆزى ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى ۋارىيانتلىرىدا «تۇمان» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.
 ② «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە خەنزۇچىدىكى ㄐ نى «مۆرەن» دەپ، ㄐ نى «ئۆگۈز» دەپ تەرجىمە قىلغان. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ㄐ سۆزى چاڭجىياڭ دەرياسىنى، ㄐ سۆزى خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ㄐ ناھايىتى بۇرۇنقى مەزگىللەردە جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرىدىن خەنزۇ تىلىغا كىرگەنىدى. قاراڭ:

JerryNorman and Tsu-linMei. The Austroasiatics in ancient China: SomeLexicalEvidence", in, Monumenta.Serica. Vol. 32 (1976), pp. 274 ~ 301.

③ «ئۇلۇس» دېگەن سۆز موڭغۇلچىدە «خەلق، كىشىلەر، قەبىلە، دۆلەت» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئوخشىمىغان تىل مۇھىتىدا ئوخشىمىغان مەنىلەرگە ئىگە بولغان. «پادىشاھ لۇغىتى» دە «ئۇلۇس» دېگەن سۆز «شەھەر» مەنىسىدە كەلگەن. بۇ سۆزنىڭ پارسچە پاراللېل سۆزى «شەھەر» بولۇپ، بۇ سۆز ئەسلىدىكى xsaθra (پادىشاھلىق، خاندانلىق) دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. قاراڭ:

Paul Horn: Grundriss der Neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893, p. 177.

④ ئۇيغۇرچىدە «كەنت، يېزا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ayel دېگەن سۆز «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» نىڭ يەر قىسمىدا ئۇچرايدۇ. ئەمما بۇ يەردە ئۇچرايدىغان şildägän بەلكىم موڭغۇلچە «كەنت» şildagan بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

topraq	توپراق	[44] topraq
toz	چاڭ - توزاڭ	[65] toq tömal
sin	قەبىرە	⊙[68] sin
bazar	بازار	[70] bazar
aqar arq	ئاقار سۇ	[78] aqar suw
(3) ۋاقىت قىسمى		
yay	باھار	[81] yaz
yaz	ياز	⊙[82] yay
küz	كۈز	[83] күз
qiş	قىش	[84] qeş
yil	يىل	[85] yel
bildir	بۆلۈنۈر	⊙[108] āski yel
kiderye yil	كىلەر يىل	⊙[106] taŋda yel
bukün / bugün	بۈگۈن	[103] bu kün
yarin	ئەتە	[104] taŋda kün
erte	ئەتىگەن	[91] ärtä
ahşam	ئاخشام	[97] käche / qaraŋyu
qaraŋgu dün	تۈن	[98] kächeräk bolde
yeŋi	يېڭى	[93] yaŋe
āski	كونا، بۇرۇنقى	[94] āski
⊙tulmi	سويۇق، سوغۇق	[96] soyuq
isi	ئىسسىق	[90] isiq
imdi	ئىمدى، ھازىر	[102] ämde - qä
quruq	قۇرۇق، قۇرۇق	[100] qurude

① sin قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە تۈركچىدىكى «مازار، قەبىرە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئەڭ بۇرۇن «تېرخىن ئابدىلىرى» دە كۆرۈلىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىمۇ بۇ سۆز qātun sini شەكىلدە خاتىرىلەنگەن. «مازار، قەبىرە» دېگەن سۆزلەر كېيىن ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

② «پادىشاھ لۇغىتى» دە پەسىل نامى بولغان «ياز» بىلەن «ياي» ئالمىشىپ قالغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈرك تىللىرىدا yaz «باھار» نى كۆرسەتسە، yaz «ياز» نى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى تۈرك تىلىدا «ياز» پەسىلنىڭ بېشى يەنى ھازىرقى تىلىمىزدىكى «باھار» بولۇپ، بۇ خىل مەنە جەھەتتىكى ئۆزگىرىش كېيىنكى مەزگىللەردە شەھەرلەشكەن تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىللىرى (ئوسمانلى تىلى بىلەن چاغاتاي تىلى) دا كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. «ياي» دېگەن سۆز «يايلا»، «يايلاق» دىكى «ياي» بىلەن تومۇرداش بولۇپ، بۇنىڭ مەنىسى «ئىسسىقتىن ساقلانماق، سايدىماق» دېگەندىن ئىبارەت. قاراڭ:

(法) 路易·巴赞 著 耿昇 译 《突厥历史》，中华书局，1998年，第64页。

③ «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى «ئەسكى يىل» دېگەن سۆز بەلكىم خەنزۇچىدىكى 旧年 (jiu-nian) نىڭ بىۋاسىتە مەنە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى «ئەسكى يىل» نىڭ خەنزۇچە پاراللېل سۆزى 旧年 ئىدى.

④ «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى «تاڭدا يىل» دېگەن سۆز بەلكىم خەنزۇچىدىكى 明年 (ming-nian) نىڭ بىۋاسىتە مەنە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى «تاڭدا يىل» نىڭ خەنزۇچە پاراللېل سۆزى 明年 ئىدى.

⑤ «پادىشاھ لۇغىتى» دە ئۇچرايدىغان «سوغۇق» مەنىسىدىكى بۇ tulmi دېگەن سۆز بەلكىم «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئۇچرايدىغان tumluq (سوغۇق) نىڭ ئوغۇزچە ۋارىيانتى بولۇشى مۇمكىن ياكى ml lm ← ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇن ئالمىشىش سەۋەبىدىن شەكىللەنگەن ۋارىيانت بولۇشى مۇمكىن.

(4) گۈل-گىياھ قىسمى

çiçek	چىچەك (گۈل)	[127] čäčäk
iyaç	دەرەخ	[128] yeyaç
sögüt	سۆگەت	[129] sögöt
yimiş	يىمىش (مىۋە)	[130] yämiş
armut	نەشپۈت	[147] buzumla
erik	ئۈرۈك	[144] äruk
qara erik	شاپتۇل	⊙ [143] töluk
üzüm	ئۈزۈم	[170] üzüm
yidde	جىگدە	[146] qobuqan
qavun	قوغۇن	[172] qayun
butaq	چىۋىق (بۇتاق)	[150] çebeq - e
düb	يىلتىز	[149] yeldez
yapraq	يوپۇرماق	[152] yaberqaq
sarmisaq	سامساق	[161] sadun
soyan	سوغان	[160] soyon
ot	ئوت (سامان)	[132] saman
arpa	ئارپا	[134] arpa
burçaq	پۇرچاق	[133] burçaq
qamiş	قۇمۇش	[131] qameş
aşiq	ئۇرۇق	[153] uruqi
pahta	كېپەز، پاختا	[179] kăbăz

(5) جاندارلار قىسمى

at	ئات	[195] at
deve	تۆگە	⊙ [205] tăw - ä
qatir	قېچىر	⊙ [210] qader
eşek	ئىشەك	[209] işäk
ya yan	پىل	⊙ [206] yänkă

① بۇ سۆز «ئۇيغۇر مەھكىمىسى تۈزگەن خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەرنىڭ تەرجىمىسى» دە *şaitalu* (شاپتۇل) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

② «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» بىلەن «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى ھايۋانلارنىڭ نامىدا روشەن رايون ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، «پادىشاھ لۇغىتى» دە تۆگىنىڭ ئوخشىمىغان يېشى، رەڭگى، جىنىسىغا قاراپ ئوخشاشمىغان ناملار خاتىرىلەنگەن. ئەمما «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە تۆگە دەپ بىرلا نام خاتىرىلەنگەن. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە يېشى ۋە رەڭگىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن تايپىك، بۆز، قۇلا، قىردە، بۆردە، قارا ئات، ئاغدا، ئايغېر، قۇلان تايپى، بايتال، قۇلۇن، تۇبۇچاق، ئارغۇماق قاتارلىق 13 تۈرلۈك ئات نامى خاتىرىلەنگەن.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بۇ سۆز «قاتېر» (*qatir*) دەپ خاتىرىلەنگەن. قاراڭ:

Kashgari, *Divan Lughat al-Turk, Compendium of the Turkic Dialects. Part I*, trans. by Robert Dankoff (with J. Kelly), Harvard Press. 1982-1985. p.281.

④ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «پىل» دېگەن سۆز ئەرەبچىدىن پارسچە ئارقىلىق كىرگەن سۆز بولۇپ، 8-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرچە مانى دىنى مەتىنلەردە ۋە باشقا ئۇيغۇرچە بۇددىزىم مەتىنلىرىدە *yänkă* ۋە *yayan* شەكلىدە ئۇچرايدۇ. ئەمما كىلاۋسوننىڭ پىكرىچە، بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسى ئېنىق ئەمەس ئىكەن. توخرى A تىلىدا *oñkalām*، توخرى B تىلىدا *oñkolmo* دەيدىغان سۆز بار بولۇپ، مەنىسى «پىل» ئىدى. بۇ سۆزنى *angh*ti+k*lmo* دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىكى *angh*ti* نىڭ ئەسلى مەنىسى «پىل» ئىدى. بۇ سۆز مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇرچىدىكى *yänkă* ۋە *yayan* غا يېقىن بولۇپ، بەلكىم بۇددا دىنى ۋاسىتىسى ئارقىلىق توخرىچىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

inek	ئىنەك	[215] inäk
qoyun	قوي	[190] qoy
arslan	شىر (بەيۋەت ئىش)	[220] arslan šir
qablan	قاپلان	⊙ [212] šelasun
qurt	بۆرى	[211] böri
it	ئىت	[199] it
tonuz	توڭگوز	[200] tonguz
qulan	قۇلان	[238] qulan
tafşan	توشقان	[192] taweşqan
biçin	مايمۇن	[197] biçin
siçan	چاشقان	[189] seçqan
yilan	يىلان	[194] yilan
kiş	بۇلغۇن	⊙ [226] qiş
turna	تۇرنا	[224] quyu
daquq	توخۇ	[198] taqaw
qaz	غاز	[207] qaz
kärdö	ئۆردەك	[208] ördäk
tiyiñ	تايىن	[228] tayeñ
quş	قۇش	[187] quş
(6) كىشىلەر قىسمى		
yavuq	تۇغقان	[285] uruq - tareq
ata	ئاتا	[247] ata
kişi	ئەر	[249] är
ana	ئانا	[258] ana
siñil	سىڭىل	[262] singi
qarintaş	ئاكا - ئۇكا	[254 , 253] aya - ini
tañayi	تاغا (ئانا تەرەپ)	[320] naqažu
ulu ata	چوڭ دادا	[256] uluq ata
kelin	كېلىن	[324] kălin
küevü	كۈيۈغۈل	[328] kütägüsi
yigit	يىگىت	[252] yigit
oñlan	ئوغۇل	[264] oñul
qari	قىرى	[287] qari kişi
qarindaş	تاغا (ئاتا تەرەپ)	[257] abuqa - a
qiz	قىز	[265] kez

① *šelasun* بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ئېنىق ئەمەس. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى *sun* - دېگەن موڭغۇلچە قوشۇمچىدىن بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي موڭغۇلچە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بەلكىم بۇ سۆز *šil(a)+sun* دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە سۆز بولۇشى، ئالدىنقى قىسمى بولغان *šil(a)* ئۇيغۇرچىدىكى *ail* بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

② بۇ سۆز ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇشى مۇمكىن. «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» نىڭ موڭغۇلچە سۆزلۈك قىسمىدا 貂鼠 بولسا «بۇلغۇن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. *qš* دېگەن سۆز «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە *kšquduqi* ، *kš* دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ سۆز «ئۇيغۇر مەھكىمىسى تۈزگەن خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەرنىڭ تەرجىمىسى» نىڭ جاندارلار قىسمىدىمۇ *kiš* دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

qul	قۇل	[290] qul kişi
yengga	يەڭگە	[260] yingāzi
tayza	ھامما (ئانا تەرەپ)	① [259] qaqa mākçi
kişi	ئايال كىشى	[323] qatun
beg	بەگ	[275] Bāg eçler
çavuş	باش	② [338] tawmu
eyü	ياخشى (كىشى)	[311] yaqşi (kişi)
yavuz	يامان (كىشى)	[312] yaman (kişi)
delbe	نادان، ئەخماق	③ [314] murıy
uluş	چوڭ، ئۇلۇغ	[251] uluq
bilgä	دانا	[294] bilgüçi
saydiç / adaş ④	دوست	[286] işlari
til bilgän	تەرجىمان	[307] kälāmāçi
tutuşçi	ئۇلاغچى، ئات باقار	[306] ulaqçi
ini	ئىنى	[254] ini
yat	يات	[336] taşqari kişi
qoldaş	نۆۋكەر	[305] nökör
padişah	خاقان	[291] qaqa
müsülman	مۇسۇلمان	[340] musurman
qonaq / qonuş	مېھمان	[304] kütän
uslu	ئەقىللىق، زېرەك	[298] uqquçe
uz	ھۈنەرۋەن	[405] us kişi
(7) بەدەن قىسمى		
ğrin	قول	[363] ilik
irin / irni, tutaq ⑤	كاليۇك	[362] il
tirmaq	تىرناق	[378] teñraq
bil	بەل	[369] bäl

① *qaqa mākçi* دىكى *qaqa* سۆزى ئەسلىدە *kuku* بولۇپ، «ئانىسىنىڭ ئاچىسى ۋە سىڭلىسى» نى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتىشىچە، ئەڭ توغرىسى *kukuy* دۇر.

② بۇ سۆز خەنزۇچە 头目 (*tou-mu*) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

③ بۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ئېنىق ئەمەس. «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللاردىكى سۆزلۈكلەرنىڭ تەرجىمىسى» نىڭ موڭغۇلچە سۆزلۈك قىسمىدا «نادان، ئەخماق» دېگەن سۆزگە موڭغۇلچە ئوخشاشلا *murıy* دېگەن سۆز قوللىنىلغان.

④ بۇ سۆز *saydiç* دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، «راست، يېقىن، ھەقىقىي» دېگەن مەنىگە ئىگە؛ *diç* تۈركىي تىللىرىدا ئاز ئۇچرايدىغان قوشۇمچە بولۇپ، فونكتسىيەسى ئېنىق ئەمەس. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يېقىن دوست، ھەقىقىي دوست» دېگەنلىك بولىدۇ. قاراڭ:

Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1962, p. 146.

⑤ *ārin* ناھايىتى قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ تۈركىي تىللىرىدا كەڭ قوللىنىلغان. ئوغۇز تۈركچىسىدىكى «كاليۇك» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆز *tutaq* ياكى *tuta* بولۇپ بۇ سۆز كىلاۋسوننىڭ «13-ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈركىي تىللارنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» دە بۇ سۆز كۆرۈلمەيدۇ. *ārin* سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى «لەۋ»، *tutaq* بولسا ئەڭ دەسلەپتە «ئاياللارنىڭ جىنىسى ئەزاسى» دېگەن مەنىدە كەلگەن، كېيىن بۇ سۆز سېمانتىك مەنە ئۆزگىرىش ياساپ، ئوغۇز تۈركچىسىدە «ئېغىز» مەنىسىنى بىلدۈرۈۋېلا كېلىپ، ئەسلىدىكى «ئاياللارنىڭ جىنىسى ئەزاسى» دېگەن مەنىسىنى يوقاتقان بولۇشى مۇمكىن. [..]

adaq / ayaq	ئاياق (بۇت)	[365] adaq
baş	باش	[351] baş
saç	چاچ	[354] saç
Öküzüm	كۆز	[356] köz - i
qaş	قاش	[355] qaş
yüz	يۈز	[352] yüz
burun	بۇرۇن	[357] burun
ayiz	ئېغىز	[358] ayez
tiş	چىش	[360] tiş
dil	تىل	[361] til
aziy diş	ئىزىق چىش	[379] tay tiş
qulaq	قۇلاق	[359] qulaq
öçä	دولا	[367] Ängil
arqa	دۈمبە	[370] ägin
köwüs	كۆكۈز	[368] köksöm
but	باچاق	[364] but
qarin	قورساق	[372] qaren
dil	يۈرەك	[350] yüräk
boy	بەدەن	[349] buden
sönük	سۆڭەك	[366] sönög - i
qan	قان	[377] qan

(8) ئوردا قىسمى

ev / eyu	ئۆي	[383] äv
qab	ئىشىك	[387] qabe
kebit	دۈكان	[397] kăbit
oçaq	ئوچاق	② [390] qayu

(9) جابدۇقلار قىسمى

eyerle	ئىگەر	[433] idär
isiç	چۆگۈن	③ [427] qupin
ayaq	ئويۇق (قاچا)	[408] ayaq

① «پادىشاھ لۇغىتى» نىڭ تۈركچە قىسمىدا «كۆز» نى بىرىنچى شەخس ئۆزۈك شەكلىدە خاتىرىلىگەن بولۇپ، بۇنىڭ پارسچە پاراللېل سۆزى «چەشم» يەنى *çäsm* بولۇپ، «كۆز» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ لۇغەتنى تۈزگۈچى *çäsm* دىكى *m* نى بىرىنچى شەخس ئۆزۈك قوشۇمچىسى دەپ چۈشىنىپ قالغان بولۇشى كېرەك، شۇنىڭ بىلەن تۈركچىسىنى «كۆزۈم» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ نۇقتىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ قىسىم سۆزلۈكلەرنى تۈزگۈچى بەلكىم ئانا تىلى تۈركچە بولغان ھەم پارسچە ئۆگەنگەن بىر تۈرك كىشى بولۇشى مۇمكىن.

② ئۇيغۇرچىدىكى «ئوچاق» مەنىسىدە كەلگەن *qayu* نىڭ ئەسلىي شەكلى *qayurmaq* «قورساق» بولۇپ، قىسقارتىلما شەكلى *qayu* بولسا كېرەك. بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «ئول تارىخ قاغۇردى» دەپ كۆرۈلىدۇ. بۇغدايدىن قورۇلغان يىمەكلىكىمۇ *qayut* دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىرغىقى چىقىۋاتقان ئاياللار ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. بۇ سۆز شۇنداقلا «قورساق» نىڭ ئەسلى شەكلى بولغان *qayurmaç* دىكى *qayur* بىلەن تومۇرداش بولسا كېرەك.

③ بۇ سۆز بەلكىم خەنزۇچىكى 壶瓶 (*hu-ping*) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللاردىكى سۆزلۈكلەرنىڭ تەرجىمىسى» نىڭ موڭغۇلچە سۆزلۈك قىسمىدا بۇ سۆز ئوخشاشلا *quping* دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

biçaq	پىچاق	[408] beçaq
yignä	يىگنە	[426] yignä
közängü	ئەينەك	[416] күзүңгү
tirki	شىرە	[402] širä
oq	ئوق	[410] oq
ya	يا	[409] ya
qalyan	قالقان	[433] qalqan
batman	پاتمان	[425] batman
qaᅇli	ھارۋا	[403] qaᅇle
yoşuq	ساۋۇت	[405] tuqluq - a
qubuz (çi)	قۇبۇز	[442] qubur

(10) كىيىم - كېچەك قىسمى

töşägu	كۆرىپە	[454] töšäk
yoryan	يوتقان	[453] köşünčük
tavar	تاۋار، بايلىق	[455] tavar
ton	تون، كىيىم	[445] ton
qur	بەلباغ	[450] qur
ätik	ئۆتۈك	[447] ätik
başmaq	ئاياق	[449] qev
börk	بۆكە	[446] bürkä
bayirtaq	باغىرداق	[460] köküzluk

(11) چىنتاشلار قىسمى

yinçu	ئۈنچە	[476] ünjü
altun	ئالتۇن	[473] altun
kümüš	كۆمۈش	[474] kümüş
baqār	مىس	[477] baqer
demir	تۆمۈر	[478] tämür

(12) يېمەك - ئىچمەك قىسمى

birgun	گۈرۈچ	⊙ [495] tögi
un	ئۇن	[499] ⊙ laqša

① «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە بۇ سۆز *tögi* ، «ئۇيغۇر مەھكىمىسى تۈزۈگەن خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» دە *tögi* دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇ دەۋردە تۈزۈلگەن «خەنزۇ تىلى بىلەن يات تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» (《华夏译语》) نىڭ «پارسچە سۆزلۈكلەر» قىسمىدا بۇ سۆز *tögi* (پارسچە قىسمىدا «گ» ھەرىپى بولسا «و») نىڭ ئۈستىگە ئۈچ دانە چېكىت قويۇپ ئىپادىلەنگەن. دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز ئۇيغۇرچىدىن پارسچە ۋە موڭغۇلچە كىرگۈزۈلگەن سۆز. پارس تىلىدا «گۈرۈچ» نى «بىرىنج» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، بۇ سۆز سانسكىرت تىلىدىكى «گۈرۈنج» ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «گۈرۈچ» سۆزى بىلەن ئورتاق مەنبەلىك. *tögi* دېگەن بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قۇرۇتۇلغان گۈرۈچ» مەنىسىدىكى *tuturyān* بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قاراڭ:

Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1962, p.

230.

② «ئۇن» بارلىق تۈركىي تىللىرىغا ئورتاق بولغان سۆز. تەرجىمان بەلكىم «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە ئۇنىڭ موڭغۇلچە تەرجىمىسى بولغان *laqša* دىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن.

aş	ئاش	[494] aş
ätmək	نان، ئەكمەك	[510] ötmäk
suçi	ھاراق	⊙ [493] sorma
it	گۆش	[496] ät
pişiy	پىششىق، پىشقان	[504] beşeç
çig	خام	[503] yik
tuz	تۇز	[498] tuz
	ياغ	[497] yay
tuzliy	تۇزلۇق	[508] şor tarqa

(13) يېزىق - سىزىق قىسمى

bitikil	يېزىش	[528] bitig öşik
yarliy	يارلىق	[524] yarleq
yasa	ياسا	[523] bildürçlük
bitik	بىتىك، كىتاب	[514] bitig

(14) تەرەپ تامان قىسمى

orta	ئارىسىدا	[545] arasenda
üstün	ئۈستى	[541] üstün
taşra	تاشقارى	[544] Taşqari
içär	ئىچكىرى	[543] İçkäri
ilärü	ئالدىدا	[539] tapuyenda
kirü	ئارقا	[540] soñera
asra	ئاستى	[542] alden
say	ئوڭ	[538] oñ
sol	سول	[537] sol

(15) بويلاق قىسمى

yaş	يىشىل	[556] yaşel
ürün	ئاق	[552] yorung
qizil	قىزىل (ئال)	[554] al
sariy	سېرىق	[558] sareç
qara	قارا	[553] qara
kök	كۆك	[549] kök

① «ھاراق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن *süçik çayir* «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئۇچرايدىغان بولۇپ، بۇلار ياغما، توخسى ۋە چىگىللارنىڭ تىللىرىغا خاس بولغان سۆزلەر. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى *sorma* نىڭ كېلىشى مەنبەسىنى ھازىرچە بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. «خەنزۇ تىلى بىلەن يات تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» نىڭ موڭغۇلچە سۆزلۈك قىسمىدىمۇ خەنزۇچە 酒 (*jiu*) نى *sorma* دەپ تەرجىمە قىلغان.

(16) سان قىسمى ①

san(a)maq	سانماق	[593] sanen
on bir	ئون بىر	[577] bir on
sekzen	سەكسەن	[584] sākiz on
toqzan	توقسان	[585] toquz on
biç	مىڭ	[587] miç

(17) يۈرۈش - تۇرۇش قىسمى

qoy bir	قويۇش	[630] qodup
yat	ياتماق	[608] yat
tepret	مىدىرلىماق	[641] tebrāp
işit	ئاڭلىماق	[617] işit
körgil	كۆرمەك	[618] körup
kes	كەسمەك	[759] kās
sekri	سەكرىمەك	[613] sākrip
ävät	ھەتە	[623] ärur
qamu	بارلىق	[651] qamaq
uzun	ئۇزۇن	[647] uzun
qis ʔ a	قىسقا	[648] qesqaq
di ʔ raq	كۈچلۈك، ھەيۋەتلىك	[685] oq yalen
artiq	كۆپ	[631] talem
ögmāk	ماختىماق	[703] ökti
oynaşmaq	ئوينىماق	[694] oyna
qizmaq	ئاچچىقلانماق	[609] öpkälāp
bar	مەڭگۈلۈك، دائىم	[636] özā
ki ik	كىچىك	[638] ki ik
kōni	توغرا، دۇرۇس	[644] kuni
ägri	يانتۇ، ئەگرى	[643] tärs
sävingān	سۆيۈنگەن، خۇشال	[599] sävin
yoqsul	كەمبەغەل، يوقسۇل	② [687] e ʔ ay
qutlu ʔ	قۇت، بەخت	③ [698] buyan qut

① «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» بىلەن «پادىشاھ لۇغىتى»دىكى ئۇيغۇرچە ۋە تۈركچە ساناق سانلار 1 دىن 10 غىچە ئاساسەن ئۆخشىشىپ كېتىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق پەقەت 11 دىن 19 غىچە ۋە 80، 90 شۇنداقلا مىڭ سانىنىڭ ئىپادىلىنىشىدە پەرق كۆرۈلىدۇ. بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ سان قىسمىدا ئۆزئارا پەرقلىنىدىغان سانلارلا كۆرسىتىلدى.

② بۇ سۆزنىڭ كېلىشى مەنبەسى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇرچىدىكى *çoyay* نىڭ «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى»دىكى موڭغۇلچە پاراللېل سۆزى *çiyal* دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ سۆز يەنە ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ جەنۇبىي يۈزىنىڭ 10 - قۇرىدا، بارلىق كەمبەغەل يوقسۇللارنى توپلۇدۇم، كەمبەغەل كىشىلەرنى باي قىلدىم دېگەن شەكىلدە خاتىرىلەنگەن. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بۇددىزىم ۋە مانى دىنى ۋە سىقىلىرىدە *yok çiyān* شەكىلدە ئۇچرايدۇ. قارالغۇ:

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, pp. 408 - 409.

③ «بۇيان قۇت» سانسكىرتچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى تەركىبىتىن ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، *buyan* سانسكىرتچە «ساخاۋەت» مەنىسىدىكى *puṇya* ئۇيغۇرچە بۇددىزىم شەكلى ئىدى. قارالغۇ:

杨富学著:《印度宗教文化与回鹘民间文学》，民族出版社，2007年，第32页。

do y ru	راست، سەممى	⊙ [673] qin kirtu
yar	قايغۇ	[601] qay y u
yal y an	يالغان	[628] bez y enlap
(18) تولۇقلىما		
al	ئالماق	[752] alep
birgil	بەرمەك	[726] birip
butun / bar ā / tugāl	پۈتۈن، بارلىق	[749] tæguz
tapmaq	تاپماق	[757] tapte
bā iz	شەكىل، كۆرۈنۈش	[738] bālkurā

6. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى ئۇيغۇرچە بىلەن «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى تۈركچە تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق تۆۋەندىكىدەك چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز:

«پادىشاھ لۇغىتى» دىكى كۆپلىگەن سۆزلۈكلەر فونېتىكىلىق قۇرۇلما ۋە سېمانتىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرپان، قۇمۇل، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئۇچۇرى بولغان «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى سۆزلۈكلەر شۇنداقلا قەشقەرنى مەركەز قىلغان خاقانىيە تىلى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى باسقۇچلۇق دەۋرى دەپ ئاتالغان خارازم تۈركچىسى ۋە خاقانىيە تىلىنىڭ ئاخىرقى تەرەققىيات باسقۇچى بولغان چاغاتاي تىلىدىكى سۆزلۈكلەر بىلەن بىردەكلىكنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ نۇقتىنى بىز ھەم خاقانىيە تىلىنىڭ نەمۇنىسى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرچە ۋە خاقانىيەچى سۆزلۈكلەرنىڭ «پادىشاھ لۇغىتى» دە كۆرۈلۈشى بىزگە تارىخىي جەھەتتىن موڭغۇل ئىستېلاسى مەزگىلىدە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولسۇن ياكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇل ۋە تۇرپان، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئىسلام مۇھىتىغا كىرىپ چاغاتاي نامى ئاستىدا تارىخىي سەھنىگە چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي بۆلىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەدەنىي ھاياتىدا ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ مۇھىم بىر ئىشتىراكچىلىرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىزگە ياندۇرۇپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل مەدەنىيەت ۋاسىتىچىلىق رولى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەندىكى ②.

«پادىشاھ لۇغىتى» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» ئوتتۇرىسىدىكى لۇغەت تۈزۈش قۇرۇلمىسى ۋە ئۇسۇلۇب جەھەتتىكى ئوخشاشلىق (ئورتاقلىق) نى ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل ئىمپېرىيەسى دەۋرىدىكى ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت، تېخنىكا ۋە ئىدىيە ئالماشتۇرۇش مەزگىلىدە مۇھىم رول ئوينىغان رەڭلىك ئىرقىلار (ئۇيغۇرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ رولىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. لۇغەت قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلۈش ئۇسۇلى جەھەتتىكى بۇ ئەنئەنە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ خىل ئەنئەنە مىڭ

① *inkirtu* خەنزۇ-ئۇيغۇرچە سۆزنىڭ بىرىكىمىسى بولۇپ، بۇ سۆز بۇددىزم ۋاسىتىسى ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشكەن. *kirtu* سۆزى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «ھەقىقىي، ئىشەنچلىك» دەپ خاتىرىلەنگەن. قاراڭ:

Kashgari, *Divan Lughat al-Turk, Compendium of the Turkic Dialects. Part II*, trans. by Robert Dankoff (with J. Kelly), Harvard Press. 1982-1985. p.6.

② مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەت ۋە قەۋم خەلقلەر بىلەن ئالاقە ئېلىپ بارغاندا پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە تىلى قىلغانىدى. قاراڭ:

刘迎胜: 《《回回馆杂字》与《回回馆译语》研究》，中国人民大学出版社，2008年，第3，4页。
ئىسلاملىشىپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت خەت-ئالاقىسىدە ئىشلىتىلگەندى (ئۆزبېكىستان شەرقشۇناسلىق تەتقىقات مەركىزىدىن قاسىمجاننىڭ 2012-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەرگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر بۇددىزم ۋەسىقىلىرى تەتقىقاتى» ناملىق لېكسىيەسىدىن پايدىلىنىلدى).

سۇلالىسى دەۋرىدەمۇ ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەندى. «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ئەرەبچە ۋە پارىسچە سۆزلۈكلەرنى قورال تىلى (تەرجىمە ۋاسىتە تىلى) قىلىپ تەرجىمە قىلىنغان. ئايرىم سۆزلۈكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپلىگەن سۆزلۈكلەردە گىرامماتىكىلىق مەنە ۋە شەكىل يەنى پېئىل زامانى، سۆز خاراكىتىرى ئېنىق ئىپادىلەنگەن. ئەكسىچە «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە خەنزۇچە سۆزلۈكلەرنى ئاساسىي تەرجىمە ئوبىيېكتى قىلغان. خەنزۇچە سۆزلۈكلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق شەكلى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلەنمىگەن. شۇڭا، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دە كۆپلىگەن سۆزلۈكلەرنىڭ پېئىل زامانى، سۆز خاراكىتىرى خەنزۇچە پاراللېل سۆزلىرى بىلەن مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى جەھەتتە بىردەك ئەمەس، بۇ نۇقتا پېئىللار قىسمىدا ئالاھىدە گەۋدىلىك.

«پادىشاھ لۇغىتى» دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر ئەرەب، پارىس تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، ئەسلىدىنلا تۈركىي تىللىرىدا بار بولغان سۆزلەرنى پارىسچە ۋە ئەرەبچە سۆزلۈكلەر بىلەن ئىپادە قىلغان ۋە ياكى تۈركچە تەلەپپۇزغا بويسۇندۇرۇلغان. بۇنىڭدىن بىز «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ ئانا تىلى تۈركچە بولغان، ئەرەب، پارىس تىللىرى بىلەن تونۇش بولغان تۈركلەرنىڭ قولىدا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر» ۋە «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى ئۇيغۇرچىغا مەنسۇپ بولغان تىل ماتېرىياللىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىستېلاسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى پۈتۈنلەي يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر» دىكى تىل ماتېرىياللىرى بۇلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى ۋە ئېغىز تىلىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ^①، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر» دىكى سۆزلۈكلەر خەنزۇچە سۆزنىڭ خەتمۇخەت، سۆزمۇسۆز بىۋاسىتە تەرجىمىسى، شۇنداقلا تەرجىمانلار تەرجىمە جەريانىدا «پارىسچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» ۋە «خەنزۇچە-موڭغۇلچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» دىن ئۆزئارا پايدىلىنغان ھەتتا تەرجىمانلار تەرجىمە جەريانىدا سۆز ئىجاد قىلغانىدى^②. بۇ ئىككى «سۆزلۈكلەر» دىكى بەزى سۆزلۈكلەر ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى ئەدەبىي تىلدا ياكى ئېغىز تىلىدا بولسۇن ئۇچرىمايدۇ ياكى شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ئىشلىتىش ئادىتىگە ماس كەلمەيدۇ. بۇ نۇقتىنى بىز ئەكسىچە بۇ مەنبەلەردىن سىرت يەنە شۇ دەۋردىكى بۇددىزچە يازما مەنبەلەردىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز..

تولۇقلىما:

1. «پادىشاھ لۇغىتى» دىكى تۈركچە سۆزلۈكلەر بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تۆۋەندىكىدەك تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىندى:

a = ئا	b = ب	ك = ك
ä = ئە	p = پ	غ = غ
ئى = ئى	d = د	آ = آل
e = ئى	t = ت	م = م

① مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان ياپونىيەلىك ماساخىرو شوگايتو (庄坦内正弘) «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» نى تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى، «ئىدىقۇت مەھكىمىسى خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» نى ئېغىز تىلى دەپ قارايدۇ. قاراڭ: 庄坦内正弘, 『畏兀儿馆译语』の研究—明代ウイグル口語の再構—『内陸アジア言語の研究』I (1983) 53.

② بۇ نۇقتىنى «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» ۋە «ئۇيغۇر مەھكىمىسى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر تەرجىمىسى» دە كۆرۈلىدىغان خەنزۇچە (تومۇ [头目], تاڭدا كۈن [明日], تاڭدا يىل [明年], ئەسكى يىل [旧年]) پارىسچە «نار» [ئانار], [169], «خەربۇس» [تاۋۇز], [171], «رەخمىم» [رەھىم], «سالى» [ھەسەل], «شىمۇرقا» [سۇمۇرغۇ], [217] قاتارلىق سۆزلۈكلەردىن كۆرۈنۈشقا بولىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش شەكلى ۋە تەلەپپۇزى «پارىسچە سۆزلۈكلەر قىسمى» دىكى سۆزلەر بىلەن يېقىن كېلەتتى. ئۇندىن باشقا يەنە موڭغۇلچە قىسمىمۇ ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەردىن تەرجىمە جەريانىدا پايدىلىنغان. مەسىلەن، موڭغۇلچىدە «كۈچۈك» نى «كۈلۈگى» دەپ ئاتايدۇ، ئەمما «خەنزۇچە-موڭغۇلچە سۆزلۈك قىسمى» دا «كۈچۈك» دەپ ئالغان.

ئى = i	چ = j	ئى = i
ئو = o	ش = sh	ئو = o
ئۆ = ö	س = s	ئۆ = ö
ئۇ = u	ئۇ = u	ئۇ = u
ز = z	ي = y	ز = z
ن = n		
ق = q		
ر = r		
گ = g		

2. «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەرنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنىڭ ئارقىغا يېزىلغان [] بەلگىسى ئىچىدىكى سانلار خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا رەتلىگەن «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلۈكى» دىكى سۆزلۈكلەرنىڭ رەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ.

[بۇ ماقالە دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى بولغان «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەبچە پارسچە قاتارلىق ئىسلام مەنبەلىرىدىكى جۇڭگوغا ئائىت بولغان ماتېرىياللارنىڭ رەتلىنىشى ۋە تەتقىقاتى» نىڭ باسقۇچلۇق تەتقىقات نەتىجىسى. تەستىق نومۇرى: 118ZD132]

ئاپتور: نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەت شۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ دوئېنتى جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

ئاپتورلار سەمگە:

1. تەھرىر بۆلۈمىمىزگە ئەۋەتىلگەن ماقالىلەر شەكىل جەھەتتە ئىزاھلىق ماقالە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئىزاھلارنىڭ كېلىش مەنبەسى (كىمنىڭ قايسى كىتابىدىن ئېلىندى)، نەشرىيات نامى ۋە بەت سانى ئېنىق يېزىلىشى كېرەك. ئىزاھ شۇ مەزمۇن نەقىل ئېلىنغان بەتنىڭ ئاستىغا كېلىشى كېرەك.
2. ماقالىنىڭ 10 بەتتىن ئاشقان قىسمىغا قەلەم ھەققى بېرىلمەيدۇ ھەم ماقالىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ پەرقلىق قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ، شۇڭا ئاپتورلارنىڭ ماقالىنى ئىخچام يېزىشىنى ھەم ئوبدان پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئاندىن بىزگە ئەۋەتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.
3. تەھرىر بۆلۈمىمىز ئاپتورلارنىڭ ماقالىسىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن باشلاپ ئالتە ئاي ئىچىدە ماقالىنى ئىشلىتىش توغرىسىدا ئاپتور بىلەن ئالاقىلىشىدۇ. ئۇقتۇرۇش قىلىنمىغان ئاپتورلار ماقالىلىرىنى باشقىچە يول بىلەن بىر تەرەپ قىلسا بولىدۇ، ماقالە قايتۇرۇلمايدۇ.
4. ئاپتورلار ماقالىنى كومپيۇتېر (ئەل كاتىپ 5.5 سىستېمىسى)دا ئۇرغۇزۇپ، پوچتا ئارقىلىق ياكى ئېلېكترونلۇق خەت ساندىقى pantatkikat@sina.com ئارقىلىق ئەۋەتسە بولىدۇ.
5. ئاپتورلار ئۆزىنىڭ ئىسمىنى، ماقالىنىڭ تېمىسىنى خەنزۇچە ئېنىق يېزىشى كېرەك. ئالاقىلىشىشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئاپتورلارنىڭ ئادرېس ۋە تېلېفون نومۇرىنى ماقالىغا ئېنىق يېزىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى

ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تىپلىرى ئۈستىدە فونولوگىيەلىك تەھلىل

ئەھمەد تۇرسۇن

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە سۇپېرسېگمېنتال فونولوگىيە (超音段音系学) نىڭ نەزەرىيە رامكىسى ئاستىدا، بوغۇم تۈزۈلۈشىدىكى ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپى (响度顺序原则) غا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەنئەنىۋى بوغۇم تۈزۈلۈشى ئۈستىدە تەھلىل ئېلىپ بېرىلدى. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر تىلى؛ بوغۇم تىپى؛ فونولوگىيە

1. كىرىش

فونولوگىيە ئادەتتە ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ. بىرى، يەككە تاۋۇش بۆلەكلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇ سېگمېنتال فونولوگىيە دېيىلىدۇ. يەنە بىرى، تاۋۇش بۆلەكلىرىدىن چوڭ بولغان بوغۇم، سۆز، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇ سۇپېرسېگمېنتال فونولوگىيە دېيىلىدۇ. سۇپېرسېگمېنتال فونولوگىيەنىڭ تەتقىقات دائىرىسى تاۋۇش ئۈزۈنلۈقى، تاۋۇش ئېگىزلىكى، ئۇرغۇ، تون، ئىنتۇناتسىيە قاتارلىقلارغىمۇ چېتىلىدۇ. بۇ ماقالىدە سۇپېرسېگمېنتال فونولوگىيەنىڭ نەزەرىيە رامكىسى ئاستىدا، بوغۇم تۈزۈلۈشىدىكى ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم قۇرۇلمىسى ئۈستىدە فونولوگىيەلىك تەھلىل يۈرگۈزۈلدى.

1.1 بوغۇم ھەققىدە چۈشەنچە

بوغۇم تەلەپپۇز قىلغاندا تەبىئىي بۆلۈنىدىغان تاۋۇش بۆلەكى ①. قەدىمكى گىرىتسىيە ئىلىمگەرلىرى گىرىتسىيە تىلى ۋە سانسكرىت تىلىنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن، بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە سوزۇق تاۋۇش تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغان، يەنى ئۇلار: «سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم ھاسىل بولمايدۇ، بوغۇم ئادەتتە بىر سوزۇق تاۋۇش ياكى بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر قانچە ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن فونېتىكا بىرلىكى» دەپ قاراپ، بوغۇمنىڭ سانىنى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سانىغا ئاساسەن بېكىتكەن ②. ئەمما، تەتقىقاتلار ئىسپاتلىدىكى، بىر قىسىم تىللاردا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلدى. مەسلەن، فىرانسۇز تىلىدىكى [pst] (مەنىستەسلىك، تۇفى)؛ ئۇنىڭدىن باشقا، ياڭراق تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزەلەيدۇ. مەسلەن، ئىنگلىز تىلىدىكى ياڭراق تاۋۇشلارنىڭ رولى دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقاتلاردا تەپسىلىيەرەك بايان قىلىنغىنى يوق، ياڭراق تاۋۇشلارنى (sonorant) ئاكوستىكىلىق جەھەتتىن سوزۇق تاۋۇشلارغا ئوخشاش تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئۈچ بەلگىلىك سېپىكتروگراممىدا كۆزىتىپ ئانالىز قىلىشقا بولىدۇ ③. ئۇيغۇر تىلى بوغۇم قۇرۇلمىسى ئۈستىدە توختالغان تەتقىقاتتا، سوزۇق تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلىدىغان تاۋۇشلار ھېسابلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇشلارغا يانداش كېلىدىغان تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلالمايدىغان تاۋۇشلار

① ئارسلان ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 2-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010-يىلى نەشرى،

771-بەت.

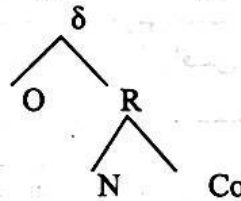
② 赵忠德:《音系学》，上海外语教育出版社，2006年，195页.

③ جۇ تۇڭچۈن، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، ئىلمىنە غايىپار قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكوستىكىلىق

تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992-يىلى نەشرى، 175-بەت.

دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىلگەن ①. بىز بۇ بايانلارنىڭ گىرېتسىيە ئىلمىگەرلىرى ئوتتۇرىغا قويغان سوزۇق تاۋۇش تەلىماتىغا ئاساسلانغانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئوخشاشلا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلىدۇ، ياڭراق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن پارتلىغۇچى تاۋۇشلار، سېرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىرىكىپ، ياڭراق تاۋۇشلارنى بوغۇم يادروسى قىلغان سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم ھاسىل بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ياڭراق تاۋۇشلار VCC، CVCC تىپىدىكى بوغۇملارنى تۈزۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇڭا، بوغۇم ھاسىل قىلىشتا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ رولىغا سەل قاراش، ئۇنى بوغۇم ھاسىل قىلالايدىغان تاۋۇش دەپ قاراش تازا مۇۋاپىق ئەمەس.

سۇپېرسېگمېنتال فونولوگىيەنىڭ قارىشىچە، بوغۇم-بوغۇم بېشى (onset)، بوغۇم قاپىيەسى (rhyme)دىن تۈزۈلىدۇ. بوغۇم قاپىيەسى يەنە بوغۇم يادروسى ياكى بوغۇم چوققىسى (peak, nucleus) ۋە بوغۇم ئاخىرى (coda)دىن تەشكىل تاپىدۇ. بىر بوغۇمدا بوغۇم بېشى، ياكى بوغۇم ئاخىرى بولمىسىمۇ ۋە ياكى ئىككىلىسى بولمىسىمۇ بوغۇم تۈزۈلىدۇ، ئەمما بوغۇم يادروسى بولماي، بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ. بوغۇم يادروسى ئەڭ ياڭراق بولىدۇ، ئۇ كۆپىنچە ياڭراق چوققا (响度峰)نى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ياڭراق چوققا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ۋە ياڭراق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدۇ. شۇنداق بولغاندا تولۇق بىر بوغۇم تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

[شەرتلىك بەلگىلەردىن δ بوغۇمنى، O بوغۇم بېشىنى (onset)، R بوغۇم قاپىيەسىنى (rhyme)، N بوغۇم يادروسىنى (nucleus)، Co بوغۇم ئاخىرىنى (Coda) كۆرسىتىدۇ]

ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىۋى بوغۇم تۈزۈلىشىدە، بوغۇم بېشى يەككە ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم بېشىدا كېلەلەيدىغان ئۈزۈك تاۋۇش جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش /b/ ۋە باشقا بارلىق جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلاردۇر (ساپ تۈركىي سۆزلەردە). ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، /ŋ/دىن باشقا فونېمىلار بوغۇم بېشى بولۇپ كېلەلەيدۇ. بوغۇم يادروسى سوزۇق تاۋۇش ۋە ياڭراق ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدۇ. بوغۇم ئاخىرى يەككە ئۈزۈك تاۋۇش ياكى ئۈزۈك تاۋۇش توپىدىن (辅音丛, consonant) تۈزۈلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇش توپىنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىشىدىكى تەرتىپىنى § 3 مەزمۇنىدا توختىلىمىز.

1.2. بوغۇم تۈزۈلۈشىدىكى ئۈنۈپرسال پىرىنسىپ

بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشىدە دۇنيادىكى تىللارغا ئورتاق بىر قىسىم ئومۇمىي پىرىنسىپلار بولىدۇ، بۇ پىرىنسىپلار بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى ئىختىيارىي بېرىكىشىنى چەكلەيدۇ، ھەممە تاۋۇش ئەركىن بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىم چەكلىگۈچى پىرىنسىپ ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپى (响度顺序原则) دۇر.

تىلىدىكى بىر بۆلۈك تاۋۇشلار، مەسلەن: سوزۇق تاۋۇش، ئاقما تاۋۇش r, l (流音)، تېيلاڭغۇ تاۋۇش، يەنى يېرىم سوزۇق تاۋۇش w, j (滑音) ۋە دىماغ تاۋۇشلىرى ئادەتتە ياڭراق بولىدۇ؛ پارتلىغۇچى تاۋۇشلار، سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار، پارتلىغۇچى سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ، بۇ تاۋۇشلاردا ياڭراقلىق بولمايدۇ. ياڭراقلىق نىسپىي بولىدۇ ۋە ھەر قايسى تۈردىكى تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىقىنى كۈچلۈك ئاجىزلىقى بويىچە رەتكە تۇرغۇزساق، تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ:

① ئارسلان ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم راخمان قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 2-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010-يىلى نەشرى، 772-بەت.

سوزۇق تاۋۇش < يېرىم سوزۇق تاۋۇش < ئاقما تاۋۇش < دىماغ تاۋۇشى < سېرىلاڭغۇ تاۋۇش < پارتىلىغۇچى تاۋۇش

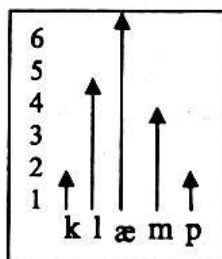
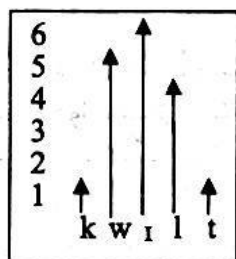
بۇ رەت تەرتىپتە تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىقى ئوڭدىن سولغا قاراپ ئاجىزلاپ بارىدۇ. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار بۇ تەرتىپنى سەل ئاددىيلىق قىلىپ، پەقەت ئۈچكىلا ئايرىغان، يەنى سوزۇق تاۋۇش < ياڭراق تاۋۇش < توسالغۇلۇق تاۋۇش (组塞音)؛ يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار تېخىمۇ ئىنچىكە قىلىپ، پارتىلىغۇچى تاۋۇشلارنى جارائىلىق پارتىلىغۇچى < جارائىسىز پارتىلىغۇچى، سوزۇق تاۋۇشلارنى بولسا تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش < يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش، دەپ رەتكە تۇرغۇزغان.

بۇنداق تەرتىپكە تۇرغۇزۇشنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى، تىلشۇناسلار تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىشتا مۇئەييەن بېرىكىش پىرىنسىپى بولىدىغانلىقىنى بايقىغان. E. Selkirk ئۇنىۋېرسال گىرامماتىكىغا ياتىدىغان ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ پىرىنسىپنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

ھەر قانداق بىر بوغۇمدا ياڭراق چوققىنى ھاسىل قىلىدىغان بىر تاۋۇش بۆلىكى بولىدۇ. بۇ تاۋۇش بۆلىكىنىڭ ئالدى كەينىدىكى بىر قاتار تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىق قىممىتى ياڭراق چوققىدىن ئىككى يانغا قاراپ تەدرىجىي تۆۋەنلەپ بارىدۇ①. بۇ ئۇنىۋېرسال گىرامماتىكىنىڭ بىر پىرىنسىپى، بوغۇم قۇرۇلمىسىنى تىزگىنلەيدىغان ئەڭ مۇھىم پىرىنسىپ. Selkirk فونېمىلارنى ياڭراقلىق دەرىجىسىگە ئاساسەن بىر قانچە گۇرۇپپىغا بۆلگەن، ھەر بىر گۇرۇپپىغا تۆۋەندىكىدەك ياڭراقلىق قىممىتى بەلگىلەپ چىققان:

No	ياڭراقلىق دەرىجىسى	مىسال	ياڭراقلىق قىممىتى
1	سوزۇق تاۋۇش	/a, o, ɔ, u, i, ai, ei/	6
2	يېرىم سوزۇق تاۋۇش	/j, w/	5
3	ئاقما تاۋۇش	/r, l/	4
4	دىماغ تاۋۇشى	/ m, n, ŋ /	3
5	سېرىلاڭغۇ تاۋۇش / پارتىلىغۇچى سېرىلاڭغۇ تاۋۇش	/s, ʃ, z, ʒ, dʒ/	2
6	پارتىلىغۇچى تاۋۇش	/p, b, t, d, k, g/	1

تۆۋەندە ئىككى كۆرسەتمە ئىسھىما ئارقىلىق بۇ پىرىنسىپنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز:

1. 2. ئىسھىما

1. 1. ئىسھىما

بۇ مىسالدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بوغۇمنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى بوغۇم چوققىسى، يەنى ياڭراق چوققىدىن ئىككى يانغا قاراپ تەدرىجىي تۆۋەنلەپ بارىدۇ، ئەگەر بوغۇم بېشى بار بولسا، بوغۇم بېشىدىن ياڭراق چوققىغا قاراپ تاۋۇشلارنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى تەدرىجىي ئۆزلەپ بارىدۇ؛ بوغۇم ئاخىرى بار بوغۇم بولسا، ياڭراق چوققىدىن بوغۇم ئاخىرىغا قاراپ ياڭراقلىق تەدرىجىي تۆۋەنلەپ بارىدۇ. بۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىرىكىپ بوغۇم بېشى بولالمايدۇ:

① 赵忠德:《音系学》, 上海外语教育出版社, 2006年, 第203页.

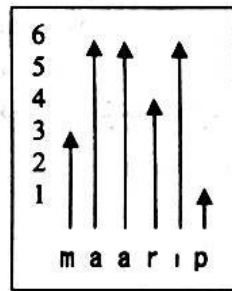
، *ml- ، *tl- ، گەرچە *lp- ، *nd- ، *jm- ، *wl- ، *lm- ، *rp- ، *jp- ، *rd- ، *wd- ، *rw- ، *kn-

تاۋۇش بىرىكمىلىرى بۇ پىرىنسىپقا ئۇيغۇن بولسىمۇ، ئەمما دۇنيادىكى تىللاردا بەكمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇنىۋېرسال گىرامماتىكىنىڭ پىرىنسىپلىرى دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارغا ماس كېلىدىغان ئاساسىي ئېقىم بولسىمۇ، پىرىنسىپقا يات ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ بايانلارنى بىز ۋاقىتنىچە كېيىنگە قالدۇرۇپ، مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە ئۇيغۇر تىلى بوغۇم قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىشقا ئۆتىمىز.

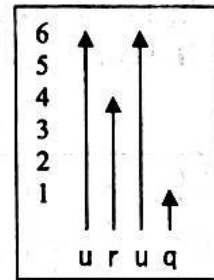
2. ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تىپلىرى

2.1. 2. V تىپلىق بوغۇم

بۇ بوغۇم تىپى يەككە سوزۇق تاۋۇشتىنلا تۈزۈلگەن بولۇپ، پەقەت ياڭراق چوققا، يەنى بوغۇم يادروسىلا بار، بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئاخىرى يوق. ئادەتتە بۇنداق بوغۇم كۆپىنچە ئەھۋالدا سۆزنىڭ 1- بوغۇمى بولۇپ كېلىدۇ، بىرقىسىم ئەھۋاللاردا كىرمە سۆزلەردە سۆز ئوتتۇرىسى بوغۇم بولۇپ كېلىدۇ.

2.2. ئىسھېما

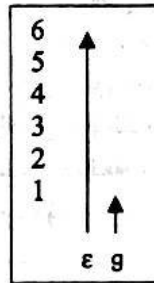

1.1. ئىسھېما

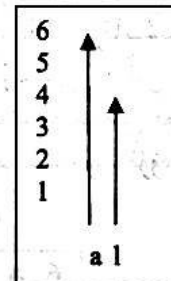
2.1. 1. ئىسھېمىدىكى باش بوغۇم -u، 2.2. ئىسھېمىدىكى 1- بوغۇم -a- مۇشۇ تىپتىكى بوغۇم بولۇپ، ياڭراقلىق قىممىتى ئەڭ يۇقىرى قىممەتتە بولىدۇ.

2.2. VC تىپىدىكى بوغۇم

بىر سوزۇق تاۋۇش + بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم بولۇپ، بوغۇم بېشى يوق، بوغۇم يادروسى ۋە بوغۇم ئاخىرى بار تىپ. بۇ تىپتىكى بوغۇم بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا كۆرۈلىدۇ.

2.4. ئىسھېما

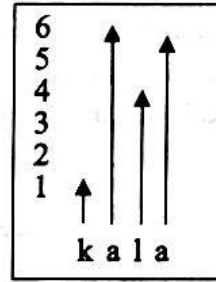
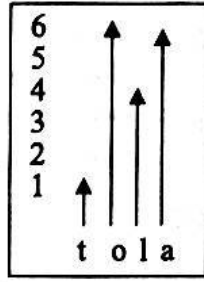
2.3. ئىسھېما

بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، بوغۇم بېشى يوق، بوغۇم يادروسى (ياڭراق چوققا) ۋە بوغۇم ئاخىرى بار بوغۇم تىپىدا ياڭراقلىق تەدرىجىي تۆۋەنلەيدۇ.

2.3. CV تىپلىق بوغۇم

بۇ تىپتىكى بوغۇم 2.2. سۆزلەنگەن بوغۇم تىپىنىڭ دەل ئەكسى بولۇپ، بىر ئۇزۇك تاۋۇش + بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن. بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم يادروسى بار، بوغۇم ئاخىرى يوق. ياڭراقلىق ياڭراق چوققىغا قاراپ

تەدرىجىي ئۆزلەيدۇ. باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياق بوغۇم بولۇپ كېلەلەيدۇ. بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە بەك ئاز كۆرۈلىدۇ.

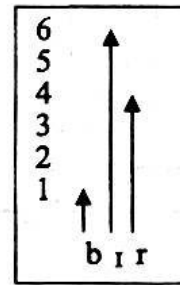
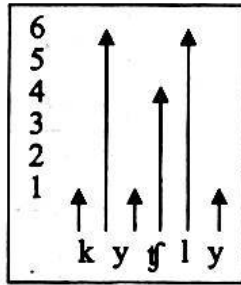
2.6. 6. ئىسھابى

2.5. 5. ئىسھابى

يۇقىرىقى ئىسھابىدا كۆرسىتىلگەندەك، بوغۇم ئاخىرى بولمايدۇ، ئىككىلىسى ئىككى بوغۇملۇق سۆز، ھەرئىككىلا بوغۇمى CV تىپىدىكى بوغۇم بولىدۇ.

2.4. CVC تىپلىق بوغۇم

بۇ تىپتىكى بوغۇم يەككە بوغۇملۇق ۋە ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىمۇ بار. بوغۇم بېشى، بوغۇم يادروسى ۋە بوغۇم ئاخىرى تولۇق بار، ياڭراقلىق ياڭراق چوققىدىن ئىككى يانغا قاراپ تەدرىجىي تۆۋەنلەيدۇ.

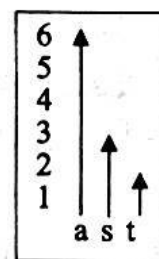
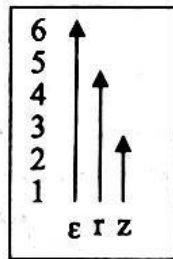
2.8. 8. ئىسھابى

2.7. 7. ئىسھابى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ياڭراقلىق بوغۇم يادروسىدىن ئىككى يانغا قاراپ تەدرىجىي تۆۋەنلەيدۇ.

2.5. VCC تىپلىق بوغۇم

سۆز ئاخىرىدا قوش ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كېلىدۇ، ئەمما، سۆز ئاخىرىدىكى بۇ قوش ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ بېرىكىشى ئىختىيارىي ئەمەس، بەلكى، يۇقىرىدا بىز بايان قىلغان پىرىنسىپقا ئۇيغۇنلىشىدۇ، بۇ پىرىنسىپتىن سىرتقا چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ياڭراقلىق قىسمى يۇقىرى بولغان سوزۇق تاۋۇشتىن، يەنى، بوغۇم يادروسىدىن بوغۇم ئاخىرىغا قاراپ، ياڭراقلىق تۆۋەنلەپ ماڭىدۇ. ئەگەر بۇ تۆۋەنلەش پەلەمپەيسىمان بولمىسا، بىز ئۇنى بىر بوغۇم دەپ ئېيتالمايمىز. شۇڭا، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر بوغۇم تىپىدۇر. تۆۋەندىكى ئىسھابىدىن بۇنى ياخشى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

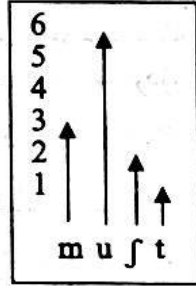
2.10. 10. ئىسھابى

2.9. 9. ئىسھابى

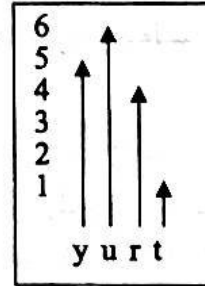
يۇقىرىقى ئىسېمىدا كۆرسىتىلگەندەك، ياڭراقلىق پەلەمپەيسىمان تۆۋەنلەيدۇ.

2.6 CVCC تىپلىق بوغۇم

بۇ بوغۇم تىپى بوغۇم بېشى، بوغۇم يادروسى ۋە بوغۇم ئاخىرى تولۇق تىپ. ياڭراقلىق ئاۋۋال ئۆرلەپ، ياڭراق چوققىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن تەدرىجىي تۆۋەنلەيدۇ. تۆۋەندىكى ئىسېمىدىكىدەك:

2.12. ئىسېمى

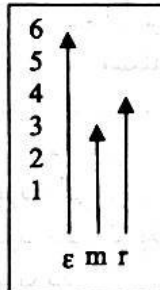
2.11. ئىسېمى

بۇ تىپتىكى بوغۇملاردىمۇ ئەگەر ياڭراقلىقنىڭ تۆۋەنلىشى پەلەمپەيسىمان بولمىسا، ئۇنى بىر بوغۇم دەپ ئايرىشقا بولمايدۇ. مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بولسۇن ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بولسۇن، سۆز ئاخىرىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كېلەلەيدۇ. ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ نېمە ئۈچۈن بىر يەرگە كېلەلەيدىغانلىقىنى يېشىپ بېرىدۇ، يەنى ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپلىك ھالدا تۆۋەنلىشى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ بىر يەرگە كېلەلشىنى فونېتىك شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن.

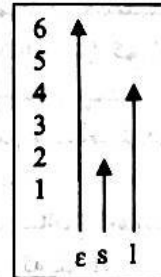
2.7. ياڭراق تاۋۇشنى بوغۇم يادروسى قىلغان CC تىپىدىكى بوغۇم

شۇنى ئىيتىش زۆرۈركى، ئۇيغۇر تىلى بوغۇم قۇرۇلمىسى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەنلەر «ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ» دېگەن قاراشقا ئاساسەن، «ئەزم، ئەسل، ئەجر، قەھر» سۆزلىرىنى تەركىبىدە بىرلا سوزۇق تاۋۇش بولغاچقا بىر بوغۇم دەپ قارايدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ سۆزلەر باش بوغۇمى V، CV تىپلىق، كېيىنكى بوغۇم پارتلىغۇچى پارتلىغۇچى- سېرىلاڭغۇ سېرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ياڭراق تاۋۇشلارنىڭ بېرىكىشىدىن تۈزۈلگەن CC تىپلىق ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەردۇر. بۇ سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ھەرگىز [esir]، [emir] ... بولمايدۇ، بەلكى [emr]، [esr]... بولىدۇ. بۇ ئىنگلىزچىدىكى eagle[ˈiɡl]، apple[ˈæpl] سۆزلىرىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «ئەگم، ئەگىز» سۆزلىرى ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدىن پەرقلىنىدۇ، يەنى بۇ سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى [ægim]، [ægiz] بولۇپ، يۇقىرىقىدەك كېيىنكى بوغۇمى ياڭراق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن ئەمەس. شۇڭا بۇنى ئىملادا بىر تەرەپ قىلغاندا، سوزۇق تاۋۇشسىز، ياڭراق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بوغۇم بار سۆزلەرنى «ئەجر، ئەمر، ئەسر...» دەپ يېزىپ، سوزۇق تاۋۇش بوغۇم يادروسى بولغان «ئەگم، ئەگىز» سۆزلىرى مۇشۇ بويىچە يېزىلسا مۇۋاپىق، دەپ قارايمىز. تۆۋەندىكى ئىسېمى ئارقىلىق بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ:

2.14. ئىسېمى

2.13. ئىسېمى

ئىسېمىدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، يۇقىرىقى ئىككى ئىسېمى VCC، CVCC تىپلىق بوغۇملارنىڭ

ئىسھابىمىغا ئوخشىمايدۇ، بۇ ئىككىسىدە ياڭراقلىقنىڭ تۆۋەنلىشى پەلەمپەيسىمان بولماستىن، پېتىنقى ھالەتتە، يەنى ياڭراق چوققا ئىككى بولۇپ، ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن ئۇنى ئىككى بوغۇم يادروسى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 2- بوغۇم دەل ياڭراق تاۋۇش /r/ ۋە /l/ نى بوغۇم يادروسى قىلغان، سوزۇق تاۋۇشىسىز تۈزۈلگەن بوغۇم.

بۇنىڭدىن ئايان بولىدۇكى، «سوزۇق تاۋۇشىسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ» دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، ھەم سوزۇق تاۋۇشنىڭ كەينىدىن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش كەلسە ئۇنى CVCC، VCC تىپىدىكى بوغۇم دەپ قاراشمۇ ئاساسسىزدۇر.

3. قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش قۇرۇلمىسى

قوشما ئۈزۈك تاۋۇش دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەنئەنىۋى ئاتالغۇ بولۇپ، فونولوگىيەدە ئۈزۈك تاۋۇش توپى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇش توپى پەقەت بوغۇم ئاخىرى (Coda) بولۇپ كېلەلەيدۇ، يەنى CVCC، VCC تىپلىق بوغۇملارنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىدۇ، ئىنگىلىز تىلىدىكىدەك بوغۇم بېشى بولۇپ كەلمەيدۇ (بولۇپمۇ ئەمەلىي نۇتۇقتا) ①. قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدە، بىز سۆزلەپ ئۆتكەندەك ياڭراقلىق بېرىكىشىنى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ. قوشما ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ باش قىسمىدا ياڭراقلىق قىممىتى يۇقىرى بولغان ياڭراق تاۋۇشلار بىلەن سېرىلاڭغۇ تاۋۇش /f/، /p/ كۆپ كۆرۈلىدۇ. پارتىلىغۇچى تاۋۇش /p/ مۇ ئۇچرايدۇ، ئەمما ئۇ ياڭراقلىق ئۆزىگە ئەڭ يېقىن كېلىدىغان ئۈزۈك تاۋۇش بىلەنلا بىرىكەلەيدۇ. 2- ئۈزۈك تاۋۇش ياڭراقلىق ئەڭ تۆۋەن بولغان پارتىلىغۇچى، پارتىلىغۇچى- سېرىلاڭغۇ، سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدۇ. بىز تۆۋەندە بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۈزۈك تاۋۇش توپىنىڭ بىرىكىش ئەندىزىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. [بەلگىلەر: V: سوزۇق تاۋۇش (vowel)، R: تىترەڭگۈ تاۋۇش (trill)، L: قوۋۇز تاۋۇشى (lateral approximants)، N: دىماغ تاۋۇشى (nasal)، F: سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش (fricatives)، P: پارتىلىغۇچى تاۋۇش (plosive)، A: يېرىم سوزۇق تاۋۇش (approximant) نى كۆرسىتىدۇ. پارتىلىغۇچى- سېرىلاڭغۇ تاۋۇش سېرىلاڭغۇ تاۋۇشقا قوشۇپ تەھلىل قىلىندى]

(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)
*AA	*RA	*LA	*NA	*FA	*PA
AR	RR	LR	NR	FR	PR
AL	RL	LL	NL	FL	PL
AN	RN	LN	NN	FN	PN
AF	RF	LF	NF	FF	PF
AP	RP	LP	NP	FP	PP

يۇلتۇز بەلگىسى قويۇلمىغان توققۇز گۇرۇپپا ياڭراقلىق پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن بولغان بىرىكىش بولۇپ، ياڭراقلىق پەلەمپەيسىمان تۆۋەنلەيدىغان ئۈزۈك تاۋۇش توپىنى ھاسىل قىلالايدۇ. گەرچە، بۇ بىرىكىش ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن بولسىمۇ، بىرقىسىملىرى ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن: (b) گۇرۇپپىدىن RN، RL، (c) گۇرۇپپىدىن LN ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ 16 خىل ئەندىزىدىن ئۈچىنى چىقىرىۋەتسەك، قالغان 13 خىل ئەندىزە CVCC، VCC تىپىدىكى بوغۇم تۈزۈلمىسىنىڭ ئەندىزىسى ھېسابلىنىدۇ.

3. 1. AR ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -wɪ / دەۋر.
3. 2. AL ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -yl / پەيل، سەيل (سەيلى - ساياھەت).
3. 3. AN ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -yn / ئەين (ئەينى).
3. 4. AF ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -yz / پەيز (پەيزى قىلماق)، ھەيز: -ɣ / ئەيش؛

① 力提甫·托乎提:《现代维吾尔语参考语法》，中国社会科学出版社，2012年，P:102.

-yx / شەيخ؛ -wɔɟ / ئەۋج،

3. 5. AP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -yt / قايت، ئېيت، پەيت؛ -yp / ئەيپ، كەيپ.

3. 6. RF ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -rɜ / ئەرز، قەرز؛ -rs / ئارىسلان، تىرس،

دەرس؛ -rʃ / ئەرش.

3. 7. RP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -rp / كارب (بېلىقنىڭ بىر تۈرى)، تىرپ

(قېرىنىڭ تىرىي)؛ -rt / ئارت، شەرت، تۇرت، سۇرت، سىرت، تارت؛ -rk / بەرگ؛ -rq /

شەرق، پەرق، غەرق.

3. 8. LF ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -lf / ئەلق.

3. 9. LP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -ld / ئالدا؛ -lq / خەلق، خۇلق.

3. 10. NF ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپى: -nf / قونج، ئىشەنچ.

3. 11. NP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -nd / فوندا؛ -nt / ئانت، ئەنت، بەنت،

كەنت؛ -nq / داڭق.

3. 12. FP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -sp / كەسپ؛ -st / ئاست، ئۈست، قەست،

پەست، پوست. -sq / رىسق. -fɟ / ئاشق، ئىشق. -rt / مۇشت، پۇشت؛ -xt / تەخت، بەخت، رەخت.

3. 13. PP ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرى: -pt / ئەپت، تەپت (ئوتنىڭ تەپتى)؛ -kt /

تەكت، تاكت (فىزىكا ئاتالغۇسى).

يۇقىرىقى 13 خىل ئەندىزىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش گۇرۇپپىسىدا جەمئىي 31 دانە ئۈزۈك تاۋۇش توپى

بار بولۇپ، بۇلار CVCC، VCC تىپلىق بوغۇملاردا بوغۇم ئاخىرى (Coda) بولۇپ كېلىدۇ. ياڭراقلىق

تەدرىجىي ھالدا تۆۋەنلەيدۇ. بۇ 31 دانە ئۈزۈك تاۋۇش توپىنىڭ بېرىكىشى پىرىنسىپى ياڭراقلىقنىڭ

تەرتىپچانلىق پىرىنسىپىدۇر. ئۇلاردىن باشقا، PF ئەندىزىدىكى -ps، -ks ئىككى قوشما ئۈزۈك

تاۋۇشمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىككى قوشما ئۈزۈك تاۋۇش ئەسلىي پىرىنسىپ بويىچە قائىدىسىز، يەنى

پارتلىغۇچى تاۋۇشنىڭ ياڭراقلىق قىسمىنى سېرىلاڭغۇ تاۋۇشنىڭكىدىن تۆۋەن. ئەسلىي پىرىنسىپ بويىچە

-sk، -sp شەكلىدە بولغان بولسا قائىدىلىك بولاتتى. بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، بىر قىسىم

فونولوگىلار ياڭراقلىقنى پەقەت ئۈچ گۇرۇپپىغا ئايرىغان، سوزۇق تاۋۇش < ياڭراق تاۋۇش > توسالغۇلۇق

تاۋۇش (组塞音)؛ بۇ بويىچە بولسا -ps، -ks نىڭ بېرىكىشى قائىدىلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا،

يەنە بىر قىسىم فونولوگىلار خېلى بىر قىسىم تىللاردا /s/ تاۋۇشنىڭ قائىدىگە بويسۇنمايدىغانلىقىنى،

مەيلى ياڭراقلىق پىرىنسىپى بولسۇن، مەيلى بوغۇم بېشىنىڭ ھەرىكە بىرلىكى (计时单位) دە بولسۇن،

قائىدىسىز ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان، شۇڭا بۇ تاۋۇشنى قوشۇمچە تاۋۇش (附加音) دەپ ئاتىغان. ①

مۇشۇ قائىدىسىزلىك سەۋەبىدىن -ps، -ks ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا ناھايىتى قىسقا بىر

سوزۇق تاۋۇش [i] تەلەپپۇزىدىن چىقىدۇ. ②. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، /s/ تاۋۇشىدا سوزۇلمىلىق

(延续性, continuant) بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە پارتلىغۇچى تاۋۇش بىلەن سېرىلاڭغۇ تاۋۇشنىڭ

ياڭراقلىق دەرىجىسى بەكلا يېقىن. بولۇپمۇ /s/ تاۋۇشىدىكى سوزۇلمىلىق ئۇنىڭ پارتلىغۇچى تاۋۇش

بىلەن بېرىكىشىنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

يۇلتۇز بەلگىسى قويۇلغان ئۈزۈك تاۋۇش توپلىرىنىڭ بىر قىسمى ياڭراق ئۈزۈك تاۋۇشنى بوغۇم

يادروسى قىلغان CC تىپىدىكى بوغۇملارنى تۈزىدۇ، بېرىكىشى پىرىنسىپى 2. 7. قىسمىدىكى مەزمۇندا

بايان قىلىنغاندەك، ياڭراقلىق پەلەمپەيسىمان يۇقىرىلاپ بارىدۇ. بۇلار:

FL ئەندىزىسى: -sl / ئەسل، نەسل؛ -hl / ئەھل.

FR ئەندىزىسى: -ɟr / ئەجر؛ -hr / قەھر. -sr / ئەسر.

① 赵忠德:《音系学》,上海外语教育出版社,2006年,第209页.

② 力提甫·托乎提、艾尔肯·阿热孜等编著:《现代维吾尔语参考语法》,中国社会科学出版社,2012年,第105页.

FN* ئەندىزىسى: zm - ئەزم.
PL* ئەندىزىسى: dl - ئەدل. ql - ئەقل.
بۇ سەككىز ئۈزۈك تاۋۇش توپى ياڭراق تاۋۇشنى بوغۇم يادروسى قىلغان CC تىپلىق بوغۇمنى تۈزىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇنىۋېرسال گىرامماتىكىنىڭ پىرىنسىپلىرى كۆپلىگەن تىللارغا ماس كېلىدۇ. E. Selkirk نىڭ بوغۇم تۈزۈلىشى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان ياڭراقلىقنىڭ تەرتىپچانلىق پىرىنسىپىمۇ ھەم شۇنداق، تىل تاۋۇشلىرىدىكى نىسپىي ياڭراقلىق تاۋۇشلاردىكى ئەركىن بېرىكىشنى چەكلەپ، تاۋۇشلارنىڭ بېرىكىشى مۇناسىۋىتىنى مۇئەييەن قانۇنىيەتكە ئىگە قىلغان.

پايدىلانمىلار:

1. ئارسلان ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم راخمان قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 - يىلى نەشرى.
2. جۇ تۇڭچۈن، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكوستىكىلىق تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

3. 力提甫·托乎提主编:《现代维吾尔语参考语法》，中国社会科学出版社，2012年。
4. 赵忠德:《音系学》，上海外语教育出版社，2006年。
5. 彼得·赖福吉:《语音学教程》(张维佳-译); Ladefoged, Peter. A Course In Phonetics (Fifth Edition), 北京大学出版社，2011年。
6. Gussenhoven, Carlos&Jacobs, Haike, "Understanding Phonology", 《音系学通解》，英文，爱德华·阿诺德出版社: 外语教学与研究出版社，2008年，(第二版)。
7. Trask, R.L, "A Dictionary of Phonetics and Phonology", published by Taylor&Francis Routledge, New York; 1996

ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ 2012 - يىللىق ماگىستىرانتى

جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى

— باش بۆلەكلەر ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى

قەييۇم مەجىت، رسالەت ئابدۇرېشىت

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە جۈملەنىڭ باش بۆلەكلىرى بولغان ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئېنىقلىمىسى، ئىپادىلىنىش شەكىللىرى، تۈرى ۋە ئورۇن - تەرتىپى قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىنىش بىلەن بىللە، ئىگە بىلەن خەۋەرنى توغرا ۋە ئەتراپلىق تونۇش، چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: جۈملە بۆلەكلىرى؛ باش بۆلەكلەر؛ ئىگە؛ خەۋەر

ئاددىي جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق قائىدىلەر بويىچە ئۆزئارا باغلىنىشىدىن تۈزۈلۈپ، تولۇق ئاياقلاشقان يەككە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە شەكىلدۇر. ئاددىي جۈملە ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدىغان، مەلۇم سىنتاكتىكىلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ھەر خىل تەركىبىي قىسىملاردىن تەركىپ تاپىدۇ. ئاددىي جۈملەدە جۈملەنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولغان، ئۆز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكتىكىلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن ئەنە شۇ تەركىبىي قىسىملار جۈملە بۆلەكلىرى دېيىلىدۇ. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بەزىلىرى جۈملەنىڭ تۈزۈلۈشىدە يېتەكچى رول ئوينىسا، بەزىلىرى قوشۇمچە رول ئوينايدۇ. جۈملە بۆلەكلىرى جۈملەدىكى رولغا قاراپ باش بۆلەكلەر ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. جۈملەنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان، جۈملەدە مۇھىم رول ئوينايدىغان بۆلەكلەر باش بۆلەك بولىدۇ. باش بۆلەككە ئىگە بىلەن خەۋەر كىرىدۇ. باش بۆلەكنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىپ، باش بۆلەكنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بۆلەكلەر ئەگەشمە بۆلەكلەر بولىدۇ. ئەگەشمە بۆلەكلەرگە تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت كىرىدۇ.

1. ئىگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى

ئىگە جۈملەنىڭ خەۋەرىدە بايان قىلىنغان ئىش- ھەرىكەت، شەيئى ۋە خۇسۇسىيەتنىڭ كىم ياكى نېمىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە بۆلەكىدۇر. ئىگە جۈملەدە خەۋەر بىلەن ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەزىمەت شەرەپكە تۇرىدۇ، يامان ئادەم نەپسىگە تارتىدۇ.

ئەمگەك بەختنىڭ ئوڭ قولى، ئۇنىڭ سول قولى تېجەشتۇر.

ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش - بىزنىڭ تۈپ سىياسىتىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ۋە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان ھەر خىل سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى جۈملەدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. كوناكىرىت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى جۈملەدە ئىگە بولۇپ كېلەلەيدۇ.

(1) باش كېلىش شەكىلدە كەلگەن ئىسىملار ۋە ئىسىم بىرىكمىلىرى جۈملەدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىم ۋە ئىسىم بىرىكمىلىرى ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئى، ھادىسە، چۈشەنچە ۋە باشقا ھەر خىل ناملارنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

كىتاب - ئىنسانىيەت ئىلغارلىرىنىڭ پەلەمپىيى.

ل. مۇتەللىپنىڭ خىيال كەپتىرى بىردىنلا غۇلجىغا قاراپ پەرۋاز قىلدى. شۇ كۈنى ئاسمىنىڭ كۆڭلى ناھايىتى غەش بولدى. قولى ئىشقا بارسىدى. مۇڭلۇق ئىسكىرىپىكا ئاۋازىمۇ ئاڭلانمىدى.

(2) ئالماشلار ۋە ئالماش بىرىكىملىرى جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. بۇنداق ئالماشلار جۈملىدە ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، شۇ ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار نۇرىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئېغىر سۈكۈت ئىچىدە جىمىپ قېلىشتى. ھەركىم ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇشى كېرەك.

بۇ پىكىرگە سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.

(3) ئىسىملاشقان سۈپەت ۋە سۈپەت بىرىكىملىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل سۈپەتلەر ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى ئەمەس، بەلكى شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ، يامان كۆپۈپ... ئىلغارلار ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىشى لازىم.

بويى پاكىزلار ئالدىدا، بويى ئېگىزلەر كەينىدە تۇرۇڭلار.

(4) سانلار ۋە سان - مىقدار بىرىكىملىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. سانلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ سانىنى ئېنىقلىماستىن، بەلكى شۇ شەيئىنىڭ ياكى ساننىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق سانلار كۆپىنچە شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرى تويۇپ سەكرەيدۇ، بىرى توڭۇپ...

بۈگۈنكى يىغىنغا ئىككىمىز ۋەكىل بولۇپ قاتناشتۇق.

ئىككى سەككىز - ئون ئالتە.

(5) ھەرىكەتنام ۋە ھەرىكەتنام بىرىكىملىرى ئىسىملارغا ئوخشاش جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، خەۋەردىن ئالاھىدە پائۇزا بىلەن پەرقلەنىپ تۇرىدۇ. بەزىلىرى ئىسىملارغا خاس شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقىماق - يىگنە بىلەن قۇدۇق كولىماق.

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى بار.

بىلىم ئېلىش - ئۆگىنىش، ئۆگەنگەننى ئىشلىتىشىمۇ ئۆگىنىش.

(6) ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۈپەتداش ۋە سۈپەتداش بىرىكىملىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەتلىك خۇسۇسىيەتنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغان شەخسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان ئوزار، ئوقۇمىغان توزار.

كۆرگەن كۆرگىنىنى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار.

تەڭ يېگەن تەنگە سىگەر، يالغۇز يېگەن يەرگە سىگەر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى رەۋىش، تەقلىدى سۆز ۋە ئىملىق سۆزلەرمۇ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. ئىگە بۇ خىل سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلگەندە، بۇ سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھورۇننىڭ ئەتىسى تۈگىمەس.

مەھەللىنىڭ يۇقىرىسى تېخىمۇ ھاۋالىق.

ۋاراڭ - چۇرۇڭ تېخىچە بېسىقمايۋاتىدۇ.

ئاھ، ئۇرامەن، ئاھ، ئۇرامەن، ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.

ئىگە قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي ئىگە ۋە مۇرەككەپ ئىگە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاددىي ئىگە پەقەت بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. ئۇ تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، جۈپ سۆز، بىرىككەن سۆز شەكىللىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاقىت ھايات دېمەكتۇر.

ئوقۇتقۇچى - ئىنسان روھىنىڭ ئىنژىنېرى.

ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشى كېرەك.

مۇرەككەپ ئىگە بىر سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مۇرەككەپ ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بولۇپ، ئۇلار خەۋەرگە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە باغلىنىدۇ، بىرلا سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مەسىلىسى - تۈپ مەسىلە.

كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتقۇزۇش - خاتالاشقانلارغا ياردەم بېرىشنىڭ توغرا ئۇسۇلى.

بەزى ئاددىي جۈملىلەردە تەڭداش بۆلەك ياكى كېڭەيگەن بۆلەك شەكىلىدىكى ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ئىگىمۇ تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇرەككەپ ئىگە قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

قانۇن - تۈزۈم، تەرتىپ - ئىنتىزام ھەرقانداق ئىشنى ياخشى ئىشلەشنىڭ كاپالىتى.

بىلىمنى كېيىن بىراقلا ئۆگىنىۋالسىمەن دېيىشكە بولمايدۇ.

بالا - چاقىلىق ئۆيدە نېرى ئولتۇر، بېرى ئولتۇر بولماي قالمايدۇ.

ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىغا كەلسەك، ئىگە ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا، جۈملىنىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. كۆنكرىت قىلىپ ئېيتقاندا، ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن - تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ:

(1) باش بۆلەكلەردىنلا تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ئىگە ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىلىم - كۈچ.

كۈن ئىسسىپ كەتتى.

جۇڭگو خەلقى - قەھرىمان خەلق.

(2) باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە، ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا، ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ كەينىدە، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ بەزىدە ئالدىدا، بەزىدە كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ناھايىتى قورقۇنۇچلۇق ۋاقىرىغان بۇ ئاۋاز پۈتۈن يېزىنى چۆچۈتۈۋەتتى.

يىگىرمە توققۇز ئائىلىلىك بۇ كىچىككىنە يېزىدا ئەزەلدىن بۇنداق ئاۋاز ئاڭلىنىپ باقمىغان.

چوڭ كوچىدا ھەرخىل ئېلىپكىتىر چىراقلرى يوپيورۇق يېنىپ تۇراتتى.

جۈملىدە ئىگىنىڭ خەۋەردىن ئىلگىرى كېلىشى نورمال تەرتىپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، بەزى ھاللاردا ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. بۇ، غەيرىي نورمال تەرتىپ ھېسابلىنىدۇ. ئىگىنىڭ غەيرىي نورمال تەرتىپتە كېلىشى، يەنى خەۋەردىن كېيىن كېلىشى تۆۋەندىكى ھاللاردا كۆرۈلىدۇ:

(1) شېئىرىيەت ۋە ماقال - تەمسىللەردە ئاھاڭ ۋە ئىستىلىستىكىلىق تەلەپلەرنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كەڭ دۇنيا مەن ئۈچۈن بولدى دەۋزەخ،

ياش گۈلۈمنى غازاڭ قىلدى قارا ئەبلەخ.

قوش كەتەننى مەن چاپسام،

يېتىپ يەيدۇ بەگ غوجام.

(2) ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە، ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

- نېمىشقا؟ - ھەيران بولۇپ سورىدى ھەمرا.

- قېنى ئۇلار؟ - دېدى ئەكرەم ئەتراپقا قاراپ. - ھېچكىم كۆرۈنمەيدىغۇ؟

3) شوئار، بۇيرۇق، ئۈندەش مەنىلىرىدىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئىگە بەزىدە خەۋەرنىڭ كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: ياشسۇن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى! يۇرۇڭلار كۆپچىلىك، يولغا چىقايلى. ۋاي- ۋوي، تازىمۇ ئوخشاپتۇ بۇ شاپتۇل.

بىز ئىگىنىڭ جۈملىدىكى مەنىسى، باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى، قايسى سۆز تۈركۈملىرىدىن كەلگەنلىكى، قانداق شەكىلدە ئىپادىلەنگەنلىكى ۋە جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپى قاتارلىقلارغا بىردەك ئېتىۋار بېرىش ئارقىلىق ئۇنى تونۇيمىز ھەمدە ئۇنى باشقا جۈملە بۆلەكلىرىدىن پەرقلەندۈرىمىز.

2. خەۋەر ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى

خەۋەر جۈملىدە ئىگىنىڭ ھەرىكىتىنى، ھالىتىنى، سۈپىتىنى، كىم ياكى نېمە ئىكەنلىكىنى ۋە باشقا بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە بۆلىكىدۇر. خەۋەر جۈملىدە ئىگە بىلەن ئىگە-خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. باشقا بۆلەكلەر بىلەن تولدۇرغۇچى-تولۇقلانغۇچىلىق، ھالەت-خەۋەرلىك مۇناسىۋەتلەردە بولىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا بىردىنلا تۇتۇلدى، ئەتراپنى تۇمان قاپلاپ كەتتى.

بىلىم - ئاچچىق يىلتىزدىن ئۆسۈپ يېتىلىدىغان تاتلىق مېۋە.

ئۇ ئۇن چىقارماستىن يىراق-يىراقلارغا كۆز تاشلىدى.

خەۋەر جۈملىدە جۈملىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا ئۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ ئاساسى مەزمۇنىنى ۋە جۈملىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. خەۋەرنىڭ قانداق سۆزدىن تۈزۈلۈشى جۈملىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە جۈملە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئادەتتە خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ.

پېشىل، ئىسىم، سۈپەت قاتارلىق مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. ھەرخىل خاراكتېردىكى سۆز بىرىكمىلىرىمۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. شۇڭا، خەۋەرلەر قانداق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ، پېشىل خاراكتېرلىق خەۋەر ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەر دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. پېشىل خاراكتېرلىق خەۋەر

پېشىللاردىن ۋە پېشىل خاراكتېرلىق سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن خەۋەر پېشىل خاراكتېرلىق خەۋەر دېيىلىدۇ. پېشىل خاراكتېرلىق خەۋەرلەر ئىگىنىڭ ھەرىكىتىنى، ھالىتىنى ياكى ھەرىكەت جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل خەۋەرلەر پېشىلنىڭ شەخس-سان، زامان، راي، دەرىجە، تۈس، بولۇشلۇق-بولۇشسىز كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىلدە كېلىپ، ئىگىگە شەخس ۋە سان جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

نۇرى مىڭبېگىگە ھەيران بولۇپ قارىدى.

سەلەر ئۆي ئىچىدىن خاتىرجەم بولۇڭلار.

سادىق ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرمەكچى بولدى.

پېشىل خاراكتېرلىق خەۋەرلەر پېشىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئوخشىمىغان رايىدىكى پېشىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئوخشىمىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

1) خەۋەر رايىدىكى پېشىللار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زامان ھەرىكىتىنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

شەھرىيار ھەمراھلىرى بىلەن شىكارغا چىقىپ كېتىپتۇ.

ۋەتەننىمىز كۈندىن-كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىۋاتىدۇ.

بىز كېلەر يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرىمىز.

2) بۇيرۇق رايىدىكى پېتىلار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ بۇيرۇق، ئۆتۈنۈش، تەكلىپ قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى ئىش - ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىز بۇنىڭدىن كېيىن يەنىمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىڭ.
ئۇ بۇ ئۆيگە كىرىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن.
يۈرۈڭ، ئىككىمىز بازارغا چىقايلى.

3) شەرت رايىدىكى پېتىلار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ مەقسەت، شەرت، ئۆتۈنۈش، مەسلىھەت قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شەرت رايىدىكى پېتىلاردىن تۈزۈلگەن خەۋەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرىقنى يوشۇرساڭ، ئۆلۈم ئاشكارە.
رەنجىمەي، ماڭا بىر دەم ياردەملىشىۋەتسىڭىز.
مەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشسەم بولاتتى.

2. ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەر

ئىسىم خاراكتېرلىق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن خەۋەر ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەر دېيىلىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزىدىنلا، بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەر بىلەن ياردەمچى پېتىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلىدۇ. ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەرلەر جۈملىدە ئىگىنىڭ كىم، نېمە ئىكەنلىكىنى ھەم قانداق، قانچە ئىكەنلىكىنى تەسۋىرىي جەھەتتىن ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

«ئانا يۇرت» رومانىنىڭ ئاپتورى زوردۇن سابىر.
بۇ يەر ئادەتتە ئەنە شۇنداق خاتىرجەم ۋە كۆڭۈللۈك.
سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ سانى ئوتتۇز بەش.
سادىر ئەسلىدە بىزنىڭ باشلىقىمىز ئىدى.

ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ۋە ئىنتوناتسىيەسى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۈنكى بۇلار ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ بايانى مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەۋەرلەر قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي خەۋەر ۋە مۇرەككەپ خەۋەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەر ئاددىي خەۋەر دېيىلىدۇ. بىر سۆز بىرىكمىسىدىن ياكى بىرقانچە سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەر مۇرەككەپ خەۋەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆكۈش بۇلۇتلار ئاسماننى ئاستا - ئاستا قاپلىدى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا پەن - تېخنىكا ئىشلىرى راۋاجلانماقتا. (ئاددىي خەۋەر)
تۆمۈر خەلىپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ قالغانىدى.
تىل - ئىنسانلارنىڭ ئەڭ موھىم ئالاقىلىشىش قورالى. (مۇرەككەپ خەۋەر)

بەزى ئاددىي جۈملىلەردە تەڭداش بۆلەكلىك، كېڭەيگەن بۆلەكلىك ۋە تەكرارلانغان شەكىلدىكى خەۋەرلەرمۇ بولىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەرمۇ مۇرەككەپ خەۋەر دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

بېغىڭلار سالقىن، چىرايلىق ۋە كەڭ ئىكەن.

ئۇ ئۇيغۇلۇق كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن ئەسنىدى، كېرىلدى.
ھوي، بۇلار ئاتتىن چۈسسۈ، ئۈزەڭگىدىن چۈشمەيدىغۇ.
قىز يىگىتنى كۈتۈپتۇ، كۈتۈپتۇ، لېكىن يىگىت كەلمەپتۇ.

نورمال تەرتىپتىكى جۈملىلەردە، خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن سۆز ئۇنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئەقىلسىز باشنىڭ دەردىنى پۇت تارتىدۇ.

مەكتىپىمىزنىڭ مەنزىرىسى ناھايىتى چىرايلىق. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۈزلۈكسىز تۈردە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. خەۋەرنىڭ جۈملە ئاخىرىدا كېلىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن غەيرىي نورمال تەرتىپتە تۈزۈلگەن جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. بۇ تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا كۆرۈلىدۇ:

1) شېئىرىي ئەسەرلەردە قابىيە، ئاھاڭ، رېتىم ۋە باشقا تەلەپلەرگە ئاساسەن، خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىرتىلسا، كاللىندارنىڭ بىر ۋارقى،
ياشلىق گۈلىدىن تۆكۈلىدۇ يوپۇرماق.

تىكىلمەكتە تەبىئەت شۇ گۈزەلگە،
قۇلاق سېلىپ گۈزەل ئېيتقان غەزەلگە.

2) ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە، خەۋەر ئىگىدىن بۇرۇن، جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

خوش ئۇستام، بۇ يەرنى نېمە قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟ - دېدى ھەمراھ كۈلۈمسىرەپ.
خوش - خوش مەن قايتاي، - دېدى مەتنىياز توپىلىنى سۇنۇپ، - مانى ئېلىپ كېلىۋېدىم.

3) شوئار، بۇيرۇق، خىتاب، ئۈندەش مەنىلىرىدە ئېيتىلغان جۈملىلەردە، نۇتۇقنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياشسۇن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى.
يوقال كۆرۈمدىن ئەبلەخ.

پاھ، قاراڭلار، بۇ يېڭىلىقلارغا.
ئىگە بىلەن خەۋەر، ئادەتتە، جۈملىنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچى مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا بىرىكىپ،

بايانىي مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە نۇتۇق ئامىلى بىلەن ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئىگە بىلەن خەۋەر مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە

ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق بىر ئاددىي جۈملە قۇرۇلمىسىنى، ئاياقلاشقان يەككە ئوي - پىكىرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ. شۇنداقلا ئۇلار يۇقىرىقىدەك خىلمۇخىل شەكىللەردە، خىلمۇخىل ئورۇنلاردا

كېلىپ، ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى توغرا ۋە ئەتراپلىق تونۇشقا، تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ئارىسلان ئابدۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 - يىلى نەشرى.
2. مەمتىمىن سالى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.
3. كۈرەش مەخمۇتجان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى.
4. تۇردى ئەخمەد: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.
5. ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، 1984 - يىلى نەشرى.

ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ئاساسىي پەنلەر بۆلۈمى

جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى

ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىدىن ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىغا نەزەر

ئىمام مولاخۇن

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە شىنجاڭ خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، ئەل سۆيەر سەنئەتكارىمىز، ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىدا كۆزگە كۆرۈنگەن كۈلكە چولپىنى ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئېتوت ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئېتوتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىيات جەريانى ۋە يۈزلىنىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا مۇھاكىمە قىلىندۇ.

ئاقچۇقچۇق سۆزلەر: ئېتوت؛ ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقى؛ ئابدۇكېرىم ئابلىز

1. «ئېتوت» ئاتالغۇسىغا ئىزاھ

«ئېتوت» — ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋاستىسى بىلەن فرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، تىل، ئوبراز ۋە كۈلكىنى ۋاستە قىلغان، باشقا سەھنە سەنئىتىگە قارىغاندا ماكاننىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەن ئاممىباب، كىچىك سەھنە سەنئىتى ئېتوت دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردىن تۇرسۇنجان لېتىپ، قۇربانجان ھېيت قاتارلىقلار ئەڭ دەسلەپ بۇ سۆزنى ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى، مۇھەممەت روزى يارقىننىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن دەسلەپكى «ئېپىزوت» دەپ ئاتاش «ئېتوت» دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرگەن. نەزىرىمىزنى «ئېتوت» سۆزىنىڭ رۇس تىلىدىكى لۇغەت مەنىسىگە ئاغدۇرساق، ئۇشاكوف تۈزگەن «رۇس تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە «ئېتوت» (Этот) سۆزى مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: «خاسلىققا ئىگە، قىسقا، مۇزىكىلىق سەھنە ئەسىرىنى كۆرسىتىدۇ».

«ئېتوت» سۆزى خەنزۇ تىلىدا «小品» دېيىلىدىغان بولۇپ، مەنىسى «درامىچاق» بولىدۇ. مەزكۇر ماقالىدە شەرھىلىنىۋاتقان سەنئەت تۈرىنى «ئېتوت» دەپ ئاتاش ئىلمى بولغان. چۈنكى، «ئېتوت» سۆزىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ھەم رۇس تىلىدىكى تەڭدىشىنىڭ لۇغەت مەنىسىگە ئاساسەن، ئەڭ كىچىك سەھنە ئەسىرىنىڭ بىرى بولغان ئېتوتنى «ئېپىزوت» دەپ ئاتىغاندىن كۆرە، «ئېتوت» (كىچىك سەھنە ئەسىرى) دەپ ئاتاش مۇۋاپىق.

2. ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىمۇ ماس قەدەمدە ئاشىدۇ، بولۇپمۇ مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۆزىگە چېگراداش ساھەلەردىكى پارتلاشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئىنساننىڭ مەنىۋى ئېچىرىشى ۋە گۈزەللىك فورماتىسىيەسىگە گارمونىيلاشقان سەنئەتنىڭ تۈرلۈك نۇسخا شەكىللىرى بارلىققا كېلىپ، بۇ ئارقىلىق سەنئەتتىكى ئىچكى ۋە تاشقى كېڭىيىش ئەمەلگە ئېشىپ، سەنئەت ھەقىقىي مەنىدە ئىنساننىڭ مەنىۋى قۇياشى بولۇپ كەلدى. تېلېۋىزورنىڭ دۇنيا مىقياسىدا ئائىلىلەرگە سىڭىپ كىرىش نىسبىتىنىڭ ئۆزلىشىگە ئەگىشىپ، سەنئەتتىكى زامان، ماكان، مىللەت چېگرالىرى بارا-بارا تارىيىشقا باشلىدى. بۈگۈنكى ئۇيغۇرلاردىكى سەنئەت مانا مۇشۇنداق نازۇك، پەۋقۇلئاددە ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇنداق كۆرۈنۈش ئاستىدا تەرەققىي قىلىۋاتقان سەنئەتمىزنىڭ بىر تۈرى بولغان ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىمىزنىڭ تارىخىغا نەزەر سالساق، ئۇنى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كېلىۋاتقان مەشرەپ بىلەن باغلاشقا بولىدۇ. تارىختىن بۇيان مەشرەپلىرىمىزدە ناخشا-مۇزىكا، لەتىپە بىلەن بىللە تۇرمۇش كارتىنلىرىنى قىسقا، قىزىقارلىق قىلىپ ئورۇندىدىغان ياكى دورايدىغان ئەھۋال بولغان. گەرچە، ئۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار «ئېتوت» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، بۇ ھەرگىز ئېتوتنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن يېڭى بىر سەنئەت تۈرى ئىكەنلىكىنى

بىلدۈرمەيدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت مەدەنىيىتىدە ئېتوتتىن ئىبارەت سەنئەت ئامىلىنىڭ ساقىنىدىسى ئەزەلدىن مەۋجۇت ئىدى. مۇقام تەتقىقاتچىسى مۇھەممەد ئوسمان ئۆزىنىڭ «دولان مەشرەپ، مۇقاملىرى» ناملىق كىتابىدا دولان مەشرەپلىرىنىڭ مەشرەپ بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى بەش مۇھىم ئامىلنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇ ئامىللارنىڭ بەشىنى «قىزىقچى» دۇر. ئاپتور مەزكۇر كىتابىدا «قىزىقچى» نى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «مەشرەپتە قىزىقچىلار مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇلار مەشرەپ داۋامىدىكى تەقلىدى ئويۇنلارنى ئوينىيدۇ. مەشرەپنىڭ ئەرزىيەت باسقۇچىدا «سۈرەتچى»، «سامسپەز»، «جۇۋازچى» قاتارلىق روللارنى ئېلىپ، جازالانغۇچىنىڭ جازاسىنى قىزىقارلىق ماھارەت بىلەن ئىجرا قىلىپ، «گۇناھ» قىلغۇچىنى «توۋا» قىلدۇرىدۇ. كۆپچىلىكنى كۈلدۈرۈپ ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ ۋە يەنە يامان ئىللەتلەرنىڭ پەيدا بولماسلىقى ئۈچۈن مۇھىم خىزمەت قىلىدۇ. دولان مەشرەپلىرى ئىچىدىكى «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «تېلىسىز جانلىقلارنى دوراش»، «دېپى يوق سەنەمگە ئۇسسۇل ئويناش»، «سامسا يېقىش» قاتارلىق كومېدىيەلىك ھەم دراماتىك تۈس ئالغان ئويۇنلار ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ھايانجانلاندۇرىدۇ، كۈلدۈرىدۇ. قەدىمكى دەۋرنىڭ سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، قانۇن-ئەخلاق قاتارلىق ساھەلىرىنى ئەينەن جانلىق سۈرەتلەپ، قەدىمكى ئۇيغۇر سەنئەت سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ». مانا بۇلارنى ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

1984-يىلى مەركىزى تىياتىر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقان ئادىل مېجىت، نىجات نىياز، ھوشۇر قارى، تۇرغۇن ئۆمەر، قۇربانجان، خەيرىگۈل ھەسەن، گۈلجامال مەننىياز قاتارلىق بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار ئۈرۈمچىدە دوكلات ئويۇنى قويۇپ «مېنىڭ دادام»، «توى چىپى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ھېكايىسىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن»، «سەھرادىن كەلگەن بوۋاي» (خەنزۇلارنىڭ ئېتوتىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن)، «ئوغۇل بالىدەك بولۇڭ» (رۇسلارنىڭ ھېكايىسىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن) قاتارلىق ئېتوتلارنى ئورۇندىدى. بۇ، ئېتوت سەنئىتىنىڭ ئۇيغۇر سەنئىتىدە مۇستەقىل تۈر سۈپىتىدە «ئېتوت» نامى بىلەن رەسمىي ئوينىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1990-يىللاردىن باشلاپ، ئېتوت سەنئىتىمىز رېئال تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قىلدى. بۇ مەزگىللەردە قازاقىستان ئۇيغۇر ئارتىستلىرىدىن مەخمۇتجان دارايوف، مۇھىتجان ھېزىموف، رۇقىيە ساتاروف، رەبھانگۈل مەخپىرۇۋا قاتارلىقلار رول ئېلىپ ئوينىغان «تېپىشماق»، «بوسۇغدا قالغان قېرىنداش»، «ئاڭلىمىغان قۇلاقتا نېمە ئەيىب»، «پۇلۇڭ بولسا ئاغرىغىن»، «جاپاكەش ئاياللار»، «ئۇنتۇغاق ئاغرىق»، «كەچكى دەم ئېلىش»، «گۈلدۈرى بار، يامغۇرى يوق»، «باشقا كەلگەندە باتۇر» قاتارلىق ئېتوتلار دىيارىمىزدا زور تەسىر قوزغىدى. ئاشۇ ئېتوتلارنى خەلقىمىز ھازىرغىمۇ زوق-شوخ بىلەن ئەسلىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرسۇنجان لېتىپ يازغان «مېھمان»، «كۆپۈك»، «يول ئۈستىدە»، «مۇشۇنداق ئادەملەرمۇ بار» قاتارلىق ئېتوتلارمۇ مۇشۇ مەزگىللەردە ئوينالدى. بۇ دەۋردىكى ئېتوتلاردا ئاساسلىقى كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىدە ئاشكارىلىنىۋاتقان ئاچكۆزلۈك، ھوقۇقپەرەسلىك، مەنپەئەتپەرەسلىك، شەخسىيەتچىلىك، ئابرويپەرەسلىك، نادانلىق قاتارلىق ئىللەتلەر تەنقىدلىنىپ كەلگەن.

2000-يىلىدىن باشلاپ تا بۈگۈنگىچە تۇرسۇنجان لېتىپ، مەخمۇتجان سىدىق، ئابلىكىم كەلكۈن، ئابدۇكېرىم ئابلىز قاتارلىقلارنىڭ يازغان ئېتوتلىرى كۆپرەك ئوينىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئېتوتلارنىڭ باش تېمىسى كۆپ ھاللاردا جەمئىيەتتىكى ئەخلاقسىزلىقنى، ساختىلىقنى سۆكۈش، كىشىلەرنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغىتىشنى مەقسەت قىلغان. ئېتوت سەنئىتى سەھنىلىرىمىزدە رەسمىي «ئېتوت» نامى بىلەن ئوينالغاندىن باشلاپ ھازىرغىچە بولغان 20 نەچچە يىل جەريانىدا بىرنەچچە يۈز ئېتوت ئوينالدى. كۆپلىگەن ئېتوت ئارتىستلىرى يېتىشىپ چىقتى.

ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىمىزنىڭ مەيدانغا كېلىشى خەلقىمىزگە كۈلكە ئېلىپ كەلدى. بۇ كۈلكنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، مەنە قاتلىمى، ئېستېتىك ئۆلچىمى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ناخشا بىلەن مۇزىكىنىڭ مونوپوللۇق خاراكتېرىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۈچىيىپ كېتىشىدىن بىر خىل سىقىلىش ھېس قىلغان خەلقىمىزنىڭ ئاچقان يېرىگە مەلھەم بولالدى. شۇڭا، ئېتوت كۈچلۈك داغدۇغا بىلەن تېز سۈرئەتتە كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولدى. تاماشىبىنلارنىڭ زوقلىنىش سەۋىيەسى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئېتوت بولغانلىقى نەرسىنى ئاساسەن دېگۈدەك قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇ كەڭ بازار ئاساسىغا ئىگە بولدى. ھاياتقا، كىشىلىك

مۇناسىۋەتكە ئەقلى كۆزىدىن كۆرە، تولاراق يۇمۇرستىك تۇيغۇ بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا ئادەتلەنگەن خەلقىمىزگە نىسبەتەن يۇمۇر بەكمۇ كېرەك ئىدى. ئېتوت مانا مۇشۇ نۇقتىدىن خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ خاراكتېر پىسخىكىسىغا ئۆزگىچە بىر پاس بولۇپ تۇرۇلدى-دە، بىراقلا ئۆز شۆھرىتىنى نامايان قىلدى. ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەنىۋى ھاياتىدا نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى، سەلەي چاققان، موللا زەيدىن كۈلكىلىرى ۋە بۈگۈنكى ھېسام چاقچاقلىرىغا جۆر بولۇپ ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىگە باي تەشنىلىقى زورلاپمۇ-زورلاپمۇ كۈلكە بېرەلەيدىغان ئېتوتلار ئارقىلىق زور تەسەللىگە ئېرىشتى، ھاردۇقىنى چىقاردى. ئېتوت ئۆز نۆۋىتىدە خەلقىمىزگە ئويلىنىش ئېلىپ كەلدى. ناخشا-مۇزىكىلاردىكى ئابستراكتلىق، مەۋھۇملۇق ۋە ھېسسىيلىققا سېلىشتۇرغاندا ئېتوت ئەمەلىيەتچانلىقى، كونكرېتلىقى، جانلىقلىقى، ئاممىۋىلىقى، بىۋاسىتەلىقى ۋە ئۇنىۋېرساللىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ سەنئەت ئىچىدە رېئاللىقنى كىشىلەرنىڭ نەزەر-ئېتىبارغا بىۋاسىتە تاشلايدۇ. كىشىلەرنى ئوراپ تۇرغان ھەرخىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە كۆتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇ تاماشىبىنلارنى ھەم زوقلاندىرالايدۇ ھەم ئويلاندۇرالايدۇ. بۇ ئويلىنىشتا رېئاللىقنىڭ ئەكس ساداسى، ئاشكارا بولمىغان ۋە بولغۇسى شەپسى بار، ئۆزى بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق چېتىشلىق ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنىڭ مەلۇم كەسمە يۈزى بار.

3. ئابدۇكېرىم ئابلىز ۋە ئۇنىڭ ئېتوت ئىجادىيىتى

بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىدا ئۆزىگە خاس يېڭى يول ئاچقان، ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىمىزدا كۆزگە كۆرۈنگەن، خەلقىمىز قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئەل سۆيەر سەنئەتكارىمىز، ئاتاقلىق كۈلكە چولپىنى ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ئېتوت ئىجادىيىتى 1991-يىلى يېزىپ سەھنىدە ئويىناپ چىققان «رونما ماركىلىق جۈسەي مانتىسى» ناملىق ئېتوت بىلەن باشلانغان. بۇ ئېتوت ئەينى ۋاقىتتا سەھنىدە ئويىنالغاندا جەمئىيەتتە كەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن.

ھەممەيلەنگە مەلۇم، بىر سەنئەتكار ئۈچۈن ئەڭ زور ئىلھام ئۆز خەلقىنىڭ ئالقىشىدىن، قوللىشىدىن كېلىدۇ. ئابدۇكېرىم ئابلىز 2005-يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى چوڭ تىپتىكى ئېتوت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، تېمىسى ۋە مەزمۇنى يېڭى، قىزىقارلىق، ھەرىكەت شەكىللىرى ئۆزگىچە، كىشىلەرنى ئويلاندۇردىغان ئېتوتلارنى خەلقىمىزنىڭ ھۆزۈرىغا سۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. بىز ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى ھەر يىللىق ئېتوت كېچىلىكىدە پەستە ئولتۇرۇپ كۆرۈۋاتقان تاماشىبىنلارنىڭ تېلىقىپ كۈلۈشلىرىدىن، قىزغىن چاۋاڭلىرىدىن، دەستە-دەستە گۈللىرىدىن ھەم شۇنداقلا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئاۋات شەھەرلەردىن تارتىپ چەت ياقا يېزا-قىشلاقلارغىچە بولغان ھەرقايسى يۇرتلاردىكى سەنئەتكە ھېرىسمەن خەلقىمىزنىڭ ئېكران ئارقىلىق ئۇنىڭ ئېتوتلىرىنى كۆرۈۋاتقاندىكى ھاياجانلىق كۈلكىلىرىدىن، بۇ ئېتوتلار توغرىسىدىكى بەس-مۇنازىرىلىرىدىن بىلىۋالالايمىز. چۈنكى، ئۇنىڭ ئېتوتلىرى ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىغا جانلىنىش ئېلىپ كەلدى. خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا يېڭى مەنە، يېڭى مەزمۇن قوشتى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئابدۇكېرىم ئابلىز كۆپىنچە ئېتوتلىرىنى ئۆزى يازىدۇ، ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلىدۇ ۋە ئۆزى باش رول ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ «رونما ماركىلىق جۈسەي مانتىسى» (1991)، «گاس كۈيئوغۇل» (1991)، «پالچى» (1991)، «ئۇچرىشىش» (1991)، «ئاباب دوختۇر كاج بىمار» (1992)، «يېرىم دىدار» (1990)، «ئۆزۈم تاپقان بالاغا نەگە باراي دەۋاغا» (1990-يىللار)، «ئوغلۇمنىڭ تويى» (1990)، «ھەۋەسكارنىڭ ھەۋىسى» (1990-يىللار)، «يىراقتىكى موللا داموللا» (2005)، «تۇماق سېتىش» (2005)، «كونا ئاياغ» (2005)، «ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزۈڭنى قوي» (2005)، «ئەتە توۋا قىلىمەن» (2005)، «مەككەر سودىگەر» (2005)، «ۋاكالىتەن مال ساتقۇچى» (2005)، «ھەۋەسكارنىڭ يېڭى ھەۋىسى» (2006)، «ھەر كاللىدا ھەر خىيال» (2006)، «ئاجايىب چۈش» (2006)، «كۆڭلۈم» (2006)، «كېسەل يوقلاش» (2006)، «ئاشخاندا» (2006)، «ھەۋەسكارنىڭ كېيىنكى ھەۋىسى» (2007)، «ئارچىغا ئالتە تاياق» (2008)، «بۇزۇق تېلېۋىزور» (2008)، «يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام» (2008)، «ھەۋەسكارنىڭ ھازىسى» (2008)، «ئەمەلگە ئاشمىغان ئارزۇ» (2008)، «ئىسسىتتۇننىڭ كۈچى» (2008)، «بەش مىليونلۇق خىيال» (2008)، «رېپىتىس قىلىش»

(2008)، «ئەسكى تۇماققا سېسىق كاللا خېرىدار»، (2008)، «سەن كىم، مەن كىم؟» (2008)، «يامانلىغان ئابدالنىڭ خۇرچۇنغا زىيان» (2008)، «سۇنى سىڭگەن يەرگە سەپ» (2008)، «سەۋزىدىن خەۋەر يوق، گۈرۈچ دەم يەپتۇ» (2010)، «بىز دېگەن ئەر كىشى» (2010)، «خىسلەتلىك تېۋىپ» (2010)، «قېرىنداشلار» (2010)، «ھېيت پەتىسى» (2010)، «قايسى ئېتوتنى ئوينىساق بولار» (2010)، «ھەۋەسكارنىڭ يەنە بىر ھەۋىسى» (2010)، «ياتاقتا» (2012)، «خالا جاي» (2012)، «ئاينىڭ ئۈنەبەشى ئايدىڭ» (2012)، «ھەۋەسكارنىڭ يەنە بىر ھەسرەتى» (2012)، «چۈشەنمىدىم» (2012) قاتارلىق ئېتوتلىرى ئۆزى يېزىپ، ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلغان ۋە ئۆزى باش رول ئالغان ئېتوتلاردۇر.

4. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:
 (1) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدا ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىكى رېئاللىق ناھايىتى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تۇرمۇشنىڭ ئۆزى بىر سەنئەت. ئاشۇ تۇرمۇشنى سەنئەتلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن كىشىلەر ھەقىقىي سەنئەتكار ھېسابلىنىدۇ. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدا رەڭگارەڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ھەقىقىي رەۋىشتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، ئۇنىڭ «تۇماق سېتىش»، «بۇزۇق تېلېۋىزور» قاتارلىق ئېتوتلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك ئائىلە تۇرمۇشىدىكى رېئاللىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، تېلېۋىزورلاردا بېرىلىۋاتقان سۈپەتسىز، ناچار مەھسۇلات ئېلانلىرى قامچىلىنىش بىلەن بىللە، دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پۇل تېپىشتىن ئىبارەت پۇرسەتنى چىڭ تۇتقان ئاشۇ بىر قاتار ئېلانلاردىن كۆرۈمەنلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە بىزار بولغانلىقى، ھەتتا تېلېۋىزوردىن سەسكىنىۋاتقانلىقى دادىلىق بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن.

ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ «ھەۋەسكارنىڭ ھەۋىسى»، «ھەۋەسكارنىڭ يېڭى ھەۋىسى»، «ھەۋەسكارنىڭ يەنە بىر ھەۋىسى»، «ھەۋەسكارنىڭ كېيىنكى ھەۋىسى»، «ئەمەلگە ئاشمىغان ئارزۇ»، «سەۋزىدىن خەۋەر يوق، گۈرۈچ دەم يەپتۇ» قاتارلىق بىر قاتار ئېتوتلىرىدىكى يۇمۇرستىك تىل، قىزىقارلىق چىراي-ئىپادە ۋە ھەرىكەتلەر بىزنى تېلىقتۇرۇپ كۆلدۈرىدۇ. ئەمما، بۇ ئېتوتلارنى سالماقلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلساق، ئۇلارغا چوڭقۇر مەنىلەر سىڭگەن بولۇپ، جەمئىيىتىمىزدىكى بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ سەنئەتنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ناخشا چولپىنى، كىنو ئارتىسى بولۇش ياكى «ئۇلۇغ» تەخەللۇسلار بىلەن ئۆزىنى بېزەپ، شائىر دەپ ئاتىلىۋالغانلار، ئىلىمگە ھۆرمەت قىلمايدىغان ئاتالمىش چالا «تەرجىمان»لارنىڭ جەمئىيەتتە ئىلىم ۋە سەنئەت ساھەسىنى قالايمىقان قىلىشتەك ناچار قىلمىشلىرى تەنقىدلىنىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ «جىددى تەييارلىق»، «يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام» تېمىسىدىكى ئېتوتلىرىدا تۆۋەندىكىلەرنى خارلاپ، يۇقىرىدىكىلەرگە خۇشامەت قىلىدىغان، خەلق بەرگەن ھوقۇق بىلەن خەلقنى بوزەك قىلىۋاتقان بىرقىسىم شەخسىيەتچى، ھوقۇقپەرەسلەرنىڭ ناتوغرا ئىستىلى تەنقىد قىلىنغان. بۇ ئېتوتلاردىكى ۋەقەلىكلەر نۇفۇل بىر جايدىكى ھادىسە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، دۆلەتنىڭ سىياسىتى ۋە قانۇن-تۈزۈملىرى بىلەن ئوينىشىۋاتقان ئاز سانلىق ساختىپەز ئەمەلدارلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنىۋاتقان ئاددىي پۇقرالارنىڭ رېئال تۇرمۇش كارتىنىسىدىن ئىبارەت.

ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ «ئىسسىقۇننىڭ كۈچى»، «خىسلەتلىك تېۋىپ» ناملىق ئېتوتلىرىدا ئېلىپنىڭ سۇنۇقىنى بىلمەيدىغان، دىنى تونغا ئورۇنۇۋېلىپ كىشىلەرنى ئۆزىگە قىزىقتۇرۇپ پۇل تېپىش كويىدا يۈرگەن ئاتالمىش موللاملار بىلەن ساختا رېتسېپ، ساختا دورىلار ئارقىلىق كىشىلەرنى ئالداۋاتقان تېۋىپلارنىڭ قىلمىشلىرى پاش قىلىنغان. ئۇنىڭ «ھېيت پەتىسى»، «قېرىنداشلار» ناملىق ئېتوتلىرىدا جەمئىيىتىمىزدە سۇسلىشىۋاتقان ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئەنئەنە، مىللىي ئۆرپ-ئادەت، ھاي-ھۆرمەت، مېھىر-مۇھەببەتلەرنىڭ ئورنىغا پىتتىخورلۇق، ئەخلاقسىزلىق، جىدەل-ماجىرا، چېقىمچىلىق قىلمىشلىرىنىڭ يامراپ كېتىۋاتقانلىقى ئۆتكۈر تىل بىلەن تەنقىد قىلىنغان.

قىسقىسى، يۇقىرىدىكى ئېتوتلاردا تىلغا ئېلىنغان تۇرمۇش ۋە قەلىكلەرى بىزگە تونۇش بولغان، ئۆزىمىز كۆرگەن، ئاڭلىغان تۇرمۇش ۋە قەلىكلەرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكىنى بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش كارتىنىسىدىن ئىبارەت.

2) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنىڭ تىلى راۋان، قىزىقارلىق، تۇرمۇشقا ئەڭ زور دەرىجىدە يېقىنلاشقان سەھنە تىلى بولۇپ، ئۇنىڭدا چۈشەنگىلى بولمايدىغان، دەبدەبىلىك، مۇرەككەپ سۆزلەر ئىشلىتىلمەستىن، بەلكى ناھايىتى ئاددىي، چۈشىنىشلىك تىللار قوللىنىلغان. ئۇ تىلنىڭ قىزىقارلىق، يۇمۇرىستىك ئالاھىدىلىكىنى ئاشۇرۇشتا قەشقەر شېۋىسىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغان.

3) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدا ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدا ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرى ۋە قاپىيەلىك سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تولىمۇ پائالىيەتلىك، گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىشىشى، بېيىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ماقالى-تەمسىللەر سەھنە تىلىنىڭ يىغىنچاق، مېغىزلىق، چۈشىنىشلىك بولۇشىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئېتوت ئىجادىيىتىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. بۇ سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئابدۇكېرىم ئابلىز تەرىپىدىن قاپىيە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە ياسالغان ماقالى-تەمسىللەر، قاپىيەلىك سۆزلەرنى كۆرۈپ باقايلى: «توخۇننىڭ تېرىسى تاتلىق، خوتۇننىڭ قېرىسى»، «ماشىنىنى بۇزغان پېتىق، ئوغۇل بالىنى بۇزغان قېتىق»، «ئاياقنىڭ كۈنسى ياخشى، خوتۇننىڭ يېڭىسى ياخشى»، «ھارام - بىردەم بولسىمۇ جانغا ئارام»، «سىلىق يەردە سويۇن تۇرماپتۇ، ئارتىسىنىڭ قولىدا خوتۇن تۇرماپتۇ»، «تۆمۈرنى تاشلىساڭ داتلىشىدۇ، خوتۇننى تاشلىساڭ ياتلىشىدۇ»، «ساراڭ بولساڭ پىرە ئوينا، قېرى خوتۇندىن نېرى ئوينا»، «مىكياغا چاقچاق قىلىپ خورازدىن تاياق يېگەندەك»، «سامان ئارىلاشمىسا لاي بولماس، ھارام ئارىلاشمىسا باي بولماس»، «ئوقۇرنى بۇزغان كالا، خوتۇننى بۇزغان تالا»، «ئەسكى تۇماقنىڭ ئىچىدە ئادەم بار»، «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەگا بىلىدۇ، ئەخلەتنىڭ قەدرىنى پەگا»، «ئاتىدىن بالىنى تاندۇرما، كۆڭۈلنى ئىچمەي ياندۇرما»، «چۆپىنى ئىچكەنمۇ ئوغرى، سۈيىنى ئىچكەنمۇ ئوغرى»، «ئادەمنىڭ مايۇن بولمىقى بىر رومكا ھاراق، مايۇننىڭ ئادەم بولمىقى مىڭ يىل يىراق»، «خېمىر بولۇپ كەتسە پىتىر بېرىمىز، لوپەن قاپاق تۇرسە كېتىۋىرىمىز»، «ساراڭ خوتۇن چېچىنى تارماپتۇ، تۆمۈرەككە ھېچ نېمە يارماپتۇ»، «تۆمۈرنى تاشلىدۇق داتلاشتى، خوتۇننى تاشلىدۇق ياتلاشتى»، «ئەر كىشىنى كۆرسە بېشى ئاغرىيدىغان، خوتۇن كىشىنى كۆرسە ئىچى ئاغرىيدىغان»، «تۇرىسى بار سۈيى يوق، خوتۇنى بار ئۆيى يوق»، «خوتۇن كىشىنىڭ تاپقان پۇلى ئىشىككە ئاسقان توقماق»، «قويى بار ئادەم گۆش يەيدۇ، ئېرى بار ئادەم مۇش يەيدۇ»، «32 ھەرىپنىڭ سەككىزى سوزۇق چىقتى، تېلېۋىزورنىڭ ئىچىدىن ئادەملەر بۇزۇق چىقتى»، «ھۆپۈپنى بۇلبۇل، مادا ئىشەكنى دۈلدۈل دەپ ئاڭلايدىغان»، «بويىتاقنى بۇزغان تۇل، تۇغقاننى بۇزغان پۇل»، «گىتتاردىن راۋاب ياخشى، راڭپىزدىن كاۋاب»، «گۆھەر ياتىدۇ سايدا، تونۇمىساڭ نېمە پايدا»، «ساۋاب ئىزدەپ ياۋاغقا، گۇناھ ئىزدەپ چاۋاغقا بارغاندەك ئىش قىلماق»، «كۆڭلەكنى بۇزغان تەر، خوتۇننى بۇزغان ئەر»، «ئۆي سېلىشتىن چېقىش ئاسان، قوزۇق ياساشتىن قېقىش ئاسان»، «بىرەر ئېتوت ناچار چىقسا تۈگەپتۇ دەيدۇ، بىر-ئىككى يىل سەھنىگە چىقىمىساڭ ئۆلۈپتۇ دەيدۇ»، «ئالم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى، شوجاڭ بولساڭ خانىم سېنىڭكى»، «پاقا سوزۇلۇپ يىلان بولماس، موماي ياسىنىپ جۇۋان»، «ھوشۇقتىن دىڭ-دىڭ يامان، ساقچىدىن مىنىڭ»، «شەيتانغا نۇقتا سالدىغان، ئۆلۈك ئېشەككە قىغ ئارتىدىغان»، «ئۆردەك بىلەن غاز ئوينايدۇ، چۈن بىلەن تاز»، «شاپاق يەرگە چۈشسە يازغا تەۋە، شىلەپە گەدەنگە چۈشسە تازغا»، «قوناق تاپساڭ غازغا بەر، قىزىڭ چوڭ بولسا تازغا»، «ئاپتاپپەرەستىن چىگىت چىقمايدۇ، ئېگىز ئادەمدىن يىگىت»، «خانغا يارىغان بېشىم تازغا يارماپتۇ»، «ئۆمۈچۈك ئۆمىلەيدۇ، ئۆمىلىگەننى كۆرەلمەيدۇ»، «تاز چۈننى قوندۇرما، چۈن تازنى تىندۇرما»، «ياۋاشنىڭ كۆڭلى رەندىدە، چۈننىڭ كۆڭلى گەندىدە»، «ئىشەك ئالدىغا

ئوتتۇرۇلسا ئاتنىڭ مېڭىشى بۇزۇلۇپتۇ»، «بەرگەنگە بەردى تۇماقتەك، بەرمىگەنگە يوق قۇلاقتەك»، «يول ماڭالماي ھېرىپ قالغان، خوتۇن ئالالماي قېرىپ قالغان». يۇقىرىقى ماقال-تەمسىللەر ۋە قاپىيىداش سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئابدۇكېرىم ئابلىز ئۆزى ياسىغان ياكى ئۆزگەرتىپ تۈزگەن بولۇپ، بۇلار ئېتوت تىلىنىڭ تېخىمۇ رەڭدار، يۇمۇرتىنىڭ بولۇشىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان ھەمدە ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ۋە سۆزلۈك مەنبەسىنىڭ بېيىشىغا زور تۆھپە قوشقان.

4) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدىكى يېڭى تېما، يېڭى ماھارەت. ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ ھەر يىللىق ئېتوت كېچىلىكىدىكى ئېتوتلىرى تېمىسىنىڭ يېڭىلىقى، ئورۇنلاش ماھارىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن تاماشىبىنلارغا يېڭىلىق تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ، قېلىپلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلمەيدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابلىز ئۆزى باش رول ئالغان ئېتوتلاردا يۇقىرى ماھارەتلىك ئورۇنداش سەنئىتى بىلەن ئۆزىگە خاس ئۇسلوب ياراتقان بولۇپ، سۆز-ھەرىكىتى، چىراي-ئىپادىسى ئۆزى ياراتقان ئوبرازنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ. بىز ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنى كۆرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا نەقەدەر پىششىق ئىكەنلىكىگە، تۇرمۇشنى كۆزىتىش ئىقتىدارىنىڭ تولىمۇ يۇقىرىلىقىغا قايىل بولمايمىز.

5) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدا ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىكى ناچار ئىللەتلەر، چاكىنىلىقلار دادىللىق بىلەن تەنقىد قىلىنغان.

ئۇنىڭ «يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام»، «قېرىنداشلار» قاتارلىق ئېتوتلىرىدا يۇقىرىغا قارىتا كۆز بويامچىلىق قىلىش، تۆۋەنگە قارىتا ئاددىي پۇقرالارنى بوزەك قىلىدىغان بىرقىسىم ئەمەلدارلار، پۇل-مال ئۈچۈن قېرىنداشلىقتىنمۇ ۋاز كېچىدىغان يامان ئىللەتلەر دادىللىق بىلەن پاش قىلىنغان.

6) ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىدىكى ئېستېتىكىلىق زوق. ئېتوتنىڭ ئۆزى بىر سەنئەت، كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق بېغىشلاش - ئۇنىڭ ئەڭ نېگىزلىك رولى ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئېتوت سەنئىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم رولىنىڭ بىرى - كۈلكە قوزغاش ۋە كۈلكە ئاتا قىلىشتۇر. ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرى خەلقىمىزگە خۇشاللىق ۋە كۈلكە ئېلىپ كەلدى، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇردى. جىددىي خىزمەت بېسىمى، تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە چارچاپ كەتكەن قېرىنداشلىرىمىز ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىنى كۆرۈپ ھاردۇقىنى چىقاردى، ھوزۇرلاندى، مەنىۋى جەھەتتىن تەسەللى تاپتى. ئابدۇكېرىم ئابلىز خەلقىمىزنىڭ ساغلام ئۆسۈپ-يېتىلىشىدە ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسسىنى قوشتى.

ئومۇمەن، ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرى ئۇيغۇر ئېتوتچىلىق سەنئىتىگە جانلىنىش ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئېتوتلىرى ھاياتقا، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە يۇمۇرتىنىڭ تۇيغۇسى بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كۆنگەن خەلقىمىزنىڭ خاراكتېرىگە تولىمۇ ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى زور ئالاقىغا ئېرىشتى. ئۇ بۈگۈنكى كۈندە تاماشىبىنلىرى ئەڭ كۆپ ئېتوت چولپىنى بولۇپ قالدى. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ سەنئىتى ئۈچۈن ھارماي-تالماي ئىشلەپ، زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ياخشى ئەسەرلەرنى روياپقا چىقىرىشىغا خەلقىمىز تولىمۇ موھتاج.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات فاكولتېتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: ماھىنۇر يۈنۈس

«يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنىڭ تارقىلىش ۋە ساقلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا

تۇرسۇنئاي تۇراق

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە قىزىلسۇننىڭ ئاقتۇ، قەشقەرنىڭ كۈنئەھەر ناھىيەلىرىدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، بۇ جايلارغا تارقالغان «يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنىڭ ساقلىنىش، خاتىرىلىنىش ۋە بۈگۈنكى كۈندىكى ئەل ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈلدى. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: داستان؛ «يۈسۈپ - ئەھمەد»؛ تارقىلىش

«داستان» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، تىلىمىزغا پارسچىدىكى «dāstān» سۆزىدىن كىرگەن. داستان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدىغان ژانىر. ئۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تۈركمەن، تۈرك، ئازەربەي، تاتار، قازاق ۋە قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر ئارىسىدا «dassen»، «dastan»، «dāstān» ① دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

1. «يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنىڭ ھەر خىل ئاتىلىشى

تىلنىڭ قېلىپى يوقلۇقى ھەممىمىزگە مەلۇم. ئاغزاكى ئىجاد قىلىنىپ ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن خەلق داستانلىرىنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدە ئېغىزىدىن ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا باشتىن ئاخىر ئەينى شەكىل ۋە تامامەن ئوخشاش سۆز - جۈملىلەر بويىچە كۆچۈشى مۇمكىن ئەمەس. شۇ ۋەجىدىن، خەلق داستانلىرىنىڭ ئاغزاكى تېكىستلىرى مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن تۇراقلىق بولمايدۇ. شۇ دەۋرنىڭ ئېھتىياجى، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ مايىللىقى ۋە ئورۇنلىغۇچىلارنىڭ تىل ئادىتى، ماھارىتى، شەخسىي خاھىشى قاتارلىق بىرقاتار ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، دەۋرگە ۋە تىل مۇھىتىغا ماسلىشىپ بارىدۇ.

«يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانى ئاغزاكى تارقىلىش جەريانىدا ھەر خىل ۋارىيانتقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە داستاننىڭ نامىدىمۇ ئازدۇر - كۆپتۈر ئوخشىماسلىقلار شەكىللەنگەن. قەشقەر رايونىدىكى داستانچىلار بۇ داستاننى «يۈسۈپ - ئەھمەت»، «يۈسۈپ - ئەھمەد»، «يۈسۈپ بەگ - ئەمەت بەگ»، «يۈسۈپ - ئەمەت بەگ» داستانى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتايدۇ. ھەتتا ئوخشاش بىر داستانچىنىڭ ھەر قېتىمقى ئاتىشىدىمۇ ئوخشىمايدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. لېكىن «يۈسۈپ بەگ - ئەمەت بەگ» ھەممىدىن كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ھەر قايسى ناملار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭ بولمىغانلىقتىن، مەيلى قايسى نامدا ئاتالسۇن تىگىشىغۇچىلاردا قايىمۇقۇش شەكىللەنمەيدۇ.

ئاغزاكى ئەدەبىيات مىراسلىرىمىزدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇكى، خەلقىمىز ئەسەر باش قەھرىماننىڭ نامىنى ئەسەر نامى قىلىپ ئېلىشقا بىرقەدەر مايىل. بۇ خىل ئەنئەنە بۇ داستاندىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. داستاندىكى ئاكا - ئۇكا قەھرىمان يۈسۈپ بەگ ۋە ئەھمەد بەگلەرنىڭ نامى ئارقا - ئارقىدىن ئۇلاپ ئېيتىلىپ، ئەسەرنىڭ تېما دائىرىسى ناھايىتى يىغىنچاق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان يازما مەنبەلەردە بۇ داستان ئاساسەن «يۈسۈپ - ئەھمەد» نامىدا ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ ماقالىدىمۇ ئالدىنقىلار بىلەن بىردەك ئاتاش مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

① Çobanoğlu, Özkul. Türk Dünyası Epik Destan Geleneği. Ankara: Akçag, 2003. P13.

2. داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى

«يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى 16~17-ئەسىرلەردىكى ئۇرۇش رىۋايەتلىرىدىن كەلگەن جەڭنامە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى مۇنداق: ئىسپاھان دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بوز ئوغلانخاننىڭ لەيلىخان ئايىم ئاتلىق بىر سىڭلىسى بار بولۇپ، بۇ سىڭلىسىنىڭ چوڭ ئوغلانىنىڭ ئىسمى يۈسۈپ بەگ، كىچىكىنىڭ ئەھمەد بەگ، قىزىنىڭ ئىسمى قارلىغاچخان ئايىم ئىدى. چوڭ ئوغلۇل بەش ياش، كىچىك قىز بىر ياشقا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دادىسى ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ. تاغىسى بوز ئوغلانخان ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا تارتىپ بېقىۋالىدۇ. ئىككى ئوغلۇل يەتتە ياشقا كىرگەندە ئۇلارنى مەكتەپكە بېرىدۇ. ئۇلار ئون تۆت ياشقا كىرگەندە مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىپ، ئەۋلىيا-ئەنبىيالىقتىن تەلىم بېرىدۇ. ئۇلار ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، شىكار سەيلىسى ئۆگەتەك ئۈچۈن ئۇلارنى تاغقا چىقىرىدۇ. تاغدا ئۇلار ئەگەشتۈرۈپ چىققان يىگىتلەر ھاراق-شاراب بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يۈرگەنلىكتىن، يۈسۈپ بەگ، ئەھمەد بەگلەر ئۇلارنى جازالايدۇ. جازالانغانلاردىن بىرى پادىشاھقا يالغان ئېيتىپ، يۈسۈپ بەگ، ئەھمەد بەگلەرنى پادىشاھلىقنى تارتىۋالماقچى بولغان دەپ چاقىدۇ. بوز ئوغلانخان يۈسۈپ بەگ، ئەھمەد بەگلەرنى ئۆز شەھىرىدىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇپ نامە ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قىرىق مىڭ ئۆيلۈك كىشى يۈسۈپ بەگ، ئەھمەد بەگلەرگە ئەگىشىپ ئىسپاھاندىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇلار سۈيى ئەلۋەك، تۇپرىقى مۇنبەت بىر جايغا كېلىپ، بۇ يەردە خېۋە ۋە خارەزىمدىن ئىبارەت ئىككى شەھەر بىنا قىلىدۇ، نامى جاھانغا تارايدۇ. يۈسۈپ، ئەھمەد بەگلەرگە قايىل بولغان ئۆرگەنچ پادىشاھى ئەرتەلخان سۇلتان ئۆز قىزى گۈلەھسەل ئايىمنى يۈسۈپ بەگكە، ۋەزىرىنىڭ قىزى گۈلەھسەل ئايىمنى ئەمەت بەگكە نىكاھلاپ بېرىدۇ.

ئاكا-ئۇكىلارنىڭ نامى شەھىرى مىسىرغىچە يېتىپ بارىدۇ. مىسىر پادىشاھى گۈزەلشاھ ئۆزىنى ئىنتىلا تالاپ، تەختىنى بىر ئادەم سۆرەپ يۈرۈپ چۈش كۆرىدۇ. چۈشكە ھېچقانداق مۇنەججىملەر تەبىر بېرەلمەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا بوۋاي قەمبەر دېگەن چىنماچىنىلىق بىر سودىگەر مىسىرغا كېلىپ قالىدۇ ۋە پادىشاھنىڭ تەلپىگە بىنائەن ئۇنىڭ چۈشكە تەبىر بېرىپ، يۈسۈپ، ئەھمەد ئاكا-ئۇكىلارنىڭ تەختىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ بوۋاي قەمبەرنى زىندانغا سولاپ، كۆكچى ھەييار دېگەن ھىيلە-مىكىرلىك بىرىنى يۈسۈپ، ئەھمەد بەگلەرنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. كۆكچى ھەييار تۈرلۈك نەيرەڭلەر بىلەن يۈسۈپ بەگ، ئەھمەد بەگلەرنى مەست قىلىپ، مىسىرغا ئېلىپ ماڭىدۇ. يول بويى ئاكا-ئۇكىلارنى ئىنتايىن قىينايدۇ. بەگلەرنىڭ ئارقىدىن ئىزدەپ كەلگەن قىرىق يىگىتى گۈزەلشاھ ئەۋەتكەن تۈمەنلىگەن ئەسكەرلەر بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تەڭدىن تولىسى ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ، ھايات قالغانلىرى يۇرتىغا قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مىسىر پادىشاھى گۈزەلشاھ ئاكا-ئۇكىلارنى بوۋاي قەمبەر بىلەن بىر زىندانغا تاشلايدۇ. زىندان بېگى ھەمزە مىرشابىنىڭ قىزى قارا كۆز ۋە ئىسپاھاندىن مىسىرغا توي قىلىپ كېلىپ قالغان بوۋىنىيازلا ئۇلارغا ئىزچىل تاماق يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. يەتتە يىل بولغاندا گۈزەلشاھ ئاكا-ئۇكا ئىككىلىنى چاقىرتىپ، كۆكچى بىلەن ناخشا ئېيتىشتا بەسەشتۈرىدۇ. يۈسۈپ، ئەھمەد بەگلەر يېڭىۋېلىپ ئازادلىققا ئېرىشىدۇ ۋە يۇرتىغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. يۈسۈپ، ئەھمەد بەگلەر مىسىردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، گۈزەلشاھ يەنە ئۇلارنى قويۇپ بەرگىنىگە بۇشايمان قىلىدۇ ۋە كۆكچى نەچچە مىڭچە ئەسكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. يۈسۈپ، ئەھمەد بەگلەر كۆكچى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. بۇ ئاكا-ئۇكىلار يۇرتىغا قايتىپ، يۈسۈپ بەگنىڭ ئايالى گۈلەھسەل ئايىمنىڭ تويى ئۈستىگە كېلىپ قالىدۇ. گۈلەھسەلنىڭ تويىنى ياندۇرۇپ، سىڭلىسى قارلىغاچخان ئايىمنى گۈلەھسەلنى ئالماقچى بولغان يىگىتكە نىكاھلاپ بېرىدۇ. يۈسۈپ-ئەھمەد بەگلەر ئەسكەر توپلاپ مىسىرغا يۈرۈش قىلىپ، گۈزەلشاھنى بويسۇندۇرىدۇ، بوۋاي قەمبەرنى زىنداندىن ئازاد قىلىپ، قارا كۆز ئايىم بىلەن بوۋىنىيازلا ئېلىپ يۇرتىغا قايتىدۇ.

3. داستاننىڭ بىر نەچچە خىل قوليازىمىنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى

ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن شەھەرلىشىش تۇرمۇشىغا قەدەم قويۇپ، ئۆز يېزىقىنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. يېزىق دەۋرىگە بالدۇر قەدەم قويغانلىقتىن، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بىلەن يازما ماتېرىياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن زىچ. ئاغزاكى

مىراسلارنىڭ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىشىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاغزاكى ئەدەبىيات بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سىڭىشىش، تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر-بىرىدىن ئوزۇق ئېلىش ھادىسىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان داستانلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. داستانلار خەلق ئارىسىدا ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاغزاكى تارقىلىپلا قالماستىن، يېزىقنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ يازما ئەدەبىياتىمىزغا سىڭىپ كىرىپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن مىسىر پادىشاھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش بايان قىلىنغان «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى ئۇيغۇرلاردىن سىرت يەنە ئۆزبېك، قازاق، تۈركمەن قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان.

خەلقىمىز ئارىسىدا «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنىڭ قازان باسما ۋە قوليازما شەكلىدىكى بەش خىل نۇسخىسى ساقلانغان بولۇپ، ھەممىسىلا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەمەت ئىمىن دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە موللا ئابدۇراخمان تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بار بولۇپ، بۇ قوليازما داستاننىڭ ئەسلىگە سادىق ھالدا كۆچۈرۈلگەن، كۆچۈرگۈچىنىڭ ھېچقانداق ئۆزگەرتىش خاھىشلىرى ئارىلاشتۇرۇلمىغان.^①

«يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنى بەزى داستانچىلار پۈتۈنلەي خاتىرىسىگە تايىنىپ ئاغزاكى ئورۇنلىسا، بەزى داستانچىلار يازما نۇسخىلىرىدىن يادقا ئېلىپ ئورۇنلايدۇ. يەنە بەزى داستانچىلار بولسا ئاڭلىغانلىرىنى خاتىرىلەپ ۋە ياكى باشقا يازما ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈۋېلىپ، شۇ يازما تېكىستكە قاراپ تۇرۇپ ئېيتىدۇ. شۇڭا «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنىڭ داستانچىلار ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەن قوليازما نۇسخىلىرىمۇ ئاز ئەمەس.

«يۈسۈپ-ئەھمەد» نىڭ شىنجاڭ ئاپتونوم رايونلوق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمىي ئەسەرلىرىنى توپلاش-رەتلەش-پىلانلاش-نەشرگە تەييارلاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى تەرىپىدىن يىغىۋېلىنغان «يۈسۈپ بەگ داستانى»، «يۈسۈپ-ئەھمەد داستانى»، «داستان يۈسۈپ بەگ»، «داستان يۈسۈپ بەگ-ئەھمەد بەگ» قاتارلىق ناملاردىكى 13 خىل قوليازما نۇسخىسى بار.

قەشقەر كۈنئەھەر ناھىيەسىدىكى داستانچى قادىر مەخسۇت ۋە ھوشۇر مەمەتلەر كۆچۈرۈۋالغان «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى

4. داستاننىڭ يىغىپ رەتلىنىش ئەھۋالى

«يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يىغىپ رەتلەندى ۋە نەشر قىلىندى. ۋېنگرىيەلىك ۋامبېرى مىسسىيونېر نامى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنداقلا شىنجاڭ رايونىدىن كۆپلىگەن داستانلارنى توپلاپ^②، 1911-يىلى ئۆزبېك تىلىدىكى «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنىڭ چاغاتايچە ۋە نېمىسچە تەرجىمىلىرىنى نەشردىن چىقاردى.

① ئابدۇۋەلى كېرىم: «نېزارىنىڭ داستانى» ئىجادىيىتى ھەققىدە تەتقىقات، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى، 207-بەت.
 ② ئادىل جۈمە تۇردى: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى، 203-بەت.

ئۆزبېكىستانلىق ئالىملارنىڭ «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنى يىغىپ، رەتلەپ نەشرىدىن چىقىرىش ئىشى بىزگە قارىغاندا بالدۇر باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە بولغان تەسىرى بىر قەدەر زور. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن باشلاپ، ئۆزبېكىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يىغىپ خاتىرىلەش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، تەتقىقاتچىلار 50 نەچچە ئەلنەغمىچىدىن 150 تىن ئارتۇق داستان توپلىغان^①. بىز ئاقتۇ ۋە كۈنئەھەر ناھىيەلىرىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان بولساق، بۇ جايلاردىكى داستان تېكىستلىرىنىڭ ئۆزبېكىستاندا چىقىرىلغان كىتابلار بىلەن زىچ باغلىنىشى بارلىقىنى بايقايمىز. ئاقتۇ ناھىيەسىدىكى نەچچە ئەۋلاد داڭلىق داستانچىلار يېتىشىپ چىققان ھاجى ئەلنەغمە ئائىلىسىدە ھاجى ئۆزى ئۆزبېكىستاندىن ئېلىپ كەلگەن نەچچە پارچە داستان كىتاب ساقلانغان بولۇپ، ھاجى مۇشۇ كىتابلار ئاساسىدا داستانچىلىق ھاياتىنى باشلىغان؛ كۈنئەھەر ناھىيەسىدىكى داستانچى قەدىر مەخسۇتنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى ئەڭ دەسلەپ ئۆزبېك تىلىدىكى چاغاتايچە قازان باسما نۇسخىسىدىن يادلاپ ئۆگەنگەن. مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. مەسىلەن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىسى چاۋ گېجىن (چوگجىن) ئەپەندى: «مۇشۇ ئەسىر (20-ئەسىر)نىڭ 40-يىللىرىدا موڭغۇلكۈرلەك بولدى دېگەن كىشى تاشكەنتكە چىقىپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى نەشر قىلغان 12 دانە «جاڭغىز» نى يۇرتىغا ئېلىپ كەلگەن، شۇنداق قىلىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان نۇسخىلىرى نەملىكىتىمىزدىكى بەزى جايلارغا تارقالغان»^② دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن ئۆزبېكىستان قولغا كەلتۈرگەن يىغىش، رەتلەش نەتىجىلىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە بەلگىلىك تەسىرى بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزدىكى داستان يىغىش، رەتلەش خىزمىتى بىر قەدەر كېيىن باشلانغان. 1981-يىلى مەمبىلى زۇنۇن ئەپەندى نەشرگە تەييارلىغان «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنىڭ كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى ۋە بۇ نەشرىيات تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن تاللانما» (1983-يىلى، خەنزۇچە) ۋە «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (2006-يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلدى. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ گۈلتاجى بولغان ئون ئىككى مۇقامنىڭمۇ مۇھىم تەشكىلى قىسمى. شىنجاڭ ئون ئىككى مۇقام، قەدىمىي ئەسەرلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە سېلىشتۇرما نۇسخا)دىكى سىگاھ، ئۆزھال، ئۇشاق، بايات، ئىراق قاتارلىق مۇقاملارنىڭ داستان قىسمى ۋە چوڭ نەغمە، مەشرەپ قىسىملىرىدىمۇ «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىدىن ئېلىنغان پارچىلار بار.

5. داستاننىڭ كۈنئەھەر ۋە ئاقتۇ ناھىيەلىرىدىكى تارقىلىش ئەھۋالى

ئەنئەنىۋى داستانچىلىق بىرقەدەر قايناق بولۇپ كەلگەن قۇمۇل، خوتەنلەردە ياكى يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى روشەن بولغان ئاقتۇ، كۈنئەھەر ناھىيەلىرىدە بولسۇن، «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى داستانچى ھەم ئاڭلىغۇچىلارغا ھەرگىزمۇ ناتونۇش ئەمەس. «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنى داستانچىلارنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ داستان يالغۇز داستانچىلارنىڭ ئورۇنلاشتىكى ئالدىنقى تاللىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاڭلىغۇچىلارنىڭمۇ ئەڭ ياقتۇرىدىغان داستانلىرىدىن بىرى.

ئاقتۇ ناھىيەسىدە خەلق ئېغىز داستان ئەنئەنىسىنىڭ بۈگۈنكىمىزدە ئەل ئارىسىدا ساقلنىشى ۋە تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن داستان ئېيتقۇچى ئەلنەغمىچىلەردىن شىببىلخان مەمەت (2012-يىلى 1-ئايدا ۋاپات بولدى) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى خۇدا بەردى قۇۋان بار. شىببىلخان ساۋاتسىز بولۇپ، 17-18 ياشلىرىدىن باشلاپ، ئەينى زاماندا يىراق-يېقىنغا داڭقى بار ھاجى ئەلنەغمە ئائىلىسىدىكىلەردىن

① ئادىل جۈمە تۇردى: «ئوتتۇرا ئاسيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى، 203-بەت.

② چوگجىن: «ئاغزاكى ئېپوس پوئىتىكىسى-ئەرنىپىل ئېيتقان «جاڭغىز» دىكى فورمۇلاشقان سېنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلەر

ئۈستىدە تەتقىقات»، گۇاڭشى خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى، 69-بەت.

بەش داستاننى ئۆگەنگەن. 1968-يىللىرىدىن باشلاپ، يەنى ئوتتۇز يېشىدا، داستانچىلىق ھاياتىنى باشلىغان. نەچچە ئون يىل مابەينىدە «يۈسۈپ-ئەھمەد» شىبىلىخاننىڭ ئاساسلىق ئورۇنداش داستانى بولۇپ كەلگەن. شىبىلىخاننىڭ ئېيتىشىچە، «يۈسۈپ-ئەھمەد» نىڭ ۋەقەلىكى ئىنتايىن تەسىرلىك بولۇپ، ئاڭلىغاندا كىشىنى ھاياجانغا سالدىكەن. شىبىلىخان بۇ داستاننى ئورۇنلىغاندا تاماشىبىنلارنىڭ ئۆزى بىلەن تەڭ كۈلۈپ تەڭ يىغلاۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا داستان ۋەقەلىكى ئىچىگە كىرىپ كېتىدىكەن.

خۇدا بەردى قۇۋان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇمات سەۋىيەسىگە ئىگە بولۇپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھاجى ئەلنەغمىنىڭ بىر موزدوز دوستىدىن «يۈسۈپ-ئەھمەد» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈچ داستان كىتابىنى كۆچۈرۈۋالغان. خۇدا بەردىنىڭ ئېيتىشىچە، ھاجى ئەلنەغمە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دوستى بۇ كىتابلارنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، بۇ كىتابلار ئۆزبېكىستاندا نەشر قىلىنغانىكەن. خۇدا بەردى كۆچۈرۈۋالغانلىرىنى يادلاپ بولغاندىن كېيىن، شىبىلىخانغا ئەگىشىپ داستان ئاھاڭى ۋە ئورۇنلاش ماھارەتلىرىنى ئۆگەنگەن. قەشقەر كۈنىشەھەر ناھىيەسىنىڭ سايياغ ۋە تاشمىلىق يېزىلىرىدىمۇ ئىككى نەپەر داستانچى بار بولۇپ، «يۈسۈپ-ئەھمەد» ئوخشاشلا بۇلارنىڭمۇ ئەڭ ئالدىنقى ئورۇنلاش ئوبىيېكتى. بۇ داستانچىلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى كېلىش مەنبەسى ئوخشاش بولمىغان قوليازىلارنى ساقلاپ كەلگەن. يەنى بەزى قوليازىلارنى كىتابلاردىن كۆچۈرگەن بولسا، يەنە بەزىلىرىنى ئەينى زاماندىكى داستانچىلارنىڭ ئېيتقانلىرىدىن خاتىرىلىۋالغان. داستان ئېيتقاندا ئاشۇ قوليازىلارغا قاراپ تۇرۇپ ئورۇنلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئورۇنلىشىدا يازما ئەدەبىيات بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاسىللىرى تەڭلا مەۋجۇت. ئورۇنلاشتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئاقتۇدىكى يازما تېكىستكە قارىماي ئورۇنلايدىغان داستانچىلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. يۇقىرىقى جايلاردىن سىرت، «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى يەنە خوتەن، قۇمۇل ۋە قەشقەرنىڭ باشقا ناھىيەلىرىگىمۇ تارقالغان.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇۋەلى كېرىم: «نىزاردىن داستان» ئىجادىيىتى ھەققىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى.
2. شىبىلىخان مەمەتتىمىن ئېيتقان «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانى، 2010-يىلى.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى

جاۋابكار مۇھەررىرى: ماھىنۇر يۇنۇس

ئۇيغۇر فىلىيە تۇنجىلىقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا

ئالمىجان ئابدۇخالىق

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە فىلىيە تۇنىدىن ئىبارەت بۇ ياش زانىرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى تونۇشتۇرۇلۇش ئاساسىدا، ئۇيغۇر فىلىيە تۇنجىلىقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى مۇھاكىمە قىلىندۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئەدەبىياتشۇناسلىق؛ فىلىيە تۇن؛ زانىر

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا خاراكتېرى، تىلى، ئىدىيىۋى خاھىشى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەدەبىي زانىرى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ دەۋرنىڭ تەلىپى، ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدىن ئەدەبىياتىمىزدا ئەدەبىي تۈر-زانىرلار كۆپ خىللىشىشقا يۈزلىنىپ، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا تازا گۈللىنىپ كېتەلمىگەن پىروزا، دىراما، نەسر قاتارلىق زانىرلار قايتىدىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەدەبىياتىمىزغا فىلىيە تۇن، ئەدەبىي ئاخبارات، كىنو ئەدەبىياتى، تېلېۋىزىيە ئەدەبىياتى، ئېتوت، ئېپىزوت قاتارلىق يېڭى شەكىللەر قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى بىر دەۋر مەيدانغا كەلدى.

ئەدەبىيات تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر قاتار تۈر-زانىرلارنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە قايتا گۈللىنىش ھادىسىلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، ئۇلار ھەققىدە تەكشۈرۈش-تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ئۇلارنى مۇناسىپ باھالاش ۋە شۇ ئاساستا ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى تارىخىي قىممىتى ۋە تۇتقان ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىش تولىمۇ زۆرۈر. گەرچە، ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقى رەسمىي پەن سۈپىتىدە قولغا ئېلىنىپ ئەدەبىياتىمىزدىكى ھەر قايسى تۈر-زانىرلار توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، كىشىنى سۈيۈندۈرگىدەك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن بۇ بىر قاتار ئەدەبىي شەكىللەرگە قارىتا سەل قارىلىپ يەنىلا «بوز يەز» ھالىتىدە تاشلىنىپ قالدى. مەن مۇشۇ ئارقا كۆرۈنۈش ئاتا قىلغان كىچىككىنە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر فىلىيە تۇنجىلىقىمىز ھەققىدىكى ئىزدىنىش نەتىجىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى لايىق تاپتىم.

1. فىلىيە تۇن ئېنىقلىمىسى

فىلىيە تۇن - ئەسلى فىرانسۇز تىلىدىكى «Feuillet» (فۆيەت) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «كىچىك ۋاراق»، «پارچەم-پۇرات»، «ئۇشاق-چۈشەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ①. ھازىرقى زامان فىرانسۇز تىلىدىكى «فىلىيە تۇن» سۆزى «كۈندىلىك تۇرمۇشتا يۈز بېرىدىغان ناچار ھادىسىلەرگە نەپرەت قىلىپ، سۆزلىرى ئاچچىق-چۈچۈك، مېغىزى، مەزمۇنى تاتلىق ھەم پايدىلىق يېزىلغان ماقالە»② دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا «فىلىيە تۇن» سۆزى 1800-يىلى 1-ئاينىڭ 28-كۈنى ژۇلىئەن لۇئى جەفرىي (Geoffrey Louis Julien) ۋە بەرتىن بوۋاي (Bertin Eider the)

① كاتيا دىياننا: «فىلىيە تۇن، ئىسلاھات دەۋرىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەققىدە ئىزاھات»، «شەرقىي ياۋروپا» ژۇرنىلى (ئىنگلىزچە) 2003-يىللىق 2-سان، 187-بەت.

② توختى باقى ئارتىشى: «كۆڭۈلدىن كۆڭۈلگە يول»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىلى 12-ئاي نەشرى، 319-بەتلەر.

تەھرىرلىكىدىكى «مۇنازىرىلەر» ژۇرنىلىدا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلار «فېلىيە تۇن» نامى بىلەن «مۇنازىرىلەر» ژۇرنىلىدا سىياسىيىدىن خالىي ھالدا جەمئىيەتتىكى داڭلىق شەخسلەر ھەققىدىكى تۈرلۈك خەۋەر-ئۇچۇرلار، قىسقا ھەجىمىدىكى ئەدەبىي تەنقىد ۋە ھەرخىل تېمىدىكى ساتىرىك ئەسەرلەرنى باسىدىغان قوشۇمچە بىر سەھىپە ئاچقان. كېيىن بارا-بارا بۇ سەھىپىنىڭ نامى ئاساسەن ھەجىمى كىچىكرەك كەلگەن پوبىلىستىك ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئەدەبىي شەكىلنى كۆرسىتىدىغان بولغان^①. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەدەبىيات ساھەسىدە نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تىلىدا «فېلىيە تۇن» دېگەن نام ئومۇملاشقان.

بىز ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، فېلىيە تۇننىڭ سايبىسىنى غىل-پال كۆزگە چېلىقتۇرىمىز. تېخىمۇ كۈنكەپت ئېيتقاندا، خەلقىمىز ئارىسىدىكى «نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «موللا زەيدىن لەتىپىلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، شۇنىڭدەك خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ساتىرا، يۇمۇر، كۈلدۈرگە، مەسەل، ھەزىل، چاقچاق، لەتىپە... قاتارلىق ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ تەركىبىدىن فېلىيە تۇننىڭ بەزىبىر دېتاللىرىنى ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن. ئەمما، ئۇلار خاراكتېر جەھەتتىن فېلىيە تۇن ژانىرى بىلەن قىسمەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن كۈنىمىزدىكى بىز دەۋاتقان ھەقىقىي مەنىدىكى فېلىيە تۇننىڭ دەل ئۆزى ئەمەس. شۇڭا، بىز ئۇيغۇر فېلىيە تۇنچىلىقىنىڭ تارىخىنى سۈرۈشۈرگىنىمىزدا، شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «قاينام ئۆركىشى» تەخەللۇسىدا 1942-يىلى شىنجاڭ گېزىتىنىڭ «ئەدەبىيات گۈلزارى» سەھىپىسىدە ئېلان قىلغان «كىچىك فېلىيە تۇن» دېگەن ماۋزۇدىكى «پادىشاھ سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» ناملىق فېلىيە تۇننى ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇنجى فېلىيە تۇن دەپ قارىشىمىز مۇمكىن. شۇڭا، بىز 1942-يىلى فېلىيە تۇنچىلىقىمىزنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دەپ قارىغىنىمىزدا، ئۇيغۇر فېلىيە تۇنچىلىقى بۈگۈنكى كۈنگىچە 71 يىللىق تارىخى مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن بولىدۇ. ئەمما، بۇ جەرياندا «فېلىيە تۇن»دىن ئىبارەت بۇ خىل ئەدەبىي شەكىل ئەدەبىياتىمىزدا «زاۋىن»، «سەنئەت»، «نەسىر»، «ئەبجەش خاتىرە»، «ئەبجەش پاراڭلار»، «دېلبايان»، «فېلىيە تۇن»... دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. شۇڭا، ئۇستاز توختى باقى ئارتىشى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بىر چاغلاردا بىز «فېلىيە تۇن» نى تەرجىمە ۋاسىتىسى بىلەن «زاۋىن»، «سەنئەت»، «ئەبجەش ماقالىلەر»... دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاپ كەلگەندىمۇ، ئاخىر «ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپار» دېگەندەك، ئەدەبىياتىمىزدا يەنىلا «فېلىيە تۇن» دەپ ئاتاش ئومۇملاشتى»^② دەيدۇ. دېگەندەك «فېلىيە تۇن» دېگەن بۇ نامنى ئۇستاز توختى باقى ئارتىشىنىڭ لۇشۇن فېلىيە تۇنلىرىنى كۆپلەپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلىپ كىرىشى بىلەن ئومۇملاشتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فېلىيە تۇن ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا، كىشىنى خوشال قىلىدىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن دەپ ئېيتالايمىز. بولۇپمۇ 1951-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى بىلەن ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ تەھرىرلىكىدىكى «شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئىجادىيىتىنى قولايلىق ئىمكانىيەت ۋە پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى^③. مۇشۇنداق ياخشى بىر ئىجادىيەت سەھنىسىگە ئېرىشكەن يازغۇچىلىرىمىز ئارقا-ئارقىدىن فېلىيە تۇن ئىجادىيىتى بىلەن شوغۇللاندى. يەنى 1952-يىلى «شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى» (ھازىرقى «تارىم») ژۇرنىلىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «ئەجەل ھودۇقۇشدا»، «پادىشاھ سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» ناملىق فېلىيە تۇنلىرى يەنە بىر قېتىم ئېلان قىلىنغاندىن باشلاپ، باتۇر راشىدىننىڭ «دېمەكچىمەن» مۆمىن

① كاتىبا دىياننا: «فېلىيە تۇن، ئىسلاھات دەۋرىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەققىدە ئىزاھات»، «شەرقىي ياۋروپا» ژۇرنىلى (ئىنگلىزچە) 2003-يىللىق 2-سان، 187-بەت.

② توختى باقى ئارتىشى: «كۆڭۈلدىن كۆڭۈلگە يول»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىلى 12-ئاي نەشرى، 319-بەت.

③ ئازات سولتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي 1-نەشرى، 2-بەت.

سەپىرىنىڭ «قۇلۇپلانغان كابىنېت»، ئەخەت ھاشىمىنىڭ «پاشىنىڭ ئاقىۋىتى»، ھىمىت مەخسۇتنىڭ «دۈشمەن تۇتۇش» قاتارلىق فىلىيە تۇنلىرى ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلىندى. ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1942-يىلىدىن 2012-يىلى 12-ئاينىڭ 30-كۈنىگىچە ئۇيغۇرچە مەتبۇئاتلاردا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن يېزىپ ئېلان قىلىنغان فىلىيە تۇنلارنىڭ سانى 586 پارچىغا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، 1942-يىلىدىن 1980-يىلىغىچە بولغان ئاز كەم 40 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن فىلىيە تۇنلار ئالتە پارچە بولغان. چۈنكى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئوڭچىلارغا قارشى ھەرىكەت»، «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ھەرىكەت» (1957-يىلى)، «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش» (1957-، 1958-يىللىرى)، «سىنىپىي كۈرەشنى مەڭگۈ ئۇنۇتماسلىق كېرەك» تېمىسىدىكى سىياسىي كۈرەش (1962~1963-يىللىرى)، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» (1966~1976-يىللىرى)... قاتارلىق ھەر خىل نامدىكى سىياسىي كۈرەشلەر داۋاملىق بولۇپ تۇردى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، تارىخىي تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بەرگەن، خەلق ئارزۇسى، دەۋر روھىنى ئىپادىلەپ بەرگەن ئەسەر ياكى شۇ خىل ئەسەرنى يازغانلار ھەر خىل سىياسىي كۈرەشنىڭ ئويىپكىنى قىلىنىپ تارتىپ چىقىرىلدى. تارىخنىڭ تۈرلۈك بوران-چاپقۇنلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلىرىنى تېتىپ، يۈرەكلىرى لەختە-لەختە بولۇپ كەتكەن يازغۇچىلىرىمىز رېئاللىقنى، خەلقنىڭ ئارزۇ-ئارمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەرنى يېزىشتىن ئېھتىيات قىلدى. بولۇپمۇ فىلىيە تۇنلىرىدىن ئىبارەت سىياسىيلىكى كۈچلۈك، نازۇك بولغان بۇ خىل ئەدەبىي شەكىل بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشتىن تېخىمۇ ئېھتىيات قىلىشتى. شۇڭا، بۇ 40 يىللىق ئىجادىيەت باسقۇچىدا، سۈپەت جەھەتتىن ياخشى بولغان، كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدىغان فىلىيە تۇنلار بارلىققا كېلەلمەي قالدى.

يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، فىلىيە تۇن ژانىرى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەندى. 1978-يىلى «4 كىشىلىك گۇرۇھ» يوقىتىلىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ سىياسىي-ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىز گۈللەنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. 1980-يىللاردىن باشلاپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت-ئوبلاستلاردا كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك مەنىۋى ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ ۋىلايەت دەرىجىلىك يەرلىك ئەدەبىي ژۇرناللار تەسىس قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، فىلىيە تۇنلىرىدىن ئىبارەت بۇ شەكىل يېڭى بىر ھاياتلىققا ئېرىشتى. كىشىنى خۇشال قىلىدىغىنى شۇكى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» دە «ئاچچىق كۈلكىلەر» سەھىپىسى، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىدا «جەمئىيەتكە نەزەر»، «قومۇل ئەدەبىياتى» دا «تىكەنلىك گۈل»، «يېڭى قاشتېشى» دا «فىلىيە تۇن تەكچىسى»، «تۇرپان» ژۇرنىلىدا «جەمئىيەت ئارخىپى»، «جۇڭگو مىللەتلىرى» دە «فىلىيە تۇن بولۇڭى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» دا «ساتىرا ۋە يۇمۇرلار» ۋە «قامچا گۈل» سەھىپىسى، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» دا «نەسىرى ئەسەرلەر»، «كىروران» ژۇرنىلىدا «ئاچچىق كۈلكىلەر» قاتارلىق سەھىپىلەر تەسىس قىلىنىپ، فىلىيە تۇن ژانىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدا يىلتىز تارتىشى، جانلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن كەڭ سورۇن ھازىرلاندى. بولۇپمۇ ئىسلاھات-ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي-ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، چىرىكلىك، پارخورلۇق، شەكىلۈزلىق، يالغانچىلىق، بىر-بىرىگە ئىشەنمەسلىك، دوست-بۇرادەر، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىقتىن ياتلىشىش، قانۇن بىلەن ئوينىشىش، زەھەرلىك ئىچكىلىك ۋە چېكىملىككە بېرىلىپ ئائىلە شادلىقىدىن مەھرۇم قېلىشتەك ناچار ئىللەتلەر جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھە، قاتلاملىرىدا ۋابادەك يامراشقا باشلىدى، بەزى ئەھۋاللاردا قانۇننىڭ سۈرى بولماسلىق، ئىجتىمائىي ئادىللىق تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىش، نورمال تەرتىپ بويىچە بېجىرگىلى بولىدىغان ئىشلارمۇ ھوقۇق ئىگىلىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، چۈنئەنكى ئاقچە سالماي تۇرۇپ بېجىرىلمەسلىكتەك ناچار قىلمىشلار سادىر ئېتىلدى. بۇلارغا ئاۋام-خەلق غەزەبلەنگەن بولسىمۇ، گېپىنى ئاقتۇرالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك، ھەق-ناھەق قارىشى ئېنىق،

ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى دادىل تەنقىد قىلالايدىغان، پارتىيە، خەلق مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويدىغان، شەخسىيەتسىز، خەتەرگە تەۋەككۈل قىلالايدىغان، يۇقىرىنىڭ تۈرلۈك سىياسەت- بەلگىلىمىسىدىن تارتىپ تۆۋەننىڭ ھىيلە-مىكىرىگىچە تولۇق خەۋىرى بار قەلەمكەشلەر مۇھىت يول قويغان دائىرىدە فىلىيە تۈن ئارقىلىق رەزىللىكنى قامچىلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆرمەكچى بولدى. ئالدى بىلەن يازغۇچىلىرىمىز ئىدىيەۋى ئاڭ، بىلىم قۇرۇلما، ئىجادىيەت تەجرىبىسى ۋە بەدىئىي يۈكسەكلىك جەھەتلەردىن ئۆزىنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، نېمىنى يېزىش، قانداق يېزىش مەسىلىسى ئۈستىدە كۆپلەپ ئويلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسى دېيىشنى ئويلىغان ئەمما دېيەلمىگەن، خەلق قەلبىدىكى ئەڭ نازۇك مەسىلىلەرنى قېزىپ چىقىشقا تىرىشتى. تارىخىي مۇساپىلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى سەھىپىلىرىدىن باشلاپ ۋاراقلاپ تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەزكىرە دۇنياسىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، ئىنسان ئېڭىنىڭ پىنھان رۇجەكلىرىگە نەزەر تاشلىدى؛ بەزىلەر يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تۇرمۇشىمىزنىڭ «بوز يەرلىرى» نى ئېچىشقا يۈرۈش قىلىپ، كەڭ يېزىلارنى تۇرمۇش بازىسى قىلغان ئاساستا دېھقانلارنىڭ قايغۇ ۋە شادلىقىنى ئەكس ئەتتۈرسە، بەزىلەر شەھەرلەردىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەر قاينىمىغا كىرىپ، بۇ يەردىكى ھەر قايسى قاتلام، ھەر قايسى ئورۇن، ھەر خىل مەرتىۋىدىكى كىشىلەرنىڭ مۇرەككەپ روھىي دۇنياسىنى ئوپىراتسىيە قىلدى؛ بەزىلەر ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ گۈزەل، ساپ قەلبىنى ئېچىپ بېرىشكە تىرىشىپ، مۇھەببەت، نىكاھ ۋە ئائىلىنىڭ يېڭىچە زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرسە، بەزىلەر ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن ياتلىشىش، مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى بۇلغىنىش، مىللىي خاسلىقنى يوقىتىشتەك ناچار ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، ئۆزىمىزنىڭ «يىلتىزنى ئىزدەش» دەك تېمىلار ئۈستىدە قەلەم تەۋرەتتى. ئۇيغۇر كىتابخانلىرىمۇ ئىلگىرى باشقا مىللەتلەر تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان، مەزمۇن جەھەتتىن ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىن يىراق بولغان فىلىيە تۇنلارنى ئوقۇغان بولسا، ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى، ئارزۇسى، تەلپىسى، ھېسسىياتى، تەقدىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن فىلىيە تۇنلارنى ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولالدى. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر فىلىيە تۇنچىلىقى پەقەت سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، بەلكى سۈپەت جەھەتتىنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، تېمىا رەڭدارلىقىدىن باشقا، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك ئىزدىنىش جەھەتلەردىمۇ بەلگىلىك يېڭىلىقلار، مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئادەمنى ھاياجانغا سالدىغان يەنە بىر خۇشاللىق شۇكى، بۇ دەۋر ئەدەبىياتىمىزدا ئىزچىل تۈردە فىلىيە تۇن ئىجادىيىتى ۋە فىلىيە تۇن تەرجىمىچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يازغۇچىلار قوشۇنى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، بۇ ساھەدە ئون-تىنسىز ئىزدىنىپ كېلىۋاتقان يازغۇچىلىرىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن توختى باقى ئارتىشىنىڭ «لۇشۇن ئەسەرلىرى» (تەرجىمە ئەسەر)، ئۇنىڭ ئۆزى يازغان ۋە تەرجىمە قىلغان فىلىيە تۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈپ چىققان «كەتمەن چاپقان گۇناھمۇ»، «ھەق سۆزلىگەن گۇناھ ئەمەس (ئىككى قىسىم)»، «كۆڭۈلدىن كۆڭۈلگە يول» قاتارلىق فىلىيە تۇن توپلاملىرى؛ تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم تايماستىن «قىرتاق جاكارلار» ناملىق توپلىمى ۋە ھەرقايسى ئەدەبىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان «ئالتە ئادەم»، «شارابنىڭ قىلمىشلىرى»، «يېپىق دوكلات»، «ئالتە پارچە خەت» ناملىق فىلىيە تۇنلىرى؛ ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ «ئابدۇقادىر جالالىدىن ماقالىلىرى» ناملىق توپلىمىدىكى ئەبجەش خاتىرىلىرى، «تەنھا ھەقىقەت ۋە كۆپۈك شان-شەرەپ»، «يېڭى ئىدىيە جۆيلىمىسى»، «دەيۈزلۈك ئەخلاقىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ئەدەبىياتىمىزنىڭ رو چىۋىنلىرى»؛ ئەخمەتجان ئابدۇللانىڭ «ھاكىم نەسىرىدىن ئەپەندى»، «چاچقان مەجلىسى»، «يىشۇنىڭ مەكتەپكە كىرىشى»؛ ئەيساجان تۇردى ئاچچىقنىڭ «ھەي تەخسىكەش، ھەي ساپما كەش»، «قىزىقارلىق سېلىشتۇرۇش: سەھرا ۋە شەھەر»؛ مەمتىمىن ئابلىزنىڭ «ئاچكۆز جىن ئۇسسۇلى»، «ئەمەل ئىشقى»، «بىر شەھەرنىڭ غەيۋىتى»؛ ئەركىن داۋۇت ئۇغۇزنىڭ «دەرەخنىڭ شاخلىرى»، «دۇنيا»، «تولۇن ئاي»، «سۆيگۈ»؛ ھىمىت ياسىننىڭ «بۇل تۇتۇش»، «تېلېفۇننىڭ تاپاۋىتى»، «ئۈچ پادىشاھنى دېموكراتىك باھالاش»، «تۆت چوڭ كەشپىياتنىڭ زىيارىتى»؛ روزىمۇھەمەت مۇتەللىپنىڭ «باش قەھرىمان ئۈچۈن»، «قارا باسقان كېچە»، «دادامنىڭ ساراڭلىقى»؛ ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇتنىڭ «غەربكە ساياھەت» تىكىلەرنىڭ ئەرزنامىسى»، «ھاكىم سۇن ۋۇكۇڭنىڭ تۇنجى پەرمىنى»، «تاڭ سېڭ بىلەن سۇن ۋۇكۇڭنىڭ قورساق

سوقۇشتۇرۇشى»، «تاك سېڭىنىڭ ئاۋالوكسىئۇرا بۇتساتۇغا يازغان دەرتنامىسى»، «ئەمەلدارنىڭ تامىقى ۋە پۇقرانىڭ تۇرمۇشى»؛ ھېيت مۇسانىڭ «سەممىي ئۆتۈنۈش»، «مېنىڭ دادام»، «غەربكە ساياھەت» كە ماڭغانلارنىڭ غەيرىي رەسمى تەرجىمىھالى؛ مەتتىن ئابدۇۋەلىنىڭ «تۇفى، مۇلازىمەت» دېگەن شۇنداق بولسا، «بىر ئىشتىن ئىككى تەسىرات»، «ماركىنىڭ ساقلى ۋە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سەللىسى»؛ ئابىمىنسا سۇلايماننىڭ «ۋاپا ئىزدەپ»، «سېڭىپ كەتسەم گىياھلىرىغا»، «ئۆزۈمنى ئىزدەپ»، مېھرىگۈل ئابلىزنىڭ «سايلام ۋە 0» بەلگىسى، «خىجىلىق»، «سەھرالنىق بالا ۋە شەھەرلىك قىز»... قاتارلىق فىلىيەتۇنلار تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر، ئىدىيەۋى-پىكىرنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، تىلنىڭ جانلىق، يۇمۇرستىك، ھازىر جاۋابلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۆلگىسىنى يارىتىپ بەردى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا يارىشا بىزدە ئېلان قىلىنغان فىلىيەتۇنلار ھەققىدە ئىلمىي باھالاشلار، فىلىيەتۇن ئىجادىيىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن ساقلانغان مەسىلىلەر، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ تەدبىرلىرى توغرىسىدا ئىلمىي، مەخسۇس، سىستېمىلىق تەتقىقاتلار يوقنىڭ ئورنىدا بولۇپ كەلدى. شۇڭا، بۇ ھەقتە داڭلىق ئوبزورچى ئەنۋەر ئابدۇرېھىم مۇنداق قىلىدۇ: «لۇتپۇللا مۇتەللىپتىن باشلانغان ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقىمىز بۈگۈنكى كۈندە تۈرلۈك ئامىللار سەۋەبىدىن، فىلىيەتۇن يازغۇچىلىرىمىز، گېزىت-ژۇرنالىستىمىز، نەشرىياتلىرىمىز بۇ مۇھىم ژانىرغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمىدى. ھازىرغىچە بىزدە ئۆز ئاپتورلىرىمىزنىڭ بىرمۇ فىلىيەتۇن توپلىمى نەشر قىلىنمىدى. تەتقىقاتچىلىرىمىز بولسا ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىسقىچە خۇلاسەلەش ئەسلا ئېلىپ بارمىدى. بىز بۇنىڭدىن فىلىيەتۇن ژانىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى سەھنىسىدە چەكلىنىپ، بويۇن قىسىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز»^①.

ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا نەزەر سالساق، ئابلەت ئۆمەر «ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر» ناملىق ئەسىرىدە فىلىيەتۇننىڭ مۇھاكىمىلىق نەسىرنىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بىر قانچە تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەدەبىي شەكىل ئىكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەن. ئۆمەر ئوسمان «يېزىقچىلىق بىلىملىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «نەسر — لىرىك نەسر، ئىپىك نەسر ۋە فىلىيەتۇن دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ» دەپ يېزىپ، فىلىيەتۇن بىلەن مۇھاكىمىلىق نەسىرنى ئوخشاش بىر ئورۇنغا قويۇپ چۈشەندۈرگەن. ئەركىن داۋۇت «يېزىقچىلىق بىلىملىرى» ناملىق ئەسىرىدە فىلىيەتۇن ژانىرىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن. ئابلەت ئۆمەر، ئابدۇكېرىم راخمان، ئازات سولتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم قاتارلىقلار «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئاساسلىرى» ناملىق ئەسەردە: «مۇھاكىمىلىق نەسر — فىلىيەتۇن، ئەدەبىي ئاخبارات ۋە ئەدەبىي خاتىرە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ يېزىپ، فىلىيەتۇننىڭ مۇھاكىمىلىق نەسىرنىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەھمۇت سىدىق «نەسر يېزىقچىلىقى ۋە ئۆرنەكلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە ئەدەبىيات نەزەرىيەلىرىمىزنى تەتبىقلىغىنىمىزدا، نەسر — لىرىك نەسر، ئىپىك نەسر، مۇھاكىمىلىق نەسر، فىلىيەتۇن، ئەبجەش خاتىرە قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. نەسىرنىڭ بۇ تۈرلىرى بىر-بىرىگە تەۋە بولمىغان، تەڭ دەرىجىلىك ئايرىم-ئايرىم تۈرلەردۇر» دەپ يېزىپ، ئىلگىرىكى تەتقىقاتلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئىمام موللاخۇن «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «نەسر — لىرىك نەسر، ئىپىك نەسر، فىلىيەتۇن قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ» دەپ يېزىپ، فىلىيەتۇن بىلەن مۇھاكىمىلىق نەسىرنىڭ ئوخشاش بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھەسەنجان سادىق، تۇرسۇن قۇربان، مېھرىبان ئەبەيدۇللا قاتارلىقلار «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئاساسلىرى» ناملىق ئەسەردە: «مۇھاكىمىلىق نەسر — فىلىيەتۇن، ئاخبارات ئەدەبىياتى، ئەدەبىي خاتىرە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ يېزىپ، فىلىيەتۇننىڭ مۇھاكىمىلىق نەسىرنىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئىدرىس بارات «فىلىيەتۇن ژانىرى ۋە فىلىيەتۇن بۆلۈمى» سەھىپىسى

① ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «ئەدەبىياتنىڭ بايىنى چەكسىز»، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى.

توغرىسىدا»^① ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، بۇ ژانىرنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەن. ئۇ ماقالىسىدە خەنزۇ ئەدەبىياتىدا فىلىيەتۇن ژانىرنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى توغرىسىدا توختىلىپ كېلىپ، ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭمۇ بۇ ژانىرغا بولغان قىزىقىشىنى قوللاش، ئۇلارغا ئىلھام بېرىش مەقسىتىدە «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىدا فىلىيەتۇن ژانىرى ئۈچۈن ئالاھىدە سەھىپە تەسىس قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مۇھەممەتتۇرسۇن ھەسەن «ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقى توغرىسىدا»^② ناملىق ماقالىسىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئالاھىدە سەھىپە ھازىرلاپ بېرىۋاتقان ھەر قايسى ئەدەبىي ژۇرناللار، ئۈزلۈكسىز فىلىيەتۇن ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر فىلىيەتۇن يازغۇچىلىرى ۋە بىر قەدەر ياخشى يېزىلدى دەپ قارالغان فىلىيەتۇنلار ئۈستىدە قىسقىچە توختالغان. ئەركىن داۋۇت ئوغۇز «فىلىيەتۇن ئىجادىيىتىدە ساقلىنىۋاتقان بىرقىسىم مەسىلىلەر»^③ ناملىق ماقالىسىدە ئاساسلىقى فىلىيەتۇن ژانىرنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيىتى، رولى توغرىسىدا توختىلىپ كېلىپ، ئۇيغۇر فىلىيەتۇنچىلىقىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قانچە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يىغىنچاقلىغاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فىلىيەتۇن ژانىرنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ دەرىجىسىگە كىرگۈزۈلگەن، تەتقىقات مەزمۇنى جەھەتتىن تەكرارلىق بولغان، ئىلمىي ئىزدىنىش جەھەتتە دېگەندەك سىستېمىلىق، چوڭقۇر بولمىغان، تەمتىرەپ، يىقىلىپ-قوپۇپ ئايىغى چىقىش ئالدىدا تۇرغان سەبىي بالدەك ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. بۇنىڭدىن بىز فىلىيەتۇن ژانىرنىڭ نۆۋەتتىكى ئىجادىيەت ئەھۋالى، تېما ئالاھىدىلىكى، قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيىتى، ساقلانغان مەسىلىلەر، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىيات ئىستىقبالى، تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى... قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق، سىستېمىلىق ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ئېلىپ بېرىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

فىلىيەتۇن ھەقىقەتەن بىر قەدەر ئىنچىكە، سىياسىيۋىيلىكى كۈچلۈك بولغان ژانىر، شۇ سەۋەبتىن فىلىيەتۇنچىلىقىمىزنىڭ تەرەققىيات قەدىمى ناھايىتىمۇ ئاستا بولۇپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، فىلىيەتۇندىن ئىبارەت نۇرغۇن ئادەم قىزىقىپ ئوقۇيدىغان، بىراق نۇرغۇن مۇھەررىرلەر ئۆزلىرىنىڭ ژۇرنال سەھىپىسىدىن ئورۇن بېرىشتىن ئېھتىيات قىلىدىغان، ئورۇن بەردى دېگەندىمۇ ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان فىلىيەتۇنلارنى كۆپلەپ باسدىغان، ئۆزىمىزنىڭكىنى «خەتەرلىك» دەپ قاراپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالىدىغان خاھىش بىر قەدەر ئېغىر سالماقنى ئىگىلىمەكتە. ئۇلاردا شارائىت يول قويغان دائىرە ئىچىدە بولسىمۇ فىلىيەتۇندىن ئىبارەت ئۇيغۇر ئەدەبىيات گۈلزارلىقىغا يېڭى تىكىلگەن بۇ يۇمران مايسىغا كەڭ سورۇن ھازىرلاپ بېرىدىغان روھ كەمچىل بولدى. شۇڭا بىزدە فىلىيەتۇنچىلىق ئومۇملىشالمى، سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بوسۇغىسىدا بوينىنى قىسىپ قالدى.

ئاپتونوم خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە تارماق ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: ماھىنۇر يۈنۈس

① ئىدرىس بارات: «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى 2002-يىللىق 4-سان.
② مۇھەممەتتۇرسۇن ھەسەن: «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 2004-يىللىق 5-سان.
③ ئەركىن داۋۇت ئوغۇز: «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى 2008-يىللىق 1-سان.

«مۇھەببەتنامە» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئابدۇغېنى ئوسمان

مۇھىم مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ قۇرۇلما ۋە تىل ئالاھىدىلىكى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە، داستاندىكى ئوبرازلار توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدە تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، داستاننىڭ ئەھمىيىتى، داستاندا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ۋە ئەخلاق كۆز قارىشى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: «مۇھەببەتنامە» داستانى؛ يۈسۈپ-زىلەيخا؛ بەدىئىي ئالاھىدىلىك

1. «مۇھەببەتنامە» داستانى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات

«يۈسۈپ-زىلەيخا» قىسسىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەشھۇر شەرق ھېكايىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ يەھۇدىيلار ئارىسىدا بۇنىڭدىن ئۈچ يېرىم مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋردە پەيدا بولغان. كېيىنكى كۈنلەردە «تەۋرات»، «زەبۇر»، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان» قاتارلىق مۇقەددەس كىتابلار ئارقىلىق ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغان. بولۇپمۇ غەربىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي تىللىق شائىرلار «يۈسۈپ-زىلەيخا» قىسسىسىنى ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدا ۋە ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىي شەكىللىرىدە تەكرار ئىجاد قىلىپ كەلگەن. جۈملىدىن بىر نەچچە كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدىبلىرىمۇ بۇ قىسسىنى نەسرىي شەكىلدە ياكى نەسرىي ۋە نەزمىي شەكىلدە داستانلاشتۇرۇپ چىققان. خەتتاتلىرىمىز ھەر خىل خەت نۇسخىلىرى بىلەن كۆچۈرۈپ تارقاتقان، خەلق ئارىسىدىكى مەدداھلىرىمىز كوچا-رەستىلەردە، توي-تۆكۈن، ھېيت-بايرام سورۇنلىرىدا زوق-شوق بىلەن بايان قىلىشقان، ھاپىز-ناخشىچىلىرىمىز ھەرخىل چالغۇ ئەسۋابلىرى ئارقىلىق بۇ داستاننىڭ شېئىرلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتىشقان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىستېتىك ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر گۈزەل ئەسەرگە ئايلىنىپ، ئەسىرلەردىن بېرى كىشىلەر قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ كەلگەن^①.

بۇ قىسسىنى تۈركىي تىللىق خەلىقلەر ئارىسىغا تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگەن كىشى ئېلى بولۇپ، ئۇ 12-ئەسىردە «يۈسۈپ-زىلەيخا» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر شېئىرىي داستان يېزىپ، زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، 13-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر يازغۇچى ناسىردىن بورھاندىن ئوغلى رابغۇزى «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنى نەسەرلەشتۈرۈپ، قىسسە شەكىلىگە كەلتۈردى. 15-ئەسىرگە كەلگەندە مەشھۇر تاجىك شائىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى «يۈسۈپ-زىلەيخا» قىسسەسىگە قايتىدىن مۇراجىئەت قىلىپ، پارس تىلىدا شېئىرىي شەكىل بىلەن زور داستان ياراتقان. ئابدۇراخمان جامىنىڭ داستانىدىن چوڭقۇر بەدىئىي زوق ئالغان ئۇيغۇر يازغۇچىسى موللا يۈنۈس يەركەندى 18-ئەسىرگە كەلگەندە «يۈسۈپ-زىلەيخا» نامىدا بىر داستان يازغان^②. بۇ دەل بىز تۆۋەندە مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان «مۇھەببەتنامە» داستانىدۇر.

① ئوسمان ئىسمائىل تارم: «چەكسىزلىككە ئىنتىلگەن روھ»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2010-يىلى 3-ئاي نەشرى، 85-بەت.

② ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (2-كىتاب، 1-قىسىم) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «موللا يۈنۈس يەركەندى»، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى 1983-يىلى ئۆكتەبىر باستۇرغان، 259-بەت.

«مۇھەببەتنامە» داستانىدا يۈسۈپ بىلەن زىلەيخاننىڭ ئىشقى-مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت، ساداقەتكە بولغان كۆز قارىشى ئىزھار قىلىنغان. فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە بولغان نارازىلىقى ئىپادىلەنگەن. بۇ داستان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلگەن.

«مۇھەببەتنامە» ناملىق بۇ داستان شەرق خەلقلەرى ئارىسىدا سەييارە ھېكايە سۈپىتىدە تارقىلىپ يۈرگەن «يۈسۈپ-زىلەيخان» نى خام ماتېرىيال قىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، جامىنىڭ «يۈسۈپ-زىلەيخان» داستانىغا تەقلىد قىلىپ يېزىلغان.

«مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى مەسىلىسىدە ئىككى خىل كۆز قاراش بار. بىرىنچى خىل كۆز قاراش، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2-قىسىم 1-كىتاب)، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن تېزىس» ۋە «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى نامايەندىلەر» قاتارلىق كىتابلاردا قەيت قىلىنغان «مۇھەببەتنامە» داستانى مىلادىيە 1755-يىلى مەيدانغا چىققان دېگەن قاراش. ئىككىنچى خىل كۆز قاراش، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» (2-قىسىم) ۋە «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا ئېيتىلغان «مۇھەببەتنامە» داستانى 1807-يىلى يېزىلغان دېگەن قاراش. داستاننىڭ يېزىلغان دەۋرى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى خىل قاراش ئوتتۇرىسىدا 50 نەچچە يىل پەرق بار.

«مۇھەببەتنامە» داستانى 9000 مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، 72 ماۋزۇغا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ كىرىش سۆز قىسمىغا 13 باب ئاجرىتىلغان. بۇ قىسىملار ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، جامىنىنىڭ سۈپەتلىرى، مۇھەببەت، ئىلىم ۋە تىل مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ قىسىملاردا ئاپتور ئەۋلادلارغا نەسىھەت قىلغان ۋە ئۆز ئەھۋالى ئۈستىدە توختالغان. قالغان 56 باب ئاساسىي ۋەقەلىك بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلامىيەتتىن كېيىن تەسىر قىلغان «يۈسۈپ-زىلەيخان» ھەققىدىكى قىسسەلەر سۆزلىنىدۇ^①.

«مۇھەببەتنامە» داستانى 2004-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن مەخسۇس كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان. بۇ داستان يەنە «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1992-يىللىق 3-، 4- ۋە 1993-يىللىق 1-، 2-سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان. نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان مەزكۇر ئەسەر ھىجرىيە 1376-يىلى (مىلادىيە 1956-يىلى) موللا مۇھەممەد ئىبنى ئىسلام ئەل كاشغەرىي ئىسىملىك خەتتات تەرىپىدىن قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلانغان بولۇپ، بۇ قول يازما جەمئىي 235 بەت، ھەجىمى 21.5×33.2 سانتىمېتىر، ھەر بېتىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى قاتار قىلىپ كۆچۈرۈلگەن.

2. «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى

«مۇھەببەتنامە» داستانى قۇرۇلما جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) «مۇھەببەتنامە» داستانى باشتىن-ئاخىر نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان. چۈنكى، داستان بولۇش ئۈچۈن ئاساسەن شېئىر بولۇشى كېرەك. داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى، قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى ھېس-تۇيغۇسى، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنىڭ ھەممىسى شېئىرىي شەكىللەردە ئىپادىلەنگەن. داستاننىڭ بۇ شەكلى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى بايان قىلىپ، پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەرگەن. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ قايغۇ-ئەلەملىرى ۋە خۇشاللىقلىرى كىتابخاننىڭ ھېسسىياتى بىلەن بىرىكىپ، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

«مۇھەببەتنامە» داستانىدا مۇنداق ۋەقە بايان قىلىنىدۇ:

ياقۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئون ئىككى ئوغلى بولۇپ، ياقۇپ ئەلەيھىسسالام ئەڭ كىچىك ئوغلى يۈسۈپكە ناھايىتى ئامراق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باشقا ئوغۇللىرى ئۇنىڭغا ئىچى تارلىق قىلاتتى. بىر

① موللا يۇنۇس: «مۇھەببەتنامە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1992-يىللىق 3-سان، 62-بەت.

كۈنى ئاكىلىرى يۈسۈپنى ساياھەت قىلدۇرۇپ كېلىمىز، دەپ دالىغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى چوڭقۇر قۇدۇققا تاشلىۋېتىدۇ ۋە «يۈسۈپنى بۆرە يەپ كەتتى» دەپ دادىسىنى ئالدايدۇ. بۇ ۋاقىتتا شۇ يەردىن ئۆتكەن بىر سودىگەر يۈسۈپنى قۇدۇقتىن تارتىپ چىقىرىپ ئېلىپ كېتىدۇ. غەرب مەملىكەتلىرىنىڭ بىرىدە تەمۈش ئىسىملىك بىر پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ زىلەيخا ئىسىملىك ئالەمدە تەڭدىشى يوق گۈزەل قىزى بار ئىدى. زىلەيخا چۈشىدە ئۆزىنى «مەن مىسىرنىڭ پادىشاھى» دەپ ئاتىغان بىر يىگىتنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشق بىقارار بولىدۇ. بۇ يىگىت ئەسلىدە يۈسۈپ ئىدى. زىلەيخا مۇھەببەت ئوتىدا قىيىنلىق ھالى بارغانسېرى خارابىلىشىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان تەمۈش شاھ قىزىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن مىسىر پادىشاھى مالىك رېھانغا ياتلىق قىلىدۇ. ئەمما، زىلەيخا چۈشىدە كۆرگەن يىگىتنىڭ مالىك رېھان ئەمەسلىكىنى بىلىپ تېخىمۇ قاتتىق ئازابقا قالىدۇ. مۇشۇ پەيتتە ھېلىقى سودىگەر يۈسۈپنى مىسىرغا ئېلىپ كېلىپ، مالىك رېھانغا قۇل ئورنىدا سېتىۋېتىدۇ. مالىك رېھان ئۇنى زىلەيخاغا خىزمەتچى قىلىپ بېرىدۇ. زىلەيخا چۈشىدە كۆرۈپ ئاشق بولغان يىگىتنىڭ دەل مۇشۇ يۈسۈپ ئىكەنلىكىنى بىلىپ ناھايىتى خۇشال بولىدۇ. ئەمما، زىلەيخا يۈسۈپكە ئۆز مۇھەببىتىنى قايتا-قايتا ئىزھار قىلغان بولسىمۇ، داۋاملىق رەت قىلىشقا ئۇچرايدۇ. چۈنكى، يۈسۈپ «زىلەيخا پادىشاھ مالىك رېھاننىڭ ئايالى، ئۇنىڭغا خىيانەت قىلسام بولمايدۇ» دەپ تونۇيدۇ. ئامال قىلالماي غەزەپكە كەلگەن زىلەيخا يۈسۈپنى زىندانغا سولتىۋېتىدۇ. يۈسۈپ زىنداندا ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدە ئون يىل ياتقان بولسىمۇ، يەنىلا زىلەيخاننىڭ تەلپىنى قوبۇل قىلمايدۇ. كېيىن، مالىك رېھان يۈسۈپنىڭ گۇناھسىزلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئازاد قىلىدۇ ۋە زىلەيخاننى «تالاق» قىلىۋېتىدۇ. مالىك رېھان ياشىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق تەختىنى يۈسۈپكە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. يۈسۈپ مەملىكەتنى ياخشى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى باياشاد تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرىدۇ. كېيىن يۈسۈپمۇ زىلەيخاغا ئاشق بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى توي قىلىپ مۇراد-مەقسەدلىرىگە يېتىدۇ. ئاخىر يۈسۈپ دادىسى ياقۇپ ئەلەيھىسسالام ۋە ئاكا-ئىككىسى بىلەن تېپىشىدۇ ھەمدە ئاكا-ئىككىسىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈۋېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ زىلەيخا ۋە باشقا قېرىنداشلىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، بۇ ئالەمدىن كېتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرى مەزكۇر داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى بولۇپ، داستاندا بۇلار پۈتۈنلەي نەزمىي شەكىلدە بايان قىلىنغان.

(2) نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان بۇ داستان بىر خىل شېئىرىي شەكىلدە تۈزۈلگەن. «مۇھەببەتنامە» داستانىدىكى شېئىرلار ئاساسەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى شەكىلدە يېزىلغان مەسلەن:

زىلەيخا كۆڭلى گەرچە ئىشقىدىن قان،
جەمئىي شۇھرەتى ھەريان فەراۋان.
جامالى قىسسەنى ھەر تىلدا مەزكۇر،
كەمالى ھۇسنى ھەم ھەر قايدا مەشھۇر.
ئىشتىپ ھەر كىم ئانىڭ زىكرىنى تا،
كى بولماي قالمادى مەقتۇنۇ شەيدا.
چۇ شەھلەر بەزمىدە غەۋغاسى ئانىڭ،
كى مەھلەر باشىدا سەۋداسى ئانىڭ.
يېبەرىپ ھەر زەمان بىر شەھرىيارى،
ۋىسال ئۈمىدى بىرلە خاستىكارى.
بۇ فۇرسەتكىم جۈنۈن قەيدىدىن ئازاد،
كى تەختى ناز ئۈزە ئولتۇردى دىل شاد.
يېتىپ ھەر شاھى شاھۇ قەيسەرى رۇم،
بۇ يەڭلىغ قاسىدى ھۇر مۇرۇ ھۇر بۇم...

مەسنۇى شەكلى «مۇھەببەتنامە» داستانى ئۈچۈن بىر ئاساسىي شېئىرىي شەكىل بولۇپ، داستاندا يۈسۈپ بىلەن زىلەيخادىن ئىبارەت ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سۆھبەتلىرى ۋە ئىچكى ھېس-تۇيغۇلىرى مانا مۇشۇ خىل شېئىر شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان.

«مۇھەببەتنامە» داستاندا مەسنۇىدىن ئىبارەت بىرلا شېئىرىي شەكىل بولغاچقا، داستاندا باشتىن-ئاخىر ئاساسەن جۈپ قاپىيەدىن ئىبارەت بىر خىللا قاپىيە شەكلى ئىشلىتىلگەن. جۈپ قاپىيە: بۇنىڭدا شېئىردىكى مىسرالار ساننىڭ ئاز-كۆپلۈكىدىن قەتئىينەزەر، ھەر بىر جۈپ مىسرا بىر-بىرى بىلەن مۇستەقىل ھەم ئەركىن ھالدا قاپىيىداش بولۇپ كېلىدۇ... يەنى AA CC DD BB شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

كۆزۈمنىڭ نۇرى، ئەي فەرزانە فەرزەندە،
سېنى ئۆز ھىغزىدە تۇتسۇن خۇداۋەندە.
بۇ سۆزدىن قىلسۇن ئانداغ بەھرە بەردار،
كى ھاجەت ۋەقتى ئانى ئەيلە دەركار.
ساڭا نەۋۋ كۈھەنراقدۇر ماڭا سال،
ماڭا شامۇ ساڭادۇر سۈبە ئىقبال.
بۇ ئۆتكەن ئومرۇمدىن مەن بەك پەرشان،
مەھۇ سالىمغە ھەردەم سەد پۇشايان...
ئۇنىڭدىن باشقا، داستاندا يەنە ئۇدا قاپىيە شەكلى ئۇچرايدۇ. بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە مىسرا ساننىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بارلىق مىسرالار ئۆزئارا قاپىيەلىشىدۇ، يەنى AAAA شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

جۇ پۇختە بولدى يەرگە تۇشتى قىل-ھال،
ئاڭا يەتمەسمدە زەربى سەڭگى ئەتقال.
بۇ خانى پۇختەلەردىن توشەنى ئال،
جەفايى خاملاردىن گوشەنى ئال.
«مۇھەببەتنامە» داستاندا يۇقىرىقى قاپىيە شەكىللىرىدىن باشقا يەنە قوش قاپىيە (رادىق) شەكلىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:.

قىل ئانداغ ئىشكى سۆزى بولغاي ئاخىر،
سەئادەتدىن نەمۇدى بولغاي ئاخىر.
سەن ئەۋۋەل ئىلمىي دانش ئىكتىساب ئەت،
كى جەھل ئابادلاردىن ئىجتىتاب ئەت.

بۇ مىسرالاردىكى قاپىيەدىن كەلگەن «بولغاي ئاخىر، ئەت» سۆزلىرى رادىقتۇر.
(3) «مۇھەببەتنامە» داستاندا مۇقەددىمە ۋە خاتىمە بولۇپ، مۇقەددىمىدە ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، جامىنىڭ سۈپەتلىرى، مۇھەببەت، ئىلىم ۋە تىل مەسىلىلىرى، ئاپتونىڭ ئەۋلادلارغا قىلغان نەسەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ئاساسىي ۋەقەلىككە ئۆتۈلىدۇ. خاتىمىسىدە شائىرنىڭ بايانلىرى بېرىلگەن. خاتىمە قىسمىدا يەنى داستاننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا نەسىر قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ئەللاھۇمە ئەھمەنە ئاقبەتغا قۇل ئۇمۇرى كۆللىھا ۋە ئەجرىنا مىن ھازدە دۇنيا ۋە ئەزابل-ئاخىرە.

(4) «مۇھەببەتنامە» داستانى ئاساسلىقى ئاشىق-مەشۇقلارنى كۈيلەيدىغان مۇھەببەت داستانى بولغاچقا، لېرىك ھېس تۇيغۇغا ئەھمىيەت بېرىلگەن. ئۇنىڭدا ئاشىق مەشۇقلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان ئاشىقلىق ھېسسىياتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

مەلۇمكى، «مۇھەببەتنامە» داستانى خېلى مۇكەممەل پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، سۆزىت ۋە

بەدىئىيلىك جەھەتتە ۋايىغا يەتكەن. شۇڭا، بىز داستاننىڭ تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممىتىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.

(5) «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ ئەسلىي خېمىرتۇرۇچى خەلق داستانى (قىسسىسى) بولۇپ، شائىرلار بۇنى داستانلاشتۇرغان. ئۇنىڭ سۆزىتى خەلققە تونۇش بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئارىسىغا تېزلا تارقىلىپ كەتكەن. بۇنىڭ بىلەن، خەلقنى ئېلىپ خەلققە قايتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلغان. بۇ جەھەتتە موللا يۈنۈس يەركەندىگە ئوخشاش ئەدىبلەر خەلق داستانلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، بەدىئىي جەھەتتىن پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سۆزىتىنى بېيىتىش جەھەتتە ئىنتايىن زور ئەمگەك سەرپ قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا، يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئۆزگىرىشىدەك ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىش مەيدانىغا كەلگەن.

بىز ئۇيغۇرلار ئىچىدە تارقالغان «مۇھەببەتنامە» داستانىدىن فېئودال پادىشاھلىق جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇشىنى روشەن ھېس قىلىۋالالايمىز. بۇنىڭدا پادىشاھ-شاھزادىلەرنىڭ، خانىش-مەلىكىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ، ئوردا-سارايلىرىدىكى زىددىيەت-توقۇنۇشلار ئەكسى ئېتىدۇ، شەھەرلەردىكى سودىگەر-ھۈنەرۋەنلەرنىڭ، يېزىلاردىكى دېھقان-باغۋەنلەرنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلاردا شەخسلەر ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئارمىيەسى، پادىشاھلار ئەمەس، ئۇنىڭ سەرگەردىلىرى ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى خېلى بۇرۇنلا شەھەر مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنىڭ داستانغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

3. «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى

«مۇھەببەتنامە» داستانى تىل جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ تىلى ئەمگەكچى خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئىچىدىن تەكرار پىششىقلىنىش ئارقىلىق تاۋلىنىپ چىقىلغان، بەدىئىي تەسىر قىلىش كۈچىگە باي بولغان شېئىرىي تىلدۇر. ئۇ سىلىق، راۋان، مول مەزمۇنلۇق، روشەن-يارقىن، ئاددىي-ساددا خۇسۇسىيەتكە ئىگە. داستاننىڭ بېشىدىكى:

(2) «مۇھەببەتنامە» داستانىدا ئوخشىتىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر قوللىنىلغان.

بولۇپ بۇ چەرخ دەۋرىدىن ئەلەمناڭ،
كەربىيان سۈبە يەڭلىغ ئەيلەدى چاك.
ئول ئىكىم سىينەسىدە ئېرىدى پىنھان.
ئاڭا يول ئاچتى چاك ئەيلەپ گىربان.
دېگەن گۈزەل ئوخشىتىشلار بېرىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە داستاندا تەكرارلاش، جانلاندىرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر قوللىنىلغان.

(3) «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ تىلى كۆپىنچە ئاھاڭدار سۆزلەردىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدىغان كۈچلۈك شېئىرىي رېتىم بار.

مەلۇمكى، مىللىي تىل مىللىي تۇرمۇشنى ئەڭ جانلىق، ئەڭ كۈچلۈك ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇنى مەزكۇر مىللەت خەلقى ناھايىتى تېز قوبۇل قىلىدۇ. بىرلىككە كەلگەن مىللىي تىل بولمىسا، مۇستەقىل ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان مىللىي ئەدەبىياتنى ياراتقىلى بولمايدۇ. ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن ئۇيغۇر تىلى باي، رەڭدار، مەزمۇنلۇق ۋە مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، بۇلارمۇ «مۇھەببەتنامە» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ تىلى باي، ئىخچام، ئاممىباب، جانلىق ۋە ئوبرازلىق، شۇنداقلا مەلۇم رېتىمغا ئىگە بولۇپ، ئاڭلىغان كىشىدە چوڭقۇر لېرىك سېزىم پەيدا قىلىدۇ. كىشىنى ھاياجانغا سېلىپ، ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ.

(4) «مۇھەببەتنامە» داستانى تىل جەھەتتىن خېلى ئاممىباب بولسىمۇ، لىكىن ئۇ بىر قانچە ئەسىرلەر ئىلگىرىكى ئەرمەب ۋە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن تولۇق قۇتۇلالمىغان. داستاندا بىر

قىسىم چاغاتاي تۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ قەدىمكى شەكلى خېلىلا كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشت	(ئىپتىماق)	بول	(بۇ)
كىمەرسە	(بىر كىم، بىرەرسى)	ئول	(ئۇ)
نەچك	(نېمە ئۈچۈن)	ئانىڭ	(ئۇنىڭ)
ئىرۇر	(دۇر)	ئانداغ	(ئۇنداغ)
نىچك	(قانداق)		

دېمەك، «مۇھەببەتنامە» داستانىنىڭ تىلى مەزمۇنلۇق، ئاھاڭدار، ئاددىي-ساددا ۋە ھېسسىياتلىق بولۇپ، ئۇ خەلق تىلىنىڭ باي ۋە گۈزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

4. «مۇھەببەتنامە» داستانىدىكى ئوبرازلار

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئادەم جەمئىيەت ھەم تەبىئەتتىكى ھەممە پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزى. ئادەمسىز جەمئىيەت بولمىغىنىدەك، پېرسوناژسىز ئەدەبىي ئەسەر بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. گوركى: «ئەدەبىيات - ئادەم شۇناسلىقتۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، روھىي قىياپىتى ۋە ئەخلاق پەزىلىتى ئەسەردە پېرسوناژلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پېرسوناژلار ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىپادىلەشتىكى مۇھىم ۋاسىتىدۇر، كىشىلەرگە ئەڭ كۈچلۈك تەسىر قىلىدىغىنىمۇ دەل پېرسوناژلار بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىرى ئاشۇ پېرسوناژنىڭ خاس خاراكتېرىدە ئىپادىلىنىدۇ. «مۇھەببەتنامە» داستانىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى، ئارزۇ-ئارمانلىرى ۋە زۇلۇم-ئېكسپىلاتاتسىيەگە بولغان قارشىلىقىنى، شۇنىڭدەك ساپ ئىنسانىي مۇھەببەت يولىدا ھەرقانداق جاپا مۇشەققەت تارتىشتىن قورقمايدىغان باتۇرلۇقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن تۈرلۈك ئىدىيە، خاراكتېر ۋە ئەخلاق-پەزىلەتكە ئىگە پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان. بۇ ئوبرازلار داستانىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىنى كېڭەيتىش، ئىچكى سىغىمچانلىقىنى ئاشۇرۇش، رېئاللىق بىلەن خىيالىنى بىرلەشتۈرۈش ۋە ۋەقەلىكنىڭ دولقۇنسىمان ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا مۇھىم ھەسسە قوشقان.

«مۇھەببەتنامە» داستانىدا بىر قانچە پېرسوناژ تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ھەرىكەت بىلەن ھېس-تۇيغۇ زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوبرازلىق، جانلىق ئىپادىلەنگەن. «مۇھەببەتنامە» داستانىدا شائىر پاك سۆيگۈگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇغان، يۈسۈپ بىلەن زىلەيخا ئوبرازى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ مۇھەببەت يولىدىكى جاپالىق سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ۋىسال شادلىقلىرىنى ئىپادىلەپ، چىن مۇھەببەتنىڭ ئىنتايىن مۇشكۈل، ئەمما بەختلىك بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. يۈسۈپ بىلەن زىلەيخا داستان ۋەقەلىكىدىكى پائالىيەتلەرگە باشتىن-ئاخىر قاتناشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېر، ئىندىۋىدۇئاللىقى جانلىق ھەرىكەت-پائالىيەتلىرى ئارقىلىق يارقىن، تەسىرلىك يارىتىلغان. داستاندا يۈسۈپ ۋاپادار، سەمىمىي، ساداقەتمەن، تىنچ، گۈزەل تۇرمۇشقا ئىنتىلىدىغان، رەزىللىك، ۋاپاسىزلىققا قارشى تىخ كۆتۈرىدىغان، قېرىنداشلىق مېھرىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، كۈچلۈك ۋە تەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە ئوبراز. يۈسۈپ ئەزىز مىسىرنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، گۈزەل زىلەيخا ئۇنىڭغا كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ. يۈسۈپ زىلەيخانىڭ ئوتتەك ئىشقى-مۇھەببىتى ئالدىدا بەرداشلىق بېرەلمىگىلى تاس قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، يۈسۈپمۇ زىلەيخانى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى. يۈسۈپ زىلەيخاغا تەسەللىي بېرىپ، تاقەت قىلىشنى، سەۋر-تاقەت بولغاندىلا مۇراد-مەقسەتكە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ زىلەيخا بىلەن يالغۇز ئۆيىگە كىرگەندە، ئۆزىنى تۇتۇۋالماي، كىيىمىنى سېلىشقا تەمىشلىدۇ. ئەمما، دەل مۇشۇ چاغدا ئۇنىڭ ئەقلى ھېسسىياتى ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەخلاق-پەزىلەتلىك خاراكتېرى شەھۋانى ئىنتىلىشىگە يول قويمىدۇ. ئۇ كەسكىن ھەرىكەت قوللىنىپ، تالاغا قاراپ قاچىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆزىنىڭ پاكلىقىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئېرى بار ئايال بىلەن مۇھەببەتلىشىش، باشقىلارنىڭ نېسىۋىسىگە چاڭگال سالغانلىق ھېسابلىناتتى.

بۇنداق خىيانەتنى ئۇنىڭ ۋىجدانى كۆتۈرمەيتتى. ئۇنىڭ زىلەيخاغا بولغان مۇھەببىتى ھەقىقىي ساپ مۇھەببەت ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا شەھۋانىي ھېسسىياتنى ئارىلاشتۇرۇشنى ھەرگىز خالىمايتتى. ئوغرىلىققە كۆڭۈل ئېچىپ يۈرۈش، يەنە كېلىپ باشقىلارنىڭ ھالال جۈپتىنى ئىگىلىۋېلىش بىر خىل ئىنسان قېلىپىدىن چىققان پەسكەشلىك ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۇ ئۇزاق مۇددەت زىنداندا يېتىشقا رازى بولىدۇكى، بۇ پاسق يولغا مېڭىشنى خالىمايدۇ. بوھتان چاپلانغاندا ئۆزىنى ئاقلايمۇ كەتمەيدۇ، ئەكسىچە ئاللادىن ئۆزىنى زىندانغا تاشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى، تېزراق ئەزىز مىسىرىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىش ئىدى. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، زىلەيخاغا بولغان ئىنتىلىشنى كونترول قىلالماي، ۋىجدانى خالىمىغان ئىشنى قىلىپ قويۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇ زىندانغا كىرگەندە، ئۆزىنى ئازابىتىن قۇتۇلۇپ يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇنىڭ بېسىمغا ئۇچرىغان گۈزەل ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ قايتا ئەركىنلىككە چىقىشى ئىدى. ئۇ زىنداندىن چىققۇچە، زىلەيخاننىڭ ئېرى ئۆلۈپ كېتىدۇ (بەزى نۇسخىلاردا بايان قىلىنىشىچە، ئېرى زىلەيخاننى تالاق قىلىۋېتىدۇ). شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىككىسىنىڭ بىرلىشىشى ئۈچۈن قانۇنلۇق يول ئېچىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ مىسىرنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ زىلەيخادەك نىكاھلانغان ئايال بىلەن توي قىلمىسىمۇ، ئالەمدىكى ھەرقانداق گۈزەل مەلىكە بىلەن توي قىلالغۇدەك شارائىتقا ئېرىشكەندى. ئەمما، ئۇ ھېچكىمگە كۆز قىرىنى سالماي، كەسكىن تۈردە زىلەيخاننى تاللىۋالىدۇ، زىلەيخا بولسا يۈسۈپتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. يۈسۈپ ئاكتىپلىق بىلەن ئۇنى قوغلىشىدۇ. ئۇ زىلەيخاغا ئېرىشىش يولىدا ھەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن يانمايدۇ، ئۆز ئابىرۇبىنىڭ تۆكۈلۈشىگە پىسەنت قىلىپمۇ قويمايدۇ. ئۇ پاك مۇھەببىتى يولىدا پادىشاھلىق شان-شەۋكەتتىن ۋاز كېچىشكە تەييار تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاخىرى ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ۋە چىن مۇھەببىتى ئارقىلىق زىلەيخاننى تەسىرلەندۈرۈپ، ۋىسال شەرىپىتىنى تېپىدۇ. زىلەيخاغا كەلسەك، ئۇ سۆيگۈ-مۇھەببەت، ۋاپادارلىقنى قەدىرلەيدىغان، ياخشىلىقنى ياقتايدىغان ئوبراز. داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە ئۇ ئەسلى باشقا بىر مەلىكەتنىڭ مەلىكىسى بولۇپ، چۈشىدە يۈسۈپنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئۇ چۈشىدىكى يۈسۈپنىڭ «مېنى ئىزدىسەڭ ئەزىز مىسىرنىڭ ئۆيىدىن تاپالايسەن» دېگەن بېشارىتىگە ئاساسەن، يۈسۈپنى ئەزىز مىسىرى شۇ بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، ئەزىز مىسىرى بىلەن توي قىلىدۇ. ئەمما، ئۇ خاتالاشقانىدى. شۇنىڭ بىلەن، قاتتىق ھەسرەتتە قالىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ يۈسۈپ بىلەن ھالال جۈپلىشىشى خۇدا تەرىپىدىن تاللىقچان ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغانىدى. شۇڭا، ئاللا بىر پەرىشتە ئارقىلىق زىلەيخاننى قىز يېتىچە ساقلاپ قالىدۇ. بۇ يەردە داستاننى ئىجاد قىلغۇچىنىڭ پاك، سەبىي زىلەيخاننى بۇلغاپ قويغۇسى يوقلۇقى، ئۇنىڭ يۈسۈپكە بولغان قاشتېشىدەك سۈزۈك مۇھەببىتىگە داغ چۈشۈرگۈسى كەلمەيۋاتقانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. شۇنداق قىلىپ، زىلەيخاننىڭ بارلىقى يۈسۈپ ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. يۈسۈپ بۇ ئائىلىگە كەلگەندىن كېيىن، زىلەيخا ئاندىن چۈشىدىكى بېشارەتنىڭ مەنىسىنى تولۇق چۈشىنىدۇ. ئۇ پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن يۈسۈپكە ئىنتىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ يۈسۈپنى دەپ ئۆز مەلىكىتىدىن بۇ يەرگە كەلگەندى. ئۇنىڭ ئەزىز مىسىرى بىلەن توي قىلىشىمۇ پەقەت يۈسۈپكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىدى. زىلەيخا بۇ ئۆمرىدە ئىككىنچى بىر ئەر كىشىنى ياخشى كۆرەلمەيتتى. شۇڭا، يۈسۈپ بىلەن ۋىسال تېپىشىش يولىدا ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايدۇ. ئۇ ئاقسۆڭەكلەرگە خاس ساختا شان-شۆھرەتنىڭ قولى بولۇپ قېلىشىنى، يۈسۈپكە بولغان مۇھەببەت ئوتىنى قەلبىدە پىنھان تۇتۇشنى خالىمايدۇ. ئۇ يۈسۈپكە ئىنتىلىشىم توغرا، ھەققانىي ئىش دەپ قارايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ يۈسۈپكە بولغان مۇھەببىتى پاك، سەمىمىي، چىن مۇھەببەت ئىدى. شۇڭا، ئۇ شەھەردە ئۆزى توغرىلىق پىتتە-پاسات تېرىلىپ كەتكەندە، قىلچە قورقۇپ قالمايدۇ. ئەكسىچە ئاشۇ پىتتە-پاسات تېرىغان ئاياللارنى ئۆيىگە چاقىرىپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقەتەن يۈسۈپنى ياخشى كۆرۈدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلايدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، يۈسۈپ بىلەن مۇھەببەتلىشىش ھەرگىز ئېرىگە خىيانەت قىلىش ھېسابلىنمايتتى. چۈنكى، ئۇ باشتىن-ئاخىر پەقەت يۈسۈپنىلا ياخشى كۆرۈپ كەلگەن، ئېرى بىلەن توي قىلىپ قېلىشى بىر خىل

ئۇقۇشماسلىق ئىدى. ئەزىز مىسىرى زىلەيخاننىڭ تېنى ۋە روھىغا ئازراقمۇ ئىگە بولالمىغانىدى. شۇڭا، زىلەيخا ئاشكارا ھالدا يۈسۈپنى قوغلىشىدۇ. يۈسۈپ بۇ چاغدا ئەرزىمەس بىر قۇل، زىلەيخا بولسا مەلىكە، يەنە كېلىپ ۋەزىرنىڭ ئايالى (بەزى نۇسخىلاردا خانىش) ئىدى. ئۇنىڭ مەرتىۋىسى بويىچە بولغاندا، يۈسۈپنى ياخشى كۆرۈشى تولىمۇ كۈلكىلىك، ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش ئىدى. ئەمما، ئۇ يەنىلا يۈسۈپنى سۆيىدۇ، سۆيگەندىمۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سۆيىدۇ. ئۇنىڭ تەلپى يۈسۈپ تەرىپىدىن رەت قىلىنغاندا قاتتىق ئازاب چېكىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدىن كېچەلمەيدۇ. ئۇنىڭ يۈسۈپنى زىندانغا سولتىۋېتىشى ھەرگىز سەتچىلىكتىن قۇتۇلۇش، ئۆزىنىڭ يۈز-ئابىرۇپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى يۈسۈپنى قورقتىپ، ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىش ئىدى. بىراق، زىلەيخا خاتا ئويلىغانىدى، يۈسۈپ زىندانغا چۈشۈشكە رازى بولىدۇكى، ئۇنىڭ مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلمايدۇ. قاتتىق ئۈمىدسىزلىنىپ، ئازاب-ئوقۇبەتكە دۇچار بولغان زىلەيخا تولا يىغلاپ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. ئەمما، ئۇ يەنىلا يۈسۈپكە بولغان مۇھەببىتىنى قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ساقلاپ قالىدۇ. ئەزىز مىسىرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ (ياكى ئېرى بىلەن ئاجرىشىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ)، تاكى قېرىپ كەتكۈچە يۈسۈپنى ساقلايدۇ. ئاخىرى يۈسۈپ زىنداندىن چىققاندىن كېيىن زىلەيخاغا كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ. زىلەيخا بولسا يۈسۈپنىڭ ئىرادىسىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ۋاقىتنىچە ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. ئاخىرى يۈسۈپنىڭ چىن مۇھەببىتىدىن تەسىرلىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن قوشۇلىدۇ. ئاللا زىلەيخانى 14 ياشلىق ھالىتىگە قايتۇرۇپ، گۈزەل رۇخسار ئاتا قىلىدۇ. يۈسۈپ بىلەن زىلەيخا ئۆز مۇھەببىتى يولىدا ئۇزاق ئازاب چېكىپ، ئېغىر سىناققا بەرداشلىق بېرىپ، ئاخىرى ۋىسال شەرىپىنى تېپىدۇ.

زىلەيخا ئەيلەبان كامىغا چارە،

ۋەلى يۈسۈپ تۇتۇپ ئاندىن كىنارە.

زىلەيخا يىغلار ئەردى خۇن بارابان،

ۋەلى يۈسۈپ بولۇپ ئاندىن كىرىزان.

زىلەيخاننىڭ جۇ جانسىز ئىردى داغى،

ۋەلى يۈسۈپنىڭ ئاندىن بار پىراقى.

زىلەيخا كۆز تىكىپ ئول خوش لىقاغا،

ۋەلى يۈسۈپ قاراغلىق شىت باغا.

زىلەيخا شەۋقى بىر كۆرمەككە جان سۆز،

ۋەلى يۈسۈپ تىكىپ دىدارغا كۆز.

داستاندا زىلەيخاننىڭ يۈسۈپكە بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ۋە يۈسۈپنىڭ مۇھەببەتكە بولغان سادىقلىقى بايان قىلىنغان يۇقىرىقى قۇرلاردىن، داستاندا ئالغا سۈرۈلگەن ۋاپادارلىق، ساداقەتمەنلىك كۆز قارىشىنى كۆرەلەيمىز.

بۇ داستاندا يۈسۈپنىڭ ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلىنىشى ۋە كارۋانلارغا سېتىۋېتىلىشى؛ يۈسۈپ بىلەن زىلەيخاننىڭ مۇھەببەت ماجىراسى؛ يۈسۈپنىڭ زىنداندىكى سەرگۈزەشتىلىرى؛ يۈسۈپنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇشى ۋە زىلەيخا بىلەن تېپىشىشى؛ يۈسۈپنىڭ ئاكىلىرىنى كەچۈرۈشى ۋە تۇغقانلىرى بىلەن جەم بولۇشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنىش ئارقىلىق مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپا ھەققىدىكى كۆز قاراشلار ئىزھار قىلىنىپ، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمگە قارىتا باشقىچە پىكىر ئىپادىلەنگەن. يۈسۈپ-زىلەيخا ئوبرازلىرى ئارقىلىق چىن مۇھەببەت ئىگىلىرى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلگەن. يۈسۈپنىڭ ئاكىلىرى ئوبرازىدا، ئۆز شەخسى ئىنتىلىشلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ھېچقانداق ياۋۇزلۇقلاردىن يانمايدىغان مەككەر شەخسلەرنىڭ تىپى يارىتىلغان. شائىر يۈسۈپ-زىلەيخا ئوبرازلىرى ئارقىلىق، ئىنسانىي مۇھەببەت، ئەخلاق، گۈزەللىك، ئادەمگەرچىلىك قاتارلىق خىسلەتلەرنىڭ ئۇلۇغلىقىنى كۆرسەتسە، يۈسۈپنىڭ ئاكىلىرى ئارقىلىق شەخسىيەتچىلىك، قارا نىيەتلىك، قاپاھەتلىك، سۇيىقەست، مەككەر-ھىيلىگەرلىك قاتارلىق قىلمىشلارنى لەنەت تېغى بىلەن داغلايدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، «مۇھەببەتنامە» داستانىدىكى يۈسۈپ ۋە زىلەيخا ياكى باشقا ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەر بولسۇن، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بىلەن داستان ۋەقەلىكىنى رەڭدارلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشىنى تەرغىپ قىلىش ياكى بۇرمىلاش، دەپسەندە قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق، چىن ئىنسانىيەتكە خاس ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ھامان يۈكسەك ھەم غالىب ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بەرگەن. بۇ داستان گەرچە ئۆتمۈشداشلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلىنىپ يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەسۋىرى ۋاسىتە، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئىدىيەۋى ھېسسىيات، ئەسەر قۇرۇلمىسى، تىلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

پايدىلانغانلار:

1. موللا رەھىم: «مۇھەببەتنامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى 6-ئاي نەشرى.
2. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» 2-قىسىم، شىنجاڭ ئالىي مائارىپ ۋە كەسپى مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكسىز ئۆگەنگۈچىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى ئىشخانىسى باستۇرغان.
3. ئوسمان ئىسمايىل تارىم: «چەكسىزلىككە ئىنتىلگەن روھ»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2010-يىلى 3-ئاي نەشرى.
4. ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى 1983-يىلى ئۆكتەبىر باستۇرغان.
5. موللا يۈنۈس: «مۇھەببەتنامە»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1992-يىللىق 3، 4، 1993-يىللىق 1، 2-سانلىرى.
6. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987-يىلى 12-ئاي نەشرى.
7. ئىمىنجان ئەخىمدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996-يىلى 4-ئاي نەشرى.

ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتىنىڭ 2010-يىللىق ماگىستىرانتى جاۋابكار مۇھەررىرى: ماھىنۇر يۈنۈس

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىنىڭ 2013 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرىجىسى

پەلسەپە، سىياسىي نەزەرىيە تەتقىقاتى

- ماركىسنىڭ پەلسەپە تەتقىقاتى مۇساپىسىدىن ئېرىشكەن چوڭقۇر ئىلھام جاك كۇبىلىك (1-سان)
- پارتىيە 18 - قۇرۇلتىيى روھىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ مەملىكەت بىلەن تەڭ ھاللىق جەمئىيەتكە كىرىش نىشانىنى تىرىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش توغرىسىدا ئابدۇرازاق تۆمۈر (1-سان)
- گۇمانىتار پەنلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بىردەكلىكى توغرىسىدا ۋاڭ شىنيەن (2-سان)
- يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىپ، «سانائەتلەشتۈرۈش، شەھەر-بازارلاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» نىڭ ماس تەرەققىياتىنى تىرىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرايلى خەن چاڭفۇ (2-سان)
- «يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت 60 ماددا» نىڭ تۈزىتىلىشى ۋە خەلق گۇڭشىسى تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى شىن يى (3-سان)
- جۇڭگو رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدىكى يېڭى ۋەزىيەت ۋە رايونلارنىڭ ماس تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى جاك شۇلياڭ (3-سان)
- ھازىرقى زامان ئېكولوگىيە مەدەنىيىتى نەزەرىيەسىدىكى ئۈچ مۇنازىرە ۋە ئۇلارنىڭ قىممىتى ۋاڭ يۈچېن (4-سان)
- يېڭى قۇرۇلما ئىقتىسادشۇناسلىقى: تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ 3 - قېتىملىق پىكىر ئېقىمى لىن يىفۇ (4-سان)
- شىنجاڭنىڭ مۇقىم، ئىناق بولغان ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا ئابابەكرى مەمەت، ئەنۋەر ھېسامدىن (4-سان)
- دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەدىن يىراق تۇرۇپ، قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان پۇقرالاردىن بولايلى نۇرمۇھەمەد توختى كۈنەستىكىن (4-سان)
- شىنجاڭنىڭ قوش تىللىق مائارىپى تەرەققىياتىغا نەزەر ئادالەت ئىمىنجان ئوزغار (4-سان)

مەدەنىيەت، فولكلور تەتقىقاتى

- مائارىپشۇناسلىق گۇمانىتار ئىلىمگە تەۋە جاك چۇتىڭ (1-سان)
- پارتىيە 18 - قۇرۇلتىيى روھىنى ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەت ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرايلى خالىدە ھەمدۇللا، ھەبىبۇللا خوجا (1-سان)
- مەدەنىيەتتە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىش باسقۇچىدا دۇچ كېلىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن (1-سان)
- قىيا تاش رەسىملىرىدىن غەربىي يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي ئۇسسۇل سەنئىتىگە نەزەر ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (1-سان)
- ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئولتۇراقلىشىش ئادىتى توغرىسىدا ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت (1-سان)
- سايماھەتچىلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق-مەنپەئەتىنى قوغداشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە فېردون پەتتار (2-سان)
- ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىنىشى ئەھۋالى توغرىسىدا

- رامىلە رەجەپ (2-سان)
- ئابدۇرازاق تۆمۈر (3-سان)
- مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر توغرىسىدا
- ئابدۇرازاق سايىم (3-سان)
- «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە تىلغا ئېلىنغان «يادا تاش ئەپسۇنى» توغرىسىدا
- مامۇتجان ئىمىن ئېلىتېكىن (3-سان)
- ئەنئەنىۋى سودا ئالاقىسى ۋە قاتناش - تىرانسپورت ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا
- ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (3-سان)
- ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقاندارچىلىق تۈزۈمىدىكى ئېمىلداشلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدا
- ئابدۇقەييۇم مىجىت (4-سان)
- ئىرانىي تىلغا كىرىپ قايتىپ كەلگەن تۈركىيچە تۆت ئاتالغۇ توغرىسىدا
- غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر (4-سان)

قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى

- ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش - دۆلىتىمىز ھەق تەلەپ ئەدلىيە تۈزۈمىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى
- مۇتەللىپ قادىر (1-سان)
- ئاز سانلىق مىللەتلەر ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدا ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىكى ئەۋزەللىكلىرى
- توغرىسىدا
- رىشات ھەسەن (1-سان)
- ساياھەتچىلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە
- فېردون پەتتار (2-سان)
- ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىنىشى ئەھۋالى توغرىسىدا
- رامىلە رەجەپ (2-سان)
- ماۋزېدۇڭنىڭ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئىدىيەسى توغرىسىدا
- مۇزەپپەر مۇھەممەد (3-سان)
- ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىشى توغرىسىدا
- مېھراي نىجات (3-سان)
- ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە قوغداش توغرىسىدا
- رىشات ھەسەن (4-سان)
- دۆلەت قانۇنى بىلەن ئادەت قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا
- ئادىل ئايۇپ (4-سان)

قوشنا ئەللەر تەتقىقاتى

- قازاقىستاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە تەبىئىي بايلىقى
- قاسىم خوجا (2-سان)
- ماناس ھەربىي بازىسىدىن قىرغىزىستاننىڭ تەڭپۇڭلۇق دىپلوماتىيەسىگە نەزەر
- ئادالەت تاھىر (3-سان)

تارىخ ، دىن تەتقىقاتى

- ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا
- ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق (1-سان)
- سوپىزمدىكى ئۆزگىچە توپ - ئاشىقلار توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش
- ئابىلەت ياسىن بابا (1-سان)

چىڭ سۇلالىسى ئاخىرلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى
 فىقھى ئىلمى ۋە بەزى فىقھى ئىختىلاپلار توغرىسىدا ئەخمەتجان ھەسەن (2-، 3-سان)
 غەرب ئەللىرىدە ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى
 سوپىلارنىڭ ھەلقە پائالىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان ئابىلەت ياسىن بابا (3-سان)
 ئۆتمىش ھاجى ۋە ئۇنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا ئەلى غوپۇر (4-سان)
 سوپىزىمنىڭ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭغا تارقىلىشى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان
 جۇ شىيەن (4-سان)
 ئىسلامىي نۇقتىدىن ھىزبۇت تەھرىرگە نەزەر ئەخمەتجان ھەسەن (4-سان)

تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى

«ئۇزلاتنامە»دىكى ئەجداد (سەلەق) ناملىرىنىڭ ياسىلىشى شەكىللىرى توغرىسىدا
 غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار، ئىمامەسەن ياقۇب (1-سان)
 لۇغەتچىلىكنىڭ تىلشۇناسلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا پەرھات نۇر (1-سان)
 «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا خاتىرىلەنگەن كىيىم-كېچەك ئاتالغۇلىرى
 توغرىسىدا قەدىردىن نۇرئەھمەد (1-سان)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى توغرىسىدىكى ئاكوستىكىلىق تەجرىبە
 ئانالىزى مەلىكە سۇلايمان (1-سان)
 ئۇيغۇر تىلىدىكى فۇنكسىيەلىك تۈر ۋە ئۇنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە تەھلىل
 ئالمىجان توختى، مېھرىگۈل مامۇت (2-سان)
 لوپنۇر دىيالېكتىنىڭ مەدەنىيەت قىممىتى ۋە ئۇنى قوغداشنىڭ چارە-تەدبىرلىرى توغرىسىدا
 كۈرەش تاھىر (2-سان)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر
 ئايشەمگۈل ئابدۇرېشىت (2-سان)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاقتۇ شېۋىسىدىكى ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى توغرىسىدا
 ئېبىز ھەسەن (2-سان)
 يەكەندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر
 دىلارا ئىسرائىل، ئىسراپىل يۈسۈپ (3-سان)
 يېشىل ۋالىيىتى ئاساسىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار توغرىسىدا ئۆمەر جان قۇربان (3-سان)
 ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخ ۋە تىل ماتېرىيالى - «پادىشاھ لۇغىتى» توغرىسىدا
 ئابلىكىم ئابدۇرەشىد (4-سان)
 ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تىپلىرى ئۈستىدە فونولوگىيەلىك تەھلىل ئەھمەد تۇرسۇن (4-سان)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى
 قەييۇم مەجىت، رسالەت ئابدۇرېشىت (4-سان)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئەدەبىي ئاخبارات چۈشەنچىسىنىڭ
 ئۆزگىرىشى ئاينۇر دولقۇن (1-سان)

- «ئوغۇزنامە»دىكى بايان سەنئىتى توغرىسىدا..... كېۋىر ھىمىت (1-سان)
- ئانا يۇرت بىلىملىرى قامۇسى - «ئەلقۇدنىڭ ئانا يۇرتتىكى ساياھىتى» ناملىق رومان توغرىسىدا
- خالىدە ئىسرائىلنىڭ «كەچمىش» ناملىق رومانى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە
- گۈلشەن بەسىر (1-سان)
- ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئۆزلەشتۈرۈلمە ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك قىممىتى توغرىسىدا
- كېرىمجان ئابدۇرېھىم (2-سان)
- توختى باقى ئارتىشى تەرجىمىلىرىنىڭ بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر فېلىيەتونچىلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى
- ئامانگۈل ئىمىن (2-سان)
- ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي ئېقىملار توغرىسىدا..... مەرىم قۇربان (2-سان)
- ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانىلەردىن مۇھەممەت باغراش ئىجادىيىتىدىكى ئەپسانىلەرگىچە ...
- ئانارگۈل قاۋۇل (2-سان)
- ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى رادىق توغرىسىدا — «دىۋان مەشھۇرى» ئاساسىدا
- ماھىرە ئۆمەر (2-سان)
- ئۇيغۇر تور ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭدا ساقلانغان مەسىلىلەر
- رەخمىمە ئابدۇرېشىت، ياسىن ئېلى (3-سان)
- «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھىرات نۇسخىسى توغرىسىدا
- تۇرسۇنجان ئىمىن (3-سان)
- ئابدۇشۈكۈر تۇردىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىلىرى
- شەۋكەت ئىلاخۇن (3-سان)
- ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدىكى چاتما ھېكايە توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش..... كەرىمە قۇربان (3-سان)
- ئۇيغۇر ئېتوتچىلىقىدىن ئابدۇكېرىم ئابلىز ئېتوتلىرىغا نەزەر..... ئىمام موللاخۇن (4-سان)
- «يۈسۈپ-ئەھمەد» داستانىنىڭ تارقىلىش ۋە ساقلانۇش ئەھۋالى توغرىسىدا
- تۇرسۇنئاي تۇراق (4-سان)
- ئۇيغۇر فېلىيەتونچىلىقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا
- ئالىمجان ئابدۇخالق (4-سان)
- «مۇھەببەتنامە» داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە..... ئابدۇغېنى ئوسمان (4-سان)

ۋەسىقىشۇناسلىق، كۈتۈپخانا تەتقىقاتى

- قەدىمكى ئۇيغۇر خەت-چەك، ئالاقىلىرى توغرىسىدا..... ئەنۋەر ھوشۇر (2-سان)
- ئۇيغۇرچە قەدىمكى ئەسەرلەر ۋە ۋەسىقىلەرنى رەقەملەشتۈرۈپ قوغداش توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم
- گۈلنۇر پەرھات (2-سان)

يەر نامى تەتقىقاتى

- «بۈگۈر» نامىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى توغرىسىدا..... غالىب بارات ئەرك (3-سان)

تەييارلىغۇچى: رەشىدە مامۇت

ئاكادېمىيەمىزدىكى نوپۇزلۇق ئاز سانلىق مىللەت مۇتەخەسسسلرى

ياسىن قۇمار ئوغلى، قازاق، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى قازاق تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مەسئۇل مۇھەررىرى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ-مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسپىرانت يېتەكچىسى، تەتقىقاتچى، ژۇرنالىست.

ئۇ 1957-يىلى 11-ئايدا باركۆل ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1966-يىلىدىن 1975-يىلىغىچە باركۆل ناھىيەسىدە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. 1975~1977-يىللىرى باركۆل ناھىيەسىدە ئاۋۇلغا چۈشۈپ قايتا تەربىيە ئالغان. 1978~1983-يىللىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1983-يىلىدىن 2003-يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئارىلىقتا، 1989~1990-يىللىرى شائىھىي فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇغان. 2003-يىلىدىن ھازىرغىچە قازاقچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ-مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسپىرانت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. 2003-يىلى كاندىدات ئالىي مۇھەررىر، 2008-يىلى ئالىي مۇھەررىرلىك ئىلمىي ئۈنۈنىغا ئېرىشكەن.

ياسىن قۇمار ئوغلىنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات يۆنىلىشى — قازاق مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى زامان كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى. ئۇنىڭ ھازىرغا قەدەر دۆلىتىمىز ئىچى-سىرتىدىكى تۈرلۈك ئىلمىي ژۇرناللاردا 120دىن ئارتۇق (قازاقىستاندا قازاق، رۇس تىللىرىدا 30دىن ئارتۇق) ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئۇ دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر فوندى تۈرى — «قازاق شەجەرسى توغرىسىدا تەتقىقات» نى تاماملىدى. دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر فوندى تۈرى — «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېتىقادى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى» نىڭ قازاقلارغا ئائىت تارماق قىسمى «قازاق مىللىتىنىڭ ئېتىقادى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى» نى يازدى.

ياسىن قۇمار ئوغلى ئۇنىۋېرسىتېتتا ماتېماتىكا يېنىدە ئوقۇغانلىقتىن، مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈشتە ئۆزگىچە يول تۇتتى. ئۇ ئىلمىي تەتقىقاتقا ئەڭ دەسلەپ ماتېماتىكا بىلەن تەبىئەت قانۇنىيىتىنىڭ، ماتېماتىكا بىلەن ئىنسان تەپەككۈرىنىڭ، ماتېماتىكا بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتىدىن باشلاپ كىرىشىپ، «ئابستراكت ماتېماتىكا ۋە ئوبېيكتىپ چىنىلىق»، «كودەكس كۇمانىكۇس» بىلەن «ئاباي يولى» رومانىنىڭ تىل قۇرۇلمىسىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق سېلىستۇرمىسى»، «قازاق تىلىنىڭ ئانتروپپىيە مەسىلىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇ 1997-يىلى «قازاق تىلى ھەققىدىكى ماتېماتىكىلىق تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەر 1998-يىلى غەربىي جەنۇب، غەربىي شىمالدىكى مۇنەۋۋەر پەن-تېخنىكا كىتابلىرىنى باھالاشتا 1-دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات يۆنىلىشى تارىختىكى شىمال كۆچمەنلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا يۈزلەندى. بولۇپمۇ كۆچمەنلەر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىزلىرىنى ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا كۈچ سەرپ قىلدى. مۇشۇ يۆنىلىشتە «چولار بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل-مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «خەنزۇ تەسۋىرىي يېزىقى بىلەن شىمالدىكى قىياتاش رەسىملىرىنىڭ مۇناسىۋىتى»، «ھىندىئانلار، شياڭلار بىلەن شىمال كۆچمەنلىرىنىڭ تارىخىي مادەنىيەت مۇناسىۋىتى»، «چىغىناق-تاغاق يېزىقىدىن تارىختىكى شىمال كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە نەزەر»، «ئوقيا، قەبىلە، تۇغنىڭ 3500 يىللىق ئاجايىپ مۇناسىۋىتى»، «تىل-مەدەنىيەت تارىخىنىڭ سىمۋولى — سۇمېر، توخار، خەنزۇ، تۈركىي تىللىرىدىكى بەزى مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرى»، «شىمال كۆچمەنلىرىنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھەربىي مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى»، «قاش، قاس» سۆزىنىڭ مەنبەسى ۋە ياۋرو-ئاسىيادىكى دەريا-كۆل ناملىرى»، «شىمال كۆچمەنلىرى ۋە تاڭ-سۇڭ شېئىرلىرى»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى $\times + \textcircled{\circ} \textcircled{\circ}$ ھەرپلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى»، «قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئىزدەشنىڭ تۈركولوگىيەدىكى ئەھمىيىتى»، «قازاق قەبىلىلىرىنىڭ تامغىلىرىدىكى ئورتاقلىق — كۈن ۋە ئوت سىمۋولى»، «گرېفوندىن بۆرە توتېمىغىچە» قاتارلىق 100گە يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، ئېلىمىز ئىچى-سىرتىدىكى مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتتى.

ئۇنىڭ 2003-يىلى نەشر قىلىنغان «يىراقتىكى ئاتا مىراس» ناملىق مونوگرافىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 7-نۆۋەتلىك پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن نەتىجىلىرىنى باھالاشتا مۇنەۋۋەر ئەسەر بولۇپ باھالاندى. ئۇ بۇ تەتقىقاتنىڭ داۋامى سۈپىتىدە 2011-يىلى «كۆچمەنلەر ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى» ناملىق چوڭ مونوگرافىيەسىنى نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭ 2006-يىلى نەشر قىلىنغان «قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادىتى» ناملىق ئەسىرى شۇ يىلى مەملەكەتلىك 16-نۆۋەتلىك كىتاب يەرمەنكىسىدە «شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان مۇنەۋۋەر ئەسەر» بولۇپ باھالاندى، 2008-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 6-نۆۋەتلىك كىتاب مۇكاپاتىنىڭ 3-دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ ئەسەر ئىككى قېتىم بېسىلغان بولسىمۇ تېز سېتىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىزدەپ ئوقۇيدىغان ئوقۇش قورالىغا ئايلاندى. 7500 ماقالدىن تۈزۈلگەن «قازاق ماقال-تەمسىللىرىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 60-يىللىقىغا بېغىشلانغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر قاتارىدا 2009-يىلى نەشر قىلىنىپ، بۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ھازىر ئاپتور بۇنى 20 مىڭ ماقال-تەمسىللىك ئىزاھلىق لۇغەت قىلىپ كېڭەيتىپ ئىشلەۋاتىدۇ.

主管单位:新疆社会科学院
主办单位:新疆社会科学院
出版:新疆社会科学杂志社
编辑:新疆社会科学杂志社维吾尔文编辑部
总编:阿不都热扎克·铁木尔
副主编:买买提·莫明
地址:新疆乌鲁木齐市北京南路246号
邮编:830011
电话:(0991)3837937
电子信箱:pantatkikat@sina.com
国际标准刊号:ISSN1002—9052
国内统一刊号:CN65—1038/C
邮发代号:58—81
国内总发行:新疆乌鲁木齐市邮政局
封面印刷:新疆新华印刷厂
内页印刷:新疆八百印务有限公司
广告经营许可证:6500006000035
定价:5.00元

باشقورغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى
نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى ژۇرناللار نەشرىياتى
تۈزگۈچى: «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى
باش مۇھەررىر: ئابدۇرازاق تۆمۈر
مۇئاۋىن مەسئۇل مۇھەررىر: مۇھەممەدجان مۆمىن
ئادرېسى: ئۈرۈمچى بېيجىڭ جەنۇبىي كوچىسى 246-قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830011
تېلېفون نومۇرى: 0991-3837937
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: pantatkikat@sina.com
خەلقئارا ئورتاق نومۇرى: ISSN1002-9052
دۆلەت ئىچىدىكى بىر تۇتاش نومۇرى: CN65 - 1038 /C
ژۇرنال ۋاكالىت نومۇرى: 58 - 81
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
مۇقاۋا شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئىچكى بەتلەرنى شىنجاڭ بابەي باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامە نومۇرى: 6500006000035
باھاسى: 5.00 يۈەن